
Literatura

Tartalom

XLIII. évf. 2017/1–2.

Tanulmány

DOBOS István

Kapcsolatok

– A jelentésteremtő nyelv költészettana
és a kortárs stílusirányzatok
Kosztolányi értekező műveiben –

3

BALOGH Gergő

A modern intézmény: rend, autoritás
és sztenderdizáció

– Kosztolányi Dezső *Aranysárkány*
című regényének példáján –

31

NÉMETH Ákos

Az irodalmi Deák-párt szerepében

– A fiatal Cs. Szabó László az irodalmi térben –

43

PROPSZT Eszter

Számadás sváb talentomról

66

Műhely

TVERDOTA György

Öntudat

80

VERES András

A tudat/öntudat problémájának alakulása
József Attila értekező prózájában

107

NOTHNAGEL Zoltán

Mit ér a költő, ha szocialista?

– A művészet szerepének változásai
a gondolkodó József Attila pályáján –

128

Szemle

MÁRJÁNOVICS Diána

Valahogy élni kell

– Deczki Sarolta *Fordított világ, Kritikák, tanulmányok*,
Szépmesterségek alapítvány, Budapest, 2016, 311 lap –

137

Tanulmány

Dobos István¹

KAPCSOLATOK

– A jelentésteremtő nyelv költészettana és a kortárs stílusirányzatok Kosztolányi értekező műveiben² –

Előzetes megfontolások

Jóllehet az értekező művek alapkérdései nem a stílustörténet köré szerveződnek, Kosztolányit mindvégig foglalkoztatta a stílus számos megjelenési formája. Így került az irodalomértelmező látókörébe a klasszicizmus, a romantika, a realizmus, a naturalizmus, a parnasszizmus, az impresszionizmus, a szimbolizmus, a futurizmus, az expresszionizmus, a dadaizmus, és a szürrealizmus. Jelen tanulmány az „élő művészet” stílustörténeti jelenségeire összpontosít. E megkülönböztetés azt hivatott kifejezni, hogy Kosztolányi szótárában az eleven hagyomány is része a kortárs művészetnek, a jelenkori irodalom pedig az irodalomtörténettel létesít kapcsolatot. Kölcsönhatásuk biztosítja az emlékezet folytonosságát, amelytől ugyanakkor elválaszthatatlan a felejtés.³ Az irodalom hatástörténeti szemléletével magyarázható Kosztolányi rugalmas stílustörténeti fogalomhasználata: régi költőket minden további nélkül modernnek nevez, ha örökségük korszakról korszakra képes megújulni. A minden részletében gondosan megformált tökéletes műalkotás parnasszista esz-

---

¹ A szerző a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalom- és Kultúra-tudományi Intézetének egyetemi tanára.

² A Kosztolányi és az „izmusok” című tanácskozáson 2016. március 8-án elhangzott előadás bővített változata. A témakörrel legutóbb megjelent tanulmányt lásd e folyóirat hasábjain: VERES András, Izmusok nélkül – Kosztolányi és az „izmusok”, *Literatura* XLII. évfolyam, 2016/3, 123–134.

³ A „költő jelenkorbeli létezésének” a feltételeit mérlegelő Hofmannsthal sejtet összefüggést a nyelv emlékezete és a költő időrétegeken áthatoló érzékenysége között: ő az, aki „magában egybekapcsolja a kor elemeit. Ha valahol, benne megvan a Jelen. De a szövedékeken még finomabb szálak futnak keresztül, és ha nincs szem, mely meglássa, az ő szeme meg nem tagadhatja ezeket. Benne a jelen megmagyarázhatatlan módon összeszövődik a múlttal; testének pórusaiban bizsereg az eltelt napok, távoli, soha nem ismert apák és ősök, eltűnt népek, lemorzolt korok átszarmazott élete.” A költő az, aki „Semmit soha nem feledhet el, amiről egy szó, egy név, egy sejtetés, egy adoma, egy kép, egy árnyék, valaha a lelkébe hullott.” Hugo von HOFMANNSTHAL, A költő és a ma, in uő, *A költő és a ma – Levél, (Két tanulmány)*, fordította LÁNYI Viktor, Modern Könyvtár, Athenaeum R-T. Kiadása, [é. n.], 20., 21.

ményének megtestesüléseként olvassa Arany kései műveit: az *Epilóg* „Théophile Gautier-hez sem lenne méltatlan”.⁴

Amennyiben az életművet lefedő időmetszetre szűkítjük vizsgálódásunk látószögét, az értekező művek hangsúlyai módosulnak, de a vezető témák tekintetében a kezdetektől folyamatosan jelen van a nyelv kifejezési képességének, az irodalom hatás-lehetőségeinek a mérlegelése, az olvasó és a szöveg közötti változó kapcsolat tanulmányozása. A jelentésteremtő nyelv fogalma nem eszmék szavakkal történő helyettesítéséről szól, hanem a nyelvben rejlő tételező erőről, amely képes a még nem itt lévő jelentés létrehozására. A jelentésteremtő nyelv költészettanának kiindulópontja szerint a kifejezőmód érzéki észlelése és reflektáló értelmezése az elsődleges, ahogyan nyelvi formát nyer a fogalmilag megragadhatatlan. Az érzéki hatás visszavezetése a nyelvhez, s átalakítása szellemi tartalommal eredményezi azt, hogy – Kosztolányi szóhasználatával – „érzék-komplexumokhoz” juthat el az olvasó. A költemény azonban nem érzések kifejezése, hanem a forma reflexiójának köszönhetően még ismeretlen tartalmak szóhoz juttatása. Kosztolányi a jelentésteremtő nyelv poétikáját jórészt a költészet, közelebről a szimbolista vers hatásának a vizsgálata során dolgozta ki, megnevezetlenül kapcsolódva Humboldt nyelvelfogásához. A német nyelvész bölcselete nélkülözhetetlen forrás a szimbólumelméletek egyik közös pontjának, a hypotipózisnak, vagyis az ábrázolásnak, tehát a fogalom közvetett nyelvi kifejezésének a megvilágításához, mely utóbbi lényeges mozzanata a szimbólumértelmezéseknek. Humboldt az ábrázolás meghatározásától hátrébb lépve azt mondja: „a fogalom sem független a nyelvtől”,⁵ amely „voltaképpen nem a már megismert valóság ábrázolása, hanem sokkal inkább a még ismeretlen felfedezésére szolgál”.⁶ A nyelvben tehát sajátos szimbolikus, mondhatni „jelentésteremtő” energiák rejlenek. Amikor Humboldt arra a következtetésre jut, „mily csekély is az egyes ember ereje a nyelv hatalmával szemben”,⁷ a nyelv múltjáról beszél, tehát azt állítja, hogy a nyelv emlékezetével szemben csekély az egyes ember ereje. Tovább árnyalva a nyelv uralhatatlanságának elképzelését, e megállapítás mellé kell helyeznünk Humboldt kiegészítő gondolatát, amely „a nyelv rendkívüli alakíthatóságát” hangsúlyozza.⁸ Humboldt nem hirdeti egyoldalúan a nyelv uralhatatlanságának téte-

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, Vargha Gyula, in uő, *Tükörfolyosó, Magyar írókról*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 218. (Osiris Klasszikusok) (Első megjelenés: *Nyugat* 1922. július 15.) – (A továbbiakban *Tükörfolyosó*)

⁵ Wilhelm HUMBOLDT, A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben, in *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*, fordította RAJNAI László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985, 59.

⁶ Uo.

⁷ I. m., 113.

⁸ Ennek folytán „áll ismét helyre valamelyest az egyensúly, csak ama lehetőség következtében, hogy formáit, a közérthetőség károsodása nélkül, igen különböző módon foghatjuk fel, és amaz erő révén, mely mindazt, ami eleven szellem, úrrá lesz a holt hagyomány felett.” (I. m., 113.) A „nyelv rendkívüli alakíthatóságának” gondolata a 20. század fordulóján lesz erős hiedelem a

lét: kiegyensúlyozott álláspontot képvisel, s talán ezért is kötődik örökségéhez olyan szorososan Kosztolányi nyelvszemlélete: „Abban, ahogy a nyelv minden individuumban módosul, megnyilvánul a nyelvnek az előzőekben ábrázolt hatalmával szemben az a kényszerítő erő is, amellyel az ember a nyelv felett rendelkezik.”⁹

Kosztolányit a nyelv rejtelmes természete mellett az alkotó *egyénisége* foglalkoztatta a teljes életmű egyes időmetszetein átívelően, ezért a stílust érintő kérdései ezen az átfogóbb látókörön jelennek meg.

A nyelv létmódja iránti érdeklődése a húszas évektől fogva erősödik fel fokozatosan. „Hosszú időtartamra” vetített, szükségképpen leegyszerűsítő képlethez folyamodva: *fordított előjellel megy végbe nyelv és egyéniség szerepének átértékelődése* Kosztolányi értekező műveiben. Az 1920-as évekig az alkotó teremtő ereje számít elsődlegesnek, melyhez képest a hagyomány sem jelent valódi ellensúlyt, a húszas évektől a nyelv egyenrangúvá válik a személyiséggel.

Kosztolányi szemléletváltozásának meghatározó jegyeire lehet következtetni ugyanarról a költőről szóló, különböző időszakban keletkezett írásainak az összevetésével. A kínálózó példák közül itt Balassiról szóló írásait említhetem. Az egyéniség feltétlen nagyrabecsülése fejeződik ki azon meggyőződésében, mely szerint a régmúltból az a költő él elevenen tovább a köztudatban, akinek a műveiben egyedülálló, összetéveszthetetlen személyiség szólal meg: ebben az értelemben tekinti kortársának Balassit 1906-ban: „Úgy látszik, hogy az egyéniség ma, az individualizmus századában minden idők felett, függetlenül minden irányzattól, műveltségtől és tudománytól, egyedül uralkodik.”¹⁰ Negyedszázaddal későbbi keltezésű terjedelmesebb esszéjében a reneszánsz költő szélsőséges megnyilvánulásait értékelve leszögezi: nincs joga a visszatekintőnek ítélni felette, hiszen az „adatok tétovák”, de akkor sem lenne könnyebb felfedni egyéniségének a titkát, ha közelről ismernénk, s „szemtől szembe” látnánk. Az egyéniség rejtélyének kibogozása meghaladja az értelmet, a költészet nyelve azonban e nehézségen felülemelkedve egyaránt képes az ellentmondásokkal teli személyiség összetettségét, s titokzatos egységét megragadni. A lélektani kérdések így kapcsolódnak össze költészettani szempontokkal, jelesül a nyelv akkori állapotának, kifejezőképességének a mérlegelésével a későbbi írásban:

---

parnaszizmus hatására. Ignotus szállóigévé vált mondása szerint: „Ha akarom: a kő beszél; ha akarom, a szó hallgat.” *Ignotus válogatott írásai*, Szépirodalmi, Budapest, 1969, 465. Humboldt nyelvszemléletének összetettsége egyik szép gondolatának megfogalmazásában mutatkozik meg, amelyben a jelentés elkülönülő játékát felidéző szemléletes kép kapcsolódik össze a félreértés hermeneutikai maximájával: „Egy adott szó esetében senki sem gondolja hajszálponosan ugyanazt, amit másvalaki, s ez a mégoly kicsiny különbség úgy rezeg végig az egész nyelven, mint gyűrűzés a vízen. Ezért minden megértés egyben meg nem értés is, a gondolatok és érzelmek minden megegyezése egyúttal szétválás is.” I. m., 114.

⁹ Uo.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, Balassi Bálint, *Magyar Szemle* 1906. augusztus 30.; in *Tükörfolyosó*, 17.

„Ez a rendkívüli lélek, ez a fejedelmi véralkat is hiánytalanul tudott megnyilatkozni minden hányódásával azon a még pallérozatlan nyelven, melyet addig úgyszólván csak gyakorlati közlésre vagy jámbor, egyszerű érzés kifejezésére használtak, s még senki se csiszolt, még senki se tört öntudatosan művészi céljához.”¹¹

Számos szükséges megszorítást itt mellőzve, úgy látszik, hogy az irodalomértelmező Kosztolányi nyelvszemléleti irányváltásának a tanújelei a húszas évek elején született írásaiban sűrűsödnek meg. A szó egyedül való mestereként ünnepli Pázmányt 1920-ban. Prózájának elevenségét a nyelvi alakzatok bősége és változatossága felől közelíti meg, s összességében az írásmód dinamikájával magyarázza: „Mintegy bőségszaruból önti a rokon értelmű szók zuhatagát, tiszaháti népi szólásokat, s maga alkotta *terminus technikusok*at, ellentéteket tornyoz és lerontja, vitázik önmagával.”¹² Az esszé alap gondolata szerint Pázmány prózanyelvének gondos megalkotottsága biztosítja műveinek élő hatását 1920-ban. Kosztolányi szinte kizárólag a nyelvhasználat kérdésre összpontosít, amikor Pázmány kivételes hatástörténeti helyzetét mérlegetli.

Szemléletének alakulása jól érzékelhető közel három évtizedet felölelő művészeti írásaiban: *álláspontja több művészeti kérdésben számottevően változik*. 1918-ban fenntartás nélkül úgy látja, hogy a jelenkori magyar költészet:

„jórészt impresszionista és szimbolista ösvényeken jár, szereti a kifejezésekben azt a határozatlant, melyről Verlaine beszél, azt a tétovaságot, mely a gondolatot talán elködösíti, de ugyanakkor sejtelmesebbé, forróbbá, jelképeesebbé teszi az érzést.”¹³

Ettől a megerősítő jellemzéstől némileg eltér a pályakezdő megítélése: enyhe bírálatban részesíti a kifejezés ártatlanságát elvesztő modern irodalmat túlzott tudatossága miatt, mely a művészi hatás kiszámítottságát eredményezi. 1906-ban – még valahonnét valahová tartó folyamatként beszélve az irodalom történetéről – így vonja meg az önmagáért való kortárs művészet mérlegét:

„Elérkeztünk arra a pontra, mikor az író már nemcsak tárgyát látja, melyet meg kell írnia, hanem önmagát is, és pedig abban a pillanatban is, mikor ír. Tisztában vagyunk a feladatunkkal, s érzelmeinket már nemcsak érezzük, hanem ismerjük is, lemérjük hatását grammokra.”¹⁴

¹¹ I. m., 28.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, Pázmány Péter, *Nyugat* 1920. október 15.; in *Tükörfolyosó*, 34.

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, Gábor Andor, *Nyugat* 1918. január 1.; in *Tükörfolyosó*, 502–503.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, Új célok felé, *Magyar Szemle* 1906. október 11.; in uő, *Nyelv és lélek*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 273. (Osiris Klasszikusok) – (A továbbiakban *Nyelv és lélek*)

A régebbit nem feltétlenül tekinti korszerűtlenebbnek az újnál. Az impresszionizmus is ebbe a helyzetbe kerül a 20. század második évtizedében. Az európai irodalom 19. század végén kialakult irányzatához képest – véleménye szerint – régiesebb a hatása a kortárs Gábor Andor őszinte és szókimondó költészetének. Kosztolányi a stílustörténetet nem fejlődés elv alapján szemléli, inkább alakulásfolyamatként fogja fel, hasonlóan, mint a francia szimbolizmusról kortársként értekező Jean Moréas: „ciklikus, pontosan meghatározható ismétlődések jellemzik.”¹⁵

Kosztolányi számon tartja az „egyidejű nem egyidejűségeket”, anélkül, hogy elvétené a mértéket, s valamely „vezető” nemzetközi irányzat szolgálja viszonyítási pontként a magyar és a világirodalom összehasonlításában. Érzékelhető némi módosulás az esszéíró fogalomhasználatában, amikor a hazai műveltség megkülönböztető vonásaira irányítja a figyelmet, olyan jelenségek értelmezésével, mint például a „látnok” költő vitatható megnevezése Móricz Arany-bírálatában.¹⁶ Kosztolányi nyelvközpon-tú irodalomszemléletére jellemző, hogy az *Elveszett alkotmány* íróját azért tartja hősnak, mert töretlen hittel művelte pusztulásra szánt népének a nyelvét.

Szimbolizmus, impresszionizmus, parnasszizmus

Hogyan látta Kosztolányi saját korának művészetét? A jelentésteremtő nyelv költészettanából következik, hogy az impresszionista és szimbolista látás- és kifejezés-mód állt hozzá a legközelebb az élő irodalom megannyi törekvése közül, amelyekkel érdemben számot vetett, naprakészen, lefegyverzően gyors tájékozódással, és kivételes érzékkel.¹⁷

Kosztolányi stílustörténeti látásmódja, szimbolizmus-felfogása többféle távlatból értelmezhető. Más képet kapunk, ha a kortárs európai, elsősorban francia kontextushoz viszonyítunk, s megint mást, ha a modernség későbbi rendszerezéseit vesszük alapul. A nyelv- és szubjektumfelfogásra alapozott hazai korszakretorika szerint a két szóban forgó irányzat, az impresszionizmus és a szimbolizmus a *klasszikus*

¹⁵ Jean MORÉAS, *A szimbolizmus*, in MAÁR Judit–ÁDÁM Anikó (szerk.), *Nyelv, költészet, titok, Válogatás a francia szimbolisták esztétikai írásaiból*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 115.

¹⁶ Móricz szerint Arany nem volt elég bátor, ezért nem volt látnokköltő. Kosztolányi Arany védelmére kel: „...az igazi pesszimisták és igazi tragikusok, a nemes hitetlenek, akik madártávlatból látják az élet örökké megismétlődő hiábavalóságát, mely egy az ókori Ninivében, a középkori Rómában, s az újkori Nagykőrösön.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író és bátorság, Válasz Móricz Zsigmondnak, Nyugat* 1932, február 1., in *Nyelv és lélek*, 564. (...) „Nem az fáj nekik elsősorban, hogy a megyei tisztújítás nem folyik szabályszerűen, hanem hogy *minden múlik és kopik* [kiemelés – D. I.], hogy a megsemmisülés felé bukácsoló ember évezredekken át alig változott valamit. Arany is így szemlélte az embert.” I. m., 565.

¹⁷ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nyelv és nemzet*, in uő, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 518–548., különösen 520. és 523.

modern irodalom keretén belül helyezkedik el.¹⁸ Kosztolányi nyelvszemlélete és szubjektumfelfogása azonban *nem feleltethető meg* hiánytalanul a történeti avantgárd előtti klasszikus modern irodalom hazai modelljének. E korszakalakzat lényegi, tőle elválaszthatatlan tulajdonságai, ismertető jegyei közül szinte egyik sem jellemző változtatás nélkül Kosztolányi irodalomértésére, s művészi gyakorlatára. Hadd utaljak itt most csak arra, hogy Kosztolányi erőteljesen bírálta a vallomások lírai önkifejezés költészettanának továbbélését, a versben megszólaló, *felértékelt én* kizárólagos jelenlétét. Élesen elhatárolódott a *késő romantikus költői szerepfelfogástól*. Az *Új versek* 1906 februárjában jelenik meg. A kötet nagy visszhangot kiváltó, Lédának ajánlott ciklusában Ady a vallomások lírai hagyomány folytatója, ezzel szemben Kosztolányi az *impassibilité és impersonalité* eszményét megvalósító Leconte de Lisle költészetét üdvözli ez év októberében a *Magyar Szemle*ben. A parnasszisták szenvedély és egyéniség, ihlet és küldetés nélküli művészi hitvallását és poétikai gyakorlatát csendes forradalomnak nevezi. Talán túlértékeli Leconte de Lisle költészetét, de hazai viszonylatban a késő romantika hatásának ellensúlyozása érdekében joggal méltatja az irodalomban általa végrehajtott szemléletváltozás jelentőségét: „Az ő ihletük a hideg bölcsesség, a tárgy objektív látása, a szüzsén való uralkodás. Művészetük a görögök technéje, a kézügyesség, a hajlékonyság, a formák, a szavak költészete.”¹⁹ Endrődi Sándor költészetét nem értékeli túl, de visszafogott személyességét, míves formanyelvét, stílus kísérleteit 1920-ban korszerűbbnek érzékeli, mint az Ady-versek felnövesztett, drámai személyiségét. Öregkori istenversei ellenképei „Ady egetvívó és hánykódó istenverseinek, melyek az angyallal tusakodó Jákobot juttatják eszünkbe.”²⁰

Nyilvánvaló, hogy a parnasszizmus *személytelen beszédmódjának* dicséretében Kosztolányinak a vallomások lírával szembeni fenntartásai is kifejezésre jutnak,²¹ jóllehet a pályakezdő halvány eszménye rövid ideig az egészét alkotó művészet.

¹⁸ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, A kettévált modernség nyomában, in KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő (szerk.), *„de nem felelnek, úgy felelnek”, A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján*, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1992, 21–52.

¹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Charles Leconte de Lisle, *Magyar Szemle* 1906, október 4.; in uő, *Szabadkikötő, Esszék a világirodalomról*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 100. (Osiris Klasszikusok) (A továbbiakban *Szabadkikötő*)

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, Endrődi Sándor, *Nyugat* 1920, december; in *Tükörfolyosó*, 212.

²¹ Látni való, hogy *A Tollban* megjelent 1929-es vitáit előtt több mint két évtizeddel Kosztolányi alapvető poétikai fenntartásokkal élt a tovább élő romantikával szemben. A modern magyar költészet megteremtését nem a költői én felnövesztésétől remélte, s ez a tartósnak bizonyuló meggyőződése csak felerősödött – nem utolsósorban az avantgárd kísérletek hatására – a húszas években, mely korszakot – részben Ady örökségének az ideológiai kisajátításával szemben – az irodalmi modernség újraértelmezése határoz meg. Ady vallomások költészetének a bírálatával kapcsolatban jelen tanulmány Kosztolányinak elsősorban a nyilvános megnyilatkozásait veszi tekintetbe, de ezek költészettani szemléletüket tekintve alapvetően nem különböznek a fiatal Babits és Kosztolányi levelezésétől. Vö. VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma, Filológiai regény*, Balassi, Budapest, 2012, 18.

Kosztolányi szűk látóköre miatt bírálja az impresszionizmust 1906-ban: „szintetikusabb költészetre vágyunk” (...) „tágasabb horizontot akarunk” (...) „az utóbbi évtizedek l’art pour l’art költészetében csak az intimségeket, a lélek színes változásait fejezték ki, az irodalom inkább analizált, s e révén nagy átfogóképességéből sokat veszített.”²² Az impresszionizmus és a l’art pour l’art képviselői új művészi öntudattal, tervszerűen alkotnak, ezért „a modern irodalmak perspektívája módfelett összeszűkült”.²³ A *Faust* és *Az ember tragédiája* tág látókörét hiányolja a kortárs modern irodalomból.

„A világirodalomnak ez a két bibliája szintetikus megalkotottságában csakugyan az egész életet kifejezi (...) látjuk az embert minden oldalról (...) érezzük az egész földi lét értelmét, értjük az érzelmet.”²⁴

„Az impresszionista, a parnasszusi s dekadens művész ezt a problémát a végletekig egyszerűsíti, elaprózza.”²⁵ Kosztolányi hangot adott a kortárs stílusirányzatokkal szembeni fenntartásainak, ugyanakkor feleslegesnek, sőt aggályosnak vélt művészeti kérdésekben mindenféle kizárólagosságot, követendő célt és kötelező mértéket, legyen bár az a korszerűség követelménye, az önmagáért való szépség, vagy éppen séggel a nemzetépítő politika szolgálata. Egyedül a művészi teljesítményt tekintette mérvadónak, amelytől azt remélte, hogy segít felül emelkedni a kategóriatévészítő besorolások egyoldalúságain:

„Nagy boldogság az, hogy nekem Kuprin, akit az orosz vörösök vertek ki, éppoly kedves lehet és testvérien közeli, mint Heinrich Mann, akit német rohamosztagok cipeltek el az akadémia épületéből.”²⁶

Az értekező megnyilatkozásai könnyen félreérthetőek a beszédhelyzettől eltekintve. Méltányos megértésre történetietlen megközelítéssel aligha juthat a mából visszatekintő. Egyáltalán nem közömbös, hogy Kosztolányi éppen 1933-ban vállalkozik *az én felmagasztalására*. Az egyént maga alá gyűrő, a személyiséget elsorvasztó tömegtársadalom értékrendjével szemben hirdeti „korszerűtlen” nézeteit:

²² KOSZTOLÁNYI Dezső, Új célok felé, *Magyar Szemle* 1906, október 11.; in *Nyelv és lélek*, 274.

²³ I. m., 273.

²⁴ I. m., 274.

²⁵ Uo.

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, A magyar írók helye a nemzetépítő politikában, *Magyarország* 1934, április 1.; in *Nyelv és lélek*, 569.

„A XX. század emberei elfelejtették ezt a szót: »én«. Mindenki csak ezt a szót harsogja erre vagy arra a közösségre hivatkozva: »mi«. Csodálatos, hogy milyen kevés becsülete van ebben a században az egyénnek. (...) Megsemmisítették az egyént, szétbombázzák a társadalom ez apró, alkotó parányját, s most azon csodálkoznak, hogy a világ fölrobban.”²⁷

Kosztolányi a személyiség önállóságát fős számoló tömegtársadalom térhódításával szemben az én jogainak a visszanyerése mellett száll síkra. Az egyéniség válságát taglalva világosan megkülönbözteti a jelenség művészeti és társadalmi vonatkozásait: a személyiség méltóságának a védelme fenntartás nélkül elfogadható magatartásforma a polgári életben, de nem lehet követelmény a művészet területén. Kosztolányi nézete szerint mindenféle kötelező érvényű eszme, közösségi előírás, és csoporttudat az alkotó munka ártalmára van.²⁸ Amikor arra a kérdésre kell válaszolnia, mit tegyen az író a háborúval szemben, azt hangsúlyozza, hogy az írás mesterség, s aki ezt műveli, a papírlap fölé hajolva, nem vezérnek született, inkább hasonlít az órára.

A *személyiség egységének* kérdése már a pályakezdő költőt is foglalkoztatta. Kosztolányi szerint a művészet állandóságának egyik biztosítója, hogy a kifejezés tárgya, az ember, alapvetően nem változik: az élet hiábavaló, s a létezésnek nincs értelme. A szecesszió nem volt irodalomértelmező alapszókincsének a része, a szimbolizmus ellenben az egyik mesterszavának tekinthető. Ez önmagában nem cáfolja a feltevést, mely szerint a szecesszió túlsúlya, a szimbolizmus jelenlétének gyengesége okolható a klasszikus modern magyar irodalom nyelvkritikai érdeklődésének hiányáért. Mindenesetre Kosztolányi irodalomértése kivonja magát e szabály hatálya alól.

Ezúttal csak néhány példával tudom érzékeltetni a különbséget az író szemlélete és a klasszikus modern fent körvonalazott alakzata között. Mindenekelőtt arra lehet hivatkozni, hogy Kosztolányi figyelmét nem kerülte el a költői nyelv létmódjának értelmezésében bekövetkezett fordulat. Látóköréből nem hiányzott az a romantikus nyelvbölcséleti hagyomány, amelyre majd Hugo Friedrich modernség-értelmezése épül. Irodalomszemléletétől korántsem állt távol az alkotásban feloldódó szerző gondolata, sőt, ennek következményeként értékelte a társalkotó olvasó méltó helyének visszanyerését. Kosztolányi esszéinek szinte magától értetődő kiindulópontja, hogy az író nem képes korlátlan hatalmat gyakorolni a műve fölött. E közismert tétel távolról kapcsolatba hozható Roland Barthes megközelítésével, mely szerint „Mallarmé egész poétikája abban áll, hogy megsemmisítse a szerzőt az írás érdekében”.²⁹

Kosztolányi alapvető felismerése szerint megváltozik az *olvasó és a szöveg viszonya* a kortárs irodalomban: „A művész sejtet, s szókincese gazdagságából éppen csak jelképül szerepeltet valamit. Ennélfogva az olvasó tevékeny-alkotó munkatársává

²⁷ I. m., 567.

²⁸ Kosztolányi a nyájszellem bírálatában Nietzsche gondolatait visszahangozza.

²⁹ Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 51. (Osiris Könyvtár)

válik.”³⁰ Rendre a befogadás felől mérlegeli a költői nyelvhasználatban bekövetkezett fordulat hatását. Igen korán, 1909-ben már arról beszél, hogy *másként olvasunk* lírai szövegeket, nem feltétlenül a jelentésre összpontosítva:

„A költemény megértése csak másodlagos processzus már, transzponálása, emberi szavakra való áttétele annak a ködös érzéskomplexumnak, amit egy szó, egy rím, néhány hangzó művészi egymásmellettsége kelt fel bennünk. Zene...”³¹

Kosztolányiról nem mondható el, hogy a kortárs stílusirányzatok poétikai teljesítményeit értékelve elkanyarodott volna a költői nyelv kérdéséről. Éppen ellenkezőleg, Ő, meglehet, ezzel pályatársai között kivételnek számít, de alaposan mérlegelte a szimbolista költői jelrendszer kifejezőképességét.

A Mallarmé évforduló felszínre hozta a francia költő örökségének az értelmezői kisajátításait. A félreértések egyik forrása, ha a jelen múltjára visszatekintő irodalmár saját tanítványává teszi az író, az irodalomtörténetet pedig a rákövetkező irodalom felől szem elől téveszti. Bertrand Marchalnak az új Pléiade-kiadás szerkesztőjének, és Daniel Osternek az intésére figyelve,³² talán megfogalmazható, hogy Kosztolányi nem ilyen célzattal olvasott, s kortársaihoz viszonyítva nemcsak rendkívül összetett képet alkotott a költői nyelv működéséről, de számos, az irodalomértés történetében jóval későbbi belátást is megelőlegezett.

A *parnasszista* költészet személytelensége felől értelmezte újra a vallomásos megnyilatkozást:

„...nem minden egyéni, ami személyes. A kitérülködés se mindig őszinteség. Egy rejtekező, szemérmes lírikus, aki meg akarja kerülni a közvetlen vallomást, sokszor többet árul el magáról, mint aki mellét döngetve hengeg: »Ilyen vagyok.« A közvetlenség bűvös feszítőerőt teremt.”³³

E jelenség kapcsán később Derrida „rupture”-ről, szakító erőről beszél, amely minden tanúságtételként olvasható írást megfoszt a személyes megnyilatkozás eredeti környezetétől, s ez által a szöveg végtelen számú új kontextusba léphet. Kosztolányi a nyelvi megalkotottság feltétlen elsőbbségét hangoztatja a közvetlen önfeltárulkozás romantikus ábrándjával szemben. A „nyelvi megalkotottság”, mint szóösszetétel egyébként része Kosztolányi szókincsének. Jellemző, hogy a *Vallomások* nevezetes részletét, a szalag ellopásának történetét öntetszelgő nyelvi megalkotottsága miatt marasztalja el:

³⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, A kiolvashatatlan vers, *Pesti Hírlap* 1935, március 28.; in *Nyelv és lélek*, 490.

³¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Edgar Allan Poe, *Élet* 1909, január 31.; in *Szabadkikötő*, 91.

³² Bertrand MARCHAL, *Introduction*, 1998, xi.; in Stéphane MALLARMÉ, *Œuvres complètes*, Édition présentée, établie et annotée par Bertrand Marchal, Gallimard, Paris, »Bibliothèque de la Pléiade«, 2 tomes, 1998–2003; Daniel OSTER, *L'Individu littéraire*, P.U.F., 1997, 227.

³³ KOSZTOLÁNYI Dezső, Lionello Fiumi, *Nyugat* 1930; in *Szabadkikötő*, 65.

„Rousseau, amikor bevallja, hogy gyermekkorában lopott, nem közvetlen. Nem közvetlen, mert henceg. Fél szeme az olvasóra sandít, hogy élvezze megrökönyödését s a maga émelyítő prédikátorfölényét, melyet holmi emberboldogító, neveléstani szándékkal igyekszik kihasználni. Az ilyesmi elviselhetetlen.”³⁴

Kosztolányi fenti megfigyelése távoli kapcsolatba hozható Paul de Man retorikai elemzésének az egyik fontos mozzanatával. Emlékezhetünk rá, az ellopott szalag a szerelmi és a birtoklásként felfogott vágy jelölőjeként vándorol a szövegben, de – többek között – megjeleníti Rousseau kitarulkozás iránti vágyát is. A vallomásként és mentegetőzésként is működő szöveg hangnemében és ékesszólásában elégedettség érzékelhető, az önleplezés élvezete. Az önfeltárás vágyának leleplezése iránti vágy is ott munkál a szövegben. Az alkotó becsvágya a kitarulkozás jelenetének a hatásos megformálásában fontos szerephez jut de Man ironikus magyarázatában. E szerint Rousseau azért követi el a bűnt, hogy „mindez színpadot nyújtson a számára, melyen közszemlére teheti szégyenét (...), hogy frappáns befejezést szolgáltatson a *Vallomások* második könyvéhez”.³⁵ E gondolat távoli előzményeként említendő Kosztolányi *Új célok felé* című, 1906-ban megjelent írása, mely szinte a kiáltványok egyértelműségével hirdeti: „Senki sem érez kevesebbet, mint az író.”³⁶ „Mindenben csak írástárgyat látunk.”³⁷ Kosztolányi a nyelvet nem engedelmes eszköznek, de társalkotónak tekintette, melynek az egyik lényeges tulajdonsága, hogy ellenszegül:

„A gondolat rá akarja nyomni bélyegét a nyelvre, de az nem engedelmes viasz, ellenáll (...) ebből az isteni egyezkedésből támad a remekmű, melyen sohase látszik, hogy voltaképp kicsoda alkudott meg. Nemcsak a költő idomítja a nyelvet, a nyelv is idomítja a költőt.”³⁸

Kosztolányi pontosan érzékeltette a nyelv önállóságának a fokozatait, amikor a műalkotás keletkezésének a megváltozott feltételeit mérlegelte. Értekező művei azt sugalmazzák, hogy *korlátlan hatalommal sem az alkotó sem a nyelv nem rendelkezik*, ezért egyik sem kerekedhet a másik fölé, hatóerejük csakis viszonylagos lehet: „Ebből a játsszi megalkuvásból, ebből a művészi egyezkedésből alakul ki költészete” – írja Gyöngyösiről 1935-ben.³⁹ Alapvetően egyenrangú a nyelv és a személyiség

³⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, Charles Lamb, *Pesti Hírlap* 1935, március 31.; in *Szabadkikötő*, 56.

³⁵ Paul de MAN, Mentegetőzések, (Vallomások), in uő, *Az olvasás allegóriái*, fordította FOGARASI György, Ictus–JATE, 1999, 384.

³⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, Új célok felé, *Magyar Szemle* 1906, október 11.; in *Nyelv és lélek*, 270.

³⁷ I. m., 271.

³⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, Jellem és cselekmény, *Pesti Hírlap* 1935, január 13.; in *Nyelv és lélek*, 488

³⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Gyöngyösi István, *Pesti Hírlap* 1935, január 27.; in *Tükörfolyosó*, 42.

szerepe Kosztolányi irodalomértelmezésében: „A költészet veleje, hogy a költő és a nyelv egyenrangú munkatársa, egyenrangú játszótárs: néha az egyik enged, néha a másik, ezen a baráti kötődésen pedig mind a kettő egyaránt nyer.”⁴⁰ Számos alkalommal megfogalmazta, hogy a költő „Társ szerzője a magyar nyelvnek”.⁴¹ Az irodalmi mű a nyelv és az író közös alkotása.⁴² Hofmannsthal kudarcként értékeli ezt az együttműködést. A Chandos-levél végkicsengése szerint a személyiség azonossága ideiglenes, és mindig megalkotott, a lényegét érintő dolgok pedig elmondhatatlannok.⁴³ Ellenben *A költő és a ma* című, ritkábban hivatkozott előadásában Hofmannsthal nem fogalmaz ilyen végletesen, amikor a nyelv „hatalmas titkára” emlékezteti hallgatóit. Hangszerhez hasonlítja az élő nyelvet, amelyen a költő játszik:

„A nyelv révén történik, hogy a költő rejtekéből egy világot kormányoz, melynek egyes tagjai őt esetleg megtagadhatják, létét esetleg ellefelelhetik. S mégis ő az, aki gondolataikat egymáshoz és egymástól széjjel vezérli, aki ura és jártatója képzeletüknek; még önkényességeik, groteszk ugrásaik is az ő jóvoltából vannak.”⁴⁴

A nyelv teremtő „fenség és ragyogás”, s még akkor is „bűvös sugarakat szór”, ha használója akarata ellenére „széttört ritmusokat”, szókötéseket termel.⁴⁵ Kosztolányinál e gondolat kiegészítő párja szerint *a költő hagyja magára a nyelvet*, ezért kerekedhet a

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, A rím bölcselete, *Pesti Hírlap* 1933, augusztus 27.; in *Nyelv és lélek*, 471.

⁴¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Gyöngyösi István, in *Tükörfolyosó*, 42.

⁴² „A költő, aki alkot, pillanatról, pillanatra a maga céljához képest idomítja a nyelvet, de barátságosan, nem ellenkezve vele, gyakran engedve is neki. Ők voltaképpen társ szerzők.” KOSZTOLÁNYI Dezső, Műhely, *Pesti Hírlap* 1931, október 11.; in *Nyelv és lélek*, 460.

⁴³ „... die Sprache, in welcher nicht nur zu schreiben, sondern auch zu denken mir vielleicht gegeben wäre, weder die lateinische noch die englische, noch die italienische oder spanische ist, sondern eine Sprache, in welcher die stummen Dinge zuweilen zu mir sprechen, und in welcher ich vielleicht einst im Grabe vor einem unbekanntem Richter mich verantworten werde.” <http://gutenberg.spiegel.de/buch/ein-brief-997/1> – „az a nyelv, melyen énnekem nemhogy írnom, de csak gondolkoznom is megadatott volna, se nem a latin, se nem az angol, se nem az olasz, se nem a spanyol, hanem egy oly nyelv, melynek egyetlen szavát sem ismerem, az a nyelv, melyen néma dolgok szólnak hozzám és amelyen valaha tán a sírban az ismeretlen bíró előtt fogok magamért felelni.” Hugo von HOFMANNSTHAL, (Chandos) Levél, in uő, *A költő és a ma – Levél. (Két tanulmány)*, 48.

⁴⁴ I. m., 15. – „Vermöge der Sprache ist es, daß der Dichter aus dem Verborgenen eine Welt regiert, deren einzelne Glieder ihn verleugnen mögen, seine Existenz mögen vergessen haben. Und doch ist er es, der ihre Gedanken zueinander und auseinander führt, ihre Phantasie beherrscht und gängelt; ja noch ihre Willkürlichkeiten, ihre grotesken Sprünge leben von seinen Gnaden. <http://gutenberg.spiegel.de/buch/natur-und-erkenntnis-971/15>

⁴⁵ „Freilich, er erniedrigt sie wieder, er nimmt ihr soviel von ihrer Hoheit, ihrem Glanz, ihrem Leben, als er kann; aber er kann sie niemals so sehr erniedrigen, daß nicht die zerbrochenen Rhythmen, die Wortverbindungen, die seiner Feder, ihm zu Trotz, zur Verfügung stehen, die Bilder, die in seinem Geschreibe freilich das Prangerstehen lernen, noch da und dort in eine ganz junge, eine ganz rohe Seele wie Zauberstrahlen fallen könnten.”

beszélő fölé. Az irányítatlan nyelv működésének köszönhetően azonban ekkor nem széthangzás, hanem megvilágosodást hozó összecsengés következik be:

„...a költő – írja Kosztolányi – egy érzésbe, gondolatba belefeledkezve – a nagy művészi cél felé feszülve – magára hagyja a nyelvet, hogy helyette érezzen, gondolkozzék, s akkor a betűk véletlenjéből – szinte jutalmul erőfeszítéséért – hirtelen valami meglepő és fényes támad, valami tündéri illanása-villanása a szavaknak, akár a kéneső, amelyet az aranycsinálók is úgy fedeztek föl, hogy az egyedül való, annyira sóvárgott aranyat keresték. Ez a szóvarázs: a költészet.”⁴⁶

Francis Baconnak két év hallgatás után írt levelére válaszolva Chandos számára kérdéses a visszaemlékező és a felidézett én azonossága. „...azt sem tudom, az vagyok-e még, akinek az ön nagybecsű levele szól.”⁴⁷ Az irodalomtól történt végleges visszavonulásának legfőbb indítékát azzal magyarázza, hogy „idegenül szól hozzá”, amit írt.⁴⁸ E két meghatározó idegenség-tapasztalat összekapcsolódik Kosztolányi számos művében, jelesül a korainak számító *Négy fal között*, s a *Mágia* című köteteiben. Az utóbbi *Arcom a tükörben* című versében így jelenik meg a kettős idegenség tapasztalata:

„Tükör visszfénye voltál, álmok árnya,

(...)

Mindenkinek örökre idegen,
még rám is ismeretlenül meredsz most,
bámullak hidegen.”

Az én így szól erről az előbbi kötetben:

„borzadva, félve hallom hangomat,
a néma légbe száll. S oly idegen.

(...)

A többi rám ismer belőle mind –
csak én nem értem, mit jelent e hang.”

Hogyan határozza meg az értekező a szimbolizmust? Kosztolányi érzékelés- és kifejezőmódot ért rajta:

⁴⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, Nadányi Zoltán, *Új Idők* 1932, január 10.; in *Tükörfolyosó*, 608.

⁴⁷ Hugo von HOFMANNSTHAL, i. m., 34.

⁴⁸ I. m., 35.

„A szimbolista művész hajlandó az életben, minden cselekedetünkben és szavunkban többet látni, mint mások. Minden valamit jelent. Nemcsak magát, de ezen kívül más is. (...) A szimbolista érzi azt a kapcsolatot, amely minden ismeretes dolgot összefűz a nagy egésszel. A szimbolista titkolódzó.”⁴⁹

A szimbolistákhoz hasonlóan Kosztolányit is foglalkoztatta a magányos tudat kérdése, a természeti világ egységétől elszakított szubjektum kielégítetlen vágya a teljesség iránt. A részlegesség, s töredezettség meghatározó élményének kihívására azonban nem válaszolt a költészet szerepének mértéktelen felmagasztalásával. Távolsgágot tartott az ígéhirdetés minden formájától, ezért nem szegődött azoknak a táborába, akik a szimbolista költésztől remélték a világ elveszett egységének, és teljességének a visszanyerését. Kosztolányi nem azt hangsúlyozza, hogy a költészet a szimbolista nyelvhasználat segítségével a már létező dolgok felbomlott egységét állítja helyre, hanem a még ismeretlent kísérti meg. („mégis csak egy nagy, ismeretlen úrnak vendége voltam.”)

A *Hajnali részegség* példaként szolgálhat az értekező szimbolizmus értelmezésének és költői gyakorlatának a szembeállítására. A vers hétköznapi látványából kibomló látomás a megvilágosodás pillanatát örökíti meg. Az életkép a természetfölötti sejtelmével telítődik, ámulatba ejtve az epifániára emlékeztető esemény átélőjét. A vers jelentése más költői szövegek kölcsönhatásában bontakozik ki.⁵⁰ Metaforahasználatát kétféle hagyományhoz viszonyul: a romantikához, amelyben a kép létrehozza a szellemi és az érzéki transzcendens egységét, illetve a korai szimbolizmushoz, amely ígérete szerint helyreállítja szó és dolog hiánytalan egységét. A költészet mindkét esztétikai ideológia szerint a transzcendens vigasz hordozója. Kosztolányi képalkotása és reflektált költői nyelvhasználata fékezi ennek az eszménynek a tiszta megvalósulását. Az érzéki észlelés bizonyossága, szó és dolog tökéletes egysége, mintha megvalósulna a *Hajnali részegség* képalkotásában. Az „azúr” a kék éggel, tehát önmagával azonos, és semmi más. Az „azúr” szó azonban hang, szín és kép egységének pusztán a látszatát kínálja, mivel a „tulajdon értelemmel bíró”, „kék égbolt” jelentésű szóba foglalt másik szó „az ismeretlen úr” alakzatában halasztódó különbséget keletkeztet. Az ismétlődés fellazítja az azonosságot, s felerősíti jel és jelölt szétválását, amelynek az egyesítésére a szimbólum elvileg hivatott. Az egyértelműen megragadható értelem idegen a szimbolista nyelvhasználatától. A *Hajnali részegség* befogadás története a félreolvasás tanulságos példáit kínálja ebből a szempontból. Kockázatos általában szimbolista versről azt állítani, hogy bizonyos jelentésnek,

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Az új irodalom, Egy húszperces előadás, *Temesvári Hírlap* 1913, március 23.; in *Nyelv és lélek*, 278.

⁵⁰ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, A Hajnali részegség jelentésrétegei, in *Hajnali részegség, A tizenhét legszebb magyar vers 6*, szerkesztette FÜZFA Balázs, Savaria University Press, 2010, 133–153.

jelesül az érzékfelettinek nyoma sincs a szövegben, történeti-poétikai szempontból pedig kiváltképp megalapozhatatlan az efféle álláspont.⁵¹

A költői kép szó szerinti, fenomenológiai intuíción alapuló jelentése – a kortárs értelmezők szerint – nem elvárás a szimbolizmus költészetében.⁵² Édouard Schuré *A nagy beavatottak* című esszéje a szimbolizmust a transzcendens iránti érdeklődés felerősödésével hozza összefüggésbe:

„...a költészetben, a zenében és az irodalomban szinte öntudatlanul söpör végig az ezoterikus gondolkodás szele. Az emberi lélek (...) soha nem vágyott hevesebben a láthatatlan túlvilág után, noha nem hitt benne igazán.”⁵³ „...szemünk átfogja az égboltozatot és megpihen a *nyugodt kékség* (kiemelés – D. I.) látványában.”⁵⁴

A szimbolizmus kortárs francia értelmezőinek távlatából az „azúr” az érzéki és az érzékfölötti közös tartománya, akárcsak Mallarmé költészetében – fűzhetnénk hozzá. Aki Rónay György fordításában olvassa a *L’azur* című verset, nem érzékeli az örök (l’Éternel) és az örökkévaló (l’Éternel) közötti áthallást, amely a magyar változatban – „Az állandó Azúr derűs ironiája” – egyszerűen eltűnik. A francia szövegben a végtelen örök ég, a „kék angelusz” (*bleus angelus*) érzékfeletti jelöltre utal. A l’azur előfordulásait tekintve Mallarmé más versei is kiaknázzák az érzéki és az érzékfeletti összjátékában rejlő többértelműséget.⁵⁵ Hivatkozni lehetne arra, hogy Kosztolányi fordítása is ezt a kettősséget írja be Verlaine *Költészet* című versének magyar változatába: „Fuis du plus loin la Pointe assassine, / L’Esprit cruel et le Rire impur, / Qui font pleurer les yeux de l’Azur, / Et tout cet ail de basse cuisine!” – „A gyilkos Csattanó gaz úr, / baj lenne ha versedbe hagynád, / az ötletet, e durva hagymát, / melytől könnyez a szent Azúr.” Kosztolányi látja el a nagybetűvel írt „Azúrt” a „szent” jelzővel, mely szó a francia szövegben nem található. Az azúr szakrális értel-

⁵¹ Mintha Kant tételezése kelne életre, vagyis létezne tiszta szemlélet, amelyben a pusztaság – de Man által materiálisnak nevezett – látást nem előzi meg az elme munkája, a megjelenőhöz kapcsolódó megannyi képzet, melynek az egyik forrása éppenséggel az esztétikai ítélet.

⁵² Nietzsche óta tudjuk, mennyire kockázatos az érzékek bizonyosságra hagyatkozni, hiszen – hogy csak egyetlen példára hivatkozzam – Arthur Rimbaud a tenger vízfelületének tükröződését *zöld azúrnak* nevezi: „Et dès lors, je me suis baigné dans le Poème / De la Mer, infusé d’astres, et lactescent, / Dévorant les azurs verts” – „Azóta egyre fürdök a roppant tengerek / költészetében, melyre csillag csorog és béke / s nyelem e zöld azúrt”.

⁵³ Édouard SCHURÉ, *A nagy beavatottak*, in *Nyelv, költészet, titok, Válogatás a francia szimbolizmus esztétikai írásaiból*, 21.

⁵⁴ I. m., 29.

⁵⁵ Vö. „La solitude bleue / Par qui coule en blancheur sibylline la femme / Pour des lèvres que l’air du vierge azur affame?” (*Don du poème*); „Et la bouche, fiévreuse et d’azur bleu vorace” (*Renouveau*)

me jelen van tehát Kosztolányi költői emlékezetében, hiszen „a szent Azúr” szó szerkezet tulajdon teremtménye.⁵⁶

A szimbolistákat foglalkoztatta a színes hallás kérdése:

„A szavak (...) nem pusztán bizonyos előzetesen kialakított, fogalmi természetű gondolatok képi formában való megjelenítései, hanem ezzel egyidejűleg a gondolatoknak megfelelő vokális hangzások hordozói is.”⁵⁷

René Ghil *A nyelvi hangszerelés* című esszéje foglalja össze a költészet hangszíneit. Vajon az „azúr” szó hangjai e rendszerezés alapján milyen színérzeteket keltenek? Az *a* és az *u* a cinóbervörös, illetve a barna, vörösbe hajló szín hordozója. A hozzájuk kapcsolódó *r* és *z* az öröm és a harmónia kifejezői. Az azúrkék színt ellenben az *i* hangzás jelenítheti meg. Ghil hangszerelése összefoglalja a korban ismert rendszerezéseket, s nem igazolja a szó szerintiségben gyökerező értelmezés történeti-poétikai magalapozottságát. A költői mű beszélő hangokon érzékeli és érti meg a világot, s az azúr szó hangzásának nem feleltethető meg a kék szín. A paranomázia olvasásában nyilvánvalóan megszüntethetetlen a különbség kép és hang között, s ez is kérdésessé teszi az azúr szó érzéki bizonyosságát.

A szimbolizmus kortárs értelmezőinek történeti-poétikai látóhatárán a szavak képi megjelenítő ereje egyenrangú a zenei hangzással. E jól ismert tételt visszhangozzák Kosztolányi értekező művei:

„...a gondolat, mely rendszerint csak értelmünkhöz szól, a zene által metafizikai mélységet kap, a zene pedig a szavak által érzékelhetővé válik, és minden rímből jelkép, minden ütemből jel lesz, mely nyomán az olvasó a maga lelkében alkotja meg a tulajdonképpeni költeményt. Ez a vers mintája a nemes, szimbolikus költészetnek, mely egyszerű eszközzel kelti a legbonyolultabb hatást, és nem kész kifejezett valamit ad, csak vázlatot, melynek vonalait meg kell hosszabbítani, hangot, melyet a visszhang teljesít ki.”⁵⁸

⁵⁶ A *L'Azur* zárósorának hangzásához képest új elem a magyar változatban, hogy a határozott névelő az azúrral együtt megszólaltatva kétszer hangzik fel, ismétlődő alakzatban. A két rövid szótag kétféle nyomatékkal szólaltatható meg. Lehet az első szótag hangsúlyos, s ez által a határozott névelő deiktikus, rámutató helyzetbe kerül. Amennyiben úgy tagoljuk a szerkezetet ritmikailag, mint az anapestust, tehát két, kevésbé nyomatékos, egymást követő rövid szótagot összeolvasva kiemeljük a harmadik, hosszú, nyomatékos szótagot, akkor értelmi azonosítást hajtunk végre: azaz úr! azaz úr! azaz úr!

⁵⁷ René GHIL, *A nyelvi hangszerelés*, in *Nyelv, költészet, titok, Válogatás a francia szimbolisták esztétikai írásaiból*, 90.

⁵⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, Tanulmány egy versről, *Nyugat*, 1920, február 1.; in *Nyelv és lélek*, 413.

Kosztolányi fordítóként minden valószínűség szerint érzekelte Mallarmé nyelvhasználatának a rendkívüli összetettségét, ezért hagyott fel szimbolista verseinek az átültetésére tett kísérleteivel. Mallarmé költészettana azonban, amelyről már a francia költő életében roppant kiterjedt irodalom állt rendelkezésre, átítatja Kosztolányi értekező műveit. Nemegyszer hangot adott annak, hogy a költő számára az érzéki valóság feltétlen elfogadásánál fontosabb az igazság keresése.⁵⁹ Nem talált magas rendű élvezetet a valóság utánzásában. Maupassant egyik frissen, először kiadott, 1887-ben keletkezett leveléből azt a részletet idézi, mely erre a hiányérzetre ad magyarázatot: „...nem hiszem, hogy a természetesség, a valóság, az élet *conditio sine qua non*ja egy irodalmi munkának.”⁶⁰ Téodor de Wyzewa, Mallarmé értő kortárs olvasója így fogalmaz 1886-ban:

„Elfogadta a valóságos világot, de csak, mint a fikció valóságát. A természet sokszínű látványa, a felhők gyorsan változó mozgása, a forrongó emberi társadalmak – mind a Lélek látomásai; valóságosak, de nem valóságos-e minden látomás; lelünk a képzelt dolgok kimeríthetetlen tárháza, s ezek annál is értékesebbek, mint-hogy saját teremtményeink. Az alkotás áradó öröme, a nyomasztó érdektől megszabaduló költő gyönyörűsége, az álmait tisztán látó szem határtalan büszkesége; ezek a mallarméi versek nagy témái.”⁶¹

Kosztolányi ide kapcsolódó gondolatai szerint „a külső valóság csak a nyersanyag. A belső valóság a formáló erő.”⁶²

„A költészet veleje az, hogy érzékletes és érzéki. Szépsége olyan valóság, mint egy hibátlan test vagy egy gyönyörű rózsaválósága, melyet több érzékünkkel észlelünk. Elemzéssel nyilván nem juthatunk sokra és mélyre.”⁶³ „A tartalom nem a vers tartalma. Eszme és érzés pusztán anyaga a versnek. A vers mivolta az a mód, ahogy megalkotódott, a kifejezés csodája.”⁶⁴

A nyelvi megalkotottság tökéletessége magával ragadó örömet vált ki az olvasóból. A szimbolista vers hatásának a titka, előtér és háttér kölcsönhatása, a távlatváltás, kihagyás és kiemelés viszonya, a sűrítés erőteljesen foglalkoztatta az irodalomértelmezőt, s ezzel kapcsolatban vizsgálta az érzéki benyomás átadásának a lehetőségeit:

⁵⁹ Téodor de WYZEWA, Mallarmé (1886), in *Nyelv, költészet, titok, Válogatás a francia szimbolista esztétikai írásaiból*, 194–195.

⁶⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, Guy de Maupassant, *Nyugat* 1924, február 1.; in *Szabadjikötő*, 196.

⁶¹ Téodor de WYZEWA, *Mallarmé*, 195.

⁶² KOSZTOLÁNYI Dezső, Műhely, *Pesti Hírlap* 1931, október 11.; in *Nyelv és lélek*, 460.

⁶³ KOSZTOLÁNYI Dezső, Verseik szövegmagyarázata, *Pesti Hírlap* 1934, június 17.; in *Nyelv és lélek*, 481.

⁶⁴ I. m., 484.

„A kontár mindent kifejez, amit érez és gondol, s odadobja nekünk valamennyi szavát. A művész sejtet, s szókincse gazdagságából éppen csak jelképül szerepeltet valamit. Ennél fogva az olvasó tevékeny-alkotó munkatársává válik.”⁶⁵

Maurice Barrès hasonló kérdéseket mérlegel Mallarmé költői nyelvhasználatát elemezve *Érzékelés az irodalomban (La sensation en littérature)* című esszéjében:

„Szókincse egyszerű, mondatainak minden eleme világos, s az egész mégis gyakran érthetetlen (...) kiválaszt egy ritka, de találó hasonlatot, hogy azután mindent elhagyjon és csak magát a hasonlatot őrizze meg, melyből kiindulva, minden magyarázat nélkül, újabb meglepő analógiákat állítson föl. S végül, hogy az egészet szorosabbra fogja, eltávolítja az értelmi összefüggéseket, s és ez által nem gondolatról gondolatra, hanem érzésről érzésre halad. Ez az igazi szenzualista művészet, mely azonban Mallarménál mindig átgondolt, mindig tudatos, s az értelem munkája sohasem hiányzik belőle.”⁶⁶

A titokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Kosztolányi használja az alkímia fogalmát, de nem a Mallarmé-adta értelemben, mely szerint az alkimista képes megfeleltetni egymással távoli, a köznapi tudat számára össze nem illő dolgokat, s érzékeli a kapcsolatot a párhuzamos világok között. Az efféle analogikus gondolkodásmód nyelvi jelenség is, amennyiben a környező hétköznapi világban zajló események, fizikai kölcsönhatások titkos jelrendszeren alapuló nyelvi érintkezésként is megvalósulnak: a szervetlen anyagok is párbeszédet folytatnak egymással. Kosztolányi alkimián önkéntelenül bekövetkező nyelvi eseményt ért: „E kötet írója szenvedélyes alkímistája azoknak az összhangzásoknak, melyek csak játék közben, szándéktalanul jelentkeznek.”⁶⁷ A szimbolisták esztétikai ideológiája szerint a hangok, a színek, a formák kapcsolatai az egyetemes analógia forrásából táplálkoznak.

Áthallás mindazonáltal érzékelhető a *jelentésteremtő nyelv* működésének a fenti leírása és a mallarméi *alkímia* között. Ez utóbbi a költészetre vonatkoztatva a nyelv megtisztítását is jelenti a ráakódott szennyeződésektől, amely végeredményben az arany kinyerésének a folyamatára emlékeztet. A szó, anyagi tulajdonságait megőrizve így válhat az abszolút üzenet hordozójává. Kosztolányi gyümölcsözőnek tartotta a hangos olvasást, mert képes előhívni az anagrammatikus alakzatokat a szövegből, s ez által fokozza többértelműségét. Mindazonáltal nem szegődött a hermetizmus hívei közé, akik bizonyos szimbolista versek alkímista olvasatának jogosságát tételezve egységes, s egyértelmű jelentést tulajdonítanak a szövegeknek. A szerzői szán-

⁶⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, A kiolvashatatlan vers, in *Nyelv és lélek*, 490.

⁶⁶ Maurice BARRÈS, Az érzéki benyomás az irodalomban, in *Nyelv, költészet, titok, Válogatás a francia szimbolisták esztétikai írásaiból*, 217.

⁶⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, Nadányi Zoltán, *Új Idők* 1932, január 10.; in *Tükörfolyosó*, 608.

dék helyreállítását célul kitűző értelmezés a szimbolista költői nyelvet másodlagos jelrendszerre fokozza le, a szövegbe zárt hermetikus jelentés közvetítésének eszközzé. Kosztolányitól távol állt az alkotói szándék vizsgálata, s a titokfejtésre emlékeztető olvasás, melynek célja a tudatosan elrejtett jelentés feltárása.⁶⁸

Nem hallgatható azonban el, hogy Mallarmé egyik levelében, az ismétlődő mormolás kabbalisztikus élményéről írva, hasonló tapasztalatról számol be, mint Kosztolányi, aki megfigyelte, hogy a jelentés egy idő után elillan, leválik a hosszan ismételt szóról. A hangzás üressé, értelem nélkülivé lesz. Kosztolányi a titokfejtéssel szemben az egyéni képzeletet, s az egyedülálló alkotás nyelvi játékát helyezi elemzéseinek középpontjába, s ez által fenntartja a szimbolista versek irodalmi olvasásának a lehetőségét. Szövegértelmezéseiben, például a *Szeptember végén* szoros olvasatában érzékelhető Kant elgondolásának az elsajátítása, mely szerint a szimbólum érzéki szemléletnek meg nem feleltethető fogalom közvetett nyelvi ábrázolása analógia alapján, tehát „a szemlélet tárgyáról alkotott reflexió átvitele egy egészen más fogalomra”.⁶⁹ A vers jelképeinek körkörös értelmezésében, jelesül az *Elhull a virág, eliramlik az élet* sor aprólékos vizsgálatában, mondhatni nyomokban jelen van az a kettősség, amelyről az irányzat kapcsán később Paul de Man értekezik. A versben „a képek nem hasonlatosak” – írja Kosztolányi –, s amint létrejön zene és értelem egysége, „úgy tűnik el szemünk elől”.⁷⁰ A belga irodalmár szerint a szimbolizmus kettős aspektusa az alábbi ellentétben foglalható össze: Baudelaire költészete az egység, Mallarméé viszont a valamivé válás (*becoming*) költészete, melybe a semmivé foszlás is beletartozik.⁷¹ Baudelaire szimbóluma azonosságot tételez, amikor összehasonlítja (*comme*), s azonosítja egyik dolgot a másikkal, míg Mallarmé szimbolikus tárgya éppen az átalakulás folyamatában van, de soha nem képes helyreállítani a nyelvben a szubjektív tudat és a természeti világ egységét.

Kosztolányi kiterjeszti a jelkép fogalmát a regényre. Az életnek a maga hétköznapi közegében – az író szerint – nincs semmi értelme, ezért az eseményeknek sincs jelentése. Ellenben a megalkotott szerkezetű regényben az elbeszélte történetek jelképes értelemmel telítődnek: „Maga az élet a regényben ébred először öntudatra. Itt van kezdet és vég, hová és miért.”⁷² Kosztolányi nem szokványosan használja a stí-

⁶⁸ Mallarmé két hermetikus korszakának magyar versértelmezője így fogalmazza meg célkitűzését: „... azt próbálom meg bebizonyítani, hogy számos szimbólumuk eredetileg is, a költő részéről szándékoltan használt és evidens alkímista jelkép, amely nem minden szempontból hagyja nyitva az értelmezés lehetőségeit.” FÖLDES Györgyi, *Textus, szimbólum, allegória, Szimbólumelví poétika a klasszikus modernségben*, Mit Füzetek I., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2012. 63.

⁶⁹ Immanuel KANT, A szépségről mint az erkölcsiség szimbólumáról, in uő, *Az ítélőerő kritikája*, fordította HERMANN István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 321.

⁷⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, Petőfi Sándor, *Pesti Hírlap* 1934, június 24.; in *Tükörfolyosó*, 143.

⁷¹ Paul de MAN, A szimbolizmus kettős aspektusa, in uő, *Olvasás és történelem*, Osiris, Budapest, 2002, 114. (Osiris Könyvtár)

⁷² KOSZTOLÁNYI Dezső, Földi Mihály, *Nyugat* 1920, június; in *Tükörfolyosó*, 626.

lustörténeti fogalmakat, és egyszeri szóösszetételeket is alkot. A „tündéri realizmus” saját leleménye, mely időközben Gelléri írásmódjának a védjegyévé vált.

A szimbolizmus jelentéstörténetének távlatába helyezve Kosztolányi értekező műveit, elmondható, hogy a magyar író került a szimbolizmus szó használatának mind a szűk értelemben vett mozgalomtörténeti, mind pedig a metaforikus költői nyelvvel azonosított tág használatát. Az előbbi szerint Verlaine-t el kellene különítenie Mallarmé tanítványaitól, akik Moréas vezetésével 1885-ben különböztették meg magukat a *décadents*-nek nevezett Verlaine-követőktől. Kosztolányi együtt említi a két költői csoportosulást. Azt a másik szélsőséges nézetet sem képviselte, mely szerint végső soron minden költészet szimbolista.⁷³ Kosztolányi értekezőként nem épített ki rendszert, bár bizonyos művekre – mint a Dorian Gray arcképe – visszatérően hivatkozott különböző művészeti kérdések kapcsán.

Tudott dolog, hogy allegória és szimbólum viszonyának az értelmezéstörténete nem pusztán retorikai alakzatokról szól, de a művészetelmélet, s a nyelvbölcselet számos (eldöntetlen) alapkérdését foglalja magában. Hogyan képes a nyelv megjeleníteni az érzékfelettit? A fogalom képszerűen ábrázolható-e? Létrejöhet-e jel és jelentés egysége, s amennyiben igen, mi teszi lehetővé azt? A metafizikai háttér vagy az értelmezői munka a biztosítéka a szimbolikus tartalom megragadásának? Hogyan „érzékkelhető” a tisztán szellemi? A szimbólum és az allegória összehasonlító értékelésében bekövetkezett fordulatok a kérdés összetettségéből következően nem fedhették le a teljes kutatási területet, s így mindig helyet hagytak újabb válaszadási lehetőségeknek. Minden jel arra utal, hogy Kosztolányi ismerte a meghatározó gondolkodásmódokat, s tudatában volt a retorika mezében megjelenő hermeneutikai kérdések jelentőségének. A téma határai nem rögzítettek, de folyton elmozdulnak, sőt áthelyeződnek az értekező műveiben.

Kosztolányi irodalomszemlélete több tekintetben változott, s az általa használt fogalmak jelentése is csupán időlegesen szilárdult meg, de a korban ez nem számít kivételesnek. A szimbolizmus első hullámának a francia képviselőihez viszonyítva Kosztolányi ingadozó szóhasználata nem látszik kirívóan következtelennek. Baudelaire 1846-ban a romantikát eleven művészeti irányzatnak tekintette, s érzésmódként értelmezte, melynek lényege a boldogságkeresés eszményében, s a kor erkölcsi felfogásának megfelelő szemléletben rejlik.⁷⁴ Ennél is lényegesebb, hogy ekkor, *Baudelaire a romantikát a modernnel azonosította*: „Aki azt mondja: romantika, az azt mondja: modern művészet, vagyis mélység, szellem, szín, a végtelen utáni vágy – a művészetek minden lehetséges módján.”⁷⁵ A francia szimbólum-értel-

⁷³ Vö. Paul DE MAN, *A szimbolizmus kettős aspektusa*, 99–100.

⁷⁴ Charles BAUDELAIRE, *Mi a romantika*. (Az 1846-os Salon, II.), in uő, *Művészeti kuriózumok*, válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta Julien CAIN, Corvina Kiadó, Budapest, 1988, 24–25.

⁷⁵ I. m., 25.

mezések sajátja a fogalmi képlékenység, melynek jellemző példája Baudelaire változékony, bizonytalan szóhasználata metafora, allegória és szimbólum között.⁷⁶

Kosztolányi irodalomértelmezésében a jelentésteremtő nyelv költészettana bizonyult meghatározónak. Jól érzékelhető ez a nyelvi működés a *Hajnali részegség* metaforahasználatában. A vers témája *hajnali történet*, amelynek az értelme a beszélő számára fokozatosan világosodik meg, ahogy újraalkotja az eseményt időbeli, szekvenciális folyamatként elmesélve, mintha allegorikus történetről volna szó.⁷⁷ Az azúr olyan szókép, amely nem ragadható meg fenomenális attribútumokkal, mivel ismeretlen, vagy léteben igazolhatatlan értelmet tételez, s éppen ez a jelentésteremtő nyelv egyik lényegi funkciója. A szó mintha magától értetődőnek tekintené a megnevezett dolog létezését, de éppen a legkézenfekvőbb jelviszony (azúr=kék ég) bizonyul megragadhatatlanul többértelműnek. Nemcsak az elbeszélte élményre, de az elbeszélés nyelvi tapasztalatára is vonatkoztatható az ámulat lelkiállapota, melyet az érzékfeletti iránti hangoltság készít elő, s alkotás közben áll elő. Maurice Blanchot Mallarmé írás-tapasztalatáról ezt írja:

„Ami megigéz, megfoszt bennünket attól a képességünktől, hogy értelmet adjunk, leveti »érzéki« természetét, odahagyja a világot, visszahúzódik a világ mögé, és oda húz minket is, már nem fedi fel magát nekünk, de eközben olyan jelenben állítja magát, mely idegen az idő jelene és a térbeli jelenlét számára.” „Ha valaki elragadtatásba esik, azt mondhatjuk róla, hogy semmilyen valóságos tárgyat, valóságos alakot nem érzékel, mert az, amit lát, nem a valóság világához, hanem az elragadtatás meghatározatlan közegébe tartozik. Mondhatnánk abszolút közegébe.”⁷⁸

A jelentésteremtő nyelv költészettanának köszönhetően Kosztolányi – többek között – meghaladta fikció és valóság ellentétes viszonyfogalmainak a szemléleti keretét: „Jelenségeket vesz észre az író, tünetényeket, s ezekből a lenge, pókhálószerű holmiból teremti meg a valóság káprázatát, mely előbb, mint a valóság, de azért nem

⁷⁶ A francia értelmezői hagyomány fogalmi határátlépéseivel szemben a német gondolkodás mindig is igyekezett szigorúan elválasztani, s rangsorolni a szimbólumot és az allegóriát, jobbra az utóbbi retorikai alakzat rovására. Ennek az örökségnek a mérlegét megvonva szorgalmazta Walter Benjamin az allegória újraértékelését, két fogalom, a képteknika és a kifejezőmód segítségével. Helytelenítette, hogy az allegóriát pusztán konvencionális képteknikaként fogják fel. Véleménye szerint az allegória is kifejezőmód. Vö. Walter BENJAMIN, *Allegória és szimbólum*, in *Kommentár és prófécia*, Gondolat, Budapest, 1969, 130–133.

⁷⁷ A vers felkínálja az üdvtörténeti magyarázat lehetőségét, de függőben hagyja a kérdést, hogyan kapcsolódik a vendéglét felismerése, s az „ismeretlen Úr” képze a megjelenés, illetve a feltámadás hajnalhoz köthető eseményéhez. Az evangéliumok szerint Krisztus hajnalban támadt fel (Lk 24,1; Jn 20,1), hívei napkeltekor már csak az üres sírt találták (Mk 16,2). A hívő élet célba érkezéséhez vezető út, az „az igazak ösvénye” is olyan „mint a hajnal világossága, mely minél tovább halad, annál világosabb lesz” (Péld 4,18).

⁷⁸ Maurice BLANCHOT, *Közéltetés az irodalmi térhez*, Mallarmé tapasztalata, in uő, *Az irodalmi tér*, Figura 1., Kijárat Kiadó, 2005, 18.

valóság.”⁷⁹ Realizmuson nem a valóság ábrázolását értette: „Nincs csodább csoda, mint az a realizmus, mely elfelejteti velünk a körülöttünk levő valóságot, és megháttartja azt a valóságot, amely a papíron van.”⁸⁰ Visszatérő gondolata szerint a realista regény *teremtett világának* köszönhetően ígézően vonzó, érzékletes és meghittten ismerős.

A jelentésteremtő nyelv költészettanának a képviselője a húszas évektől, az avantgárd irányzatok megsokszorozódásával egyre több nehézségbe ütközik. A szavak művészetének a kortárs irodalom nem kedvez: „Kétségtelen, hogy manapság rossz idők járnak arra a művészetre, mely elsősorban a szavakra épít.”⁸¹ Kosztolányi értékelése szerint a 20. század első két évtizedének az irodalmát az impresszionizmus, s a szimbolizmus kiteljesedése határozta meg:

„Az a termékeny és tegnap még gerjedő korszak, mely 1904-től 1918-ig zajlott le a magyar líra történetében, egyszerre valami egységet, kerekdedséget, szinte ünnepi lezártaságot kap, mihelyt a mai küszöbről tekintünk rá. Ekkor emelkedett nálunk délszínre az impresszionista és szimbolista líra.”⁸²

Kosztolányi nem vádolható ütemkéséssel azért, hogy határozottan leszögezi: a kortárs irodalomban érvényesülő alkotó szellemiséget a szimbolizmus fejezi ki. Egyáltalán nem időbeli ellentmondás ezt állítani a huszadik század második évtizedéből visszatekintve, hiszen erről a korszakról lényegében ugyanezt mondja.⁸³

Futurizmus, expresszionizmus, dadaizmus

Köztudomású, hogy pályatársaihoz képest Kosztolányi mennyire megengedő volt a *futurizmussal* szemben. A futurizmus hazai fogadtatásáról szóló tanulmányokban nem esett eddig szó arról, hogy Kosztolányi *változó* irodalomszemléletének a háttérben található érintkezési pontok a futurizmus némely kölcsönzött művészeti eszményével. Ilyennek vélem a megnevezett dolgok és a nyelvi jelek közötti természetes kapcsolat hiedelmét, s ezzel összefüggésben a költészet és a figurális nyelv azonosítását. A futurizmus újabb szakirodalmában Croce Vico-értelmezésének szellemi rokonságával kapcsolatban kerülnek elő az említett tételek.⁸⁴ Nincs valójában meg-

⁷⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Mit tegyen az író a háborúval szemben?, *Nyugat* 1934, december 1.; in *Nyelv és lélek*, 571.

⁸⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, Igék, *Pesti Hírlap* 1929, július 14.; in *Nyelv és lélek*, 364.

⁸¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, A téli rege új szövegéről, Vita és tanulmány, *Nyugat* 1933, október 1.; in *Nyelv és lélek*, 519.

⁸² KOSZTOLÁNYI Dezső, Horváth Henrik antológiája, Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horvát, *Nyugat* 1919, április 16.; in *Nyelv és lélek*, 502.

⁸³ Jean ROYÈRE, Szimbolista kiáltvány, *Grand Revue* 1909, augusztus 26.

⁸⁴ Vö. DÁVID Kinga, A futurizmus esztétikája, *Helikon* 2010/3, 345.

különböztető jelentősége Kosztolányi-futurizmus értékelését mérlegelve olyan közösnek mutakozó szellemi forrásoknak, mint a wagneri összművészeti alkotás eszménye, mivel ez utóbbi a legszélesebb körben hatott ebben az időszakban. Mindenesetre Kosztolányit is foglalkoztatta a különböző érzékterületeket érintő tapasztalatok egyidejű kifejezésének a lehetősége. Marinetti futurista művészetközi tervezete így szól: „Mozgásba hozzuk az oldott szavakat, melyek áttörvén az irodalom korlátait elindulnak a festészet, a zene, a hangok művészete felé, és csodálatos hidat vernek a szó és a valóságos tárgy közé.”⁸⁵ Kosztolányi értekező műveiből tucatszám lehetne ehhez hasonló megfogalmazásokat idézni, a futurizmussal való találkozása előtti, s utáni időszakaiból is. Önmagában az, hogy Kosztolányi nem volt indulatosan elutasító a futurizmussal szemben, mint pályatársainak többsége, nem minősítheti az irányzatról alkotott véleményét, hiszen szinte kivétel nélkül nyitottan, de kételkedve, mértéktartó derűvel közeledett az új művészeti jelenségekhez. Az első világháború megrendítő tapasztalata hoz fordulatot 1914 után a harcias futurizmus értékelésében. Kosztolányi 1915-ben elhatárolja Kassák költészetét a „háborús” futurizmustól, noha arra a leegyszerűsítő álláspontra sem helyezkedik, hogy a harc iránti rajongás kimerítené e művészeti törekvés lényegét:

„Észre kell venni ezt a becsületes és új kísérletet, mert jóhiszemű és eredeti, semmi köze az európai köztudatban élő háborús költészettel, az ósdival és az újjal, a futuristák költészetével. Mert a futuristák, akik azt hirdetik, hogy a háború az emberiség egyetlen higiéniaja, úgyszólván testegyenészeti intézete, pár cifra hangulatrongyon kívül semmit sem tudtak mondani a háborúról.”⁸⁶

Kassák képalkotását elemezve kiemeli, hogy képes egyszerre, egyidejűleg kifejezni feltoluló érzéseket, látomásai egymásra torlódnak, akárcsak az expresszionista költeményekben. Általában elmondható, hogy az avantgárdnak tekinthető poétikai gyakorlatok bizonyos elemeit méltányolta, mint amilyen a költői én elszemélytelenedése, feloldódása, vagy a szavak jelentésének felszabadítása, s a képtörések egyidejű megjelenítése, hiszen ezekkel a megoldásokkal maga is kísérletezett, talán elég az *Októberi tájra* emlékeztetnem.

Piros levéltől vérző venyigék.
A sárga csöndbe lázas vallomások.
Szavak. Kiáltó, lángoló igék.

⁸⁵ F. T. MARTINETTI, B. CORRÀ, E. SETTIMELLI, A. GINNA, G. BALLA, R. CHITI, *La cinematografia futurista* (1916, szeptember 11.), in Filippo Tommaso MARINETTI, *Teoria e invenzione futurista*, szerkesztette Luciano DE MARIA, „I Meridiani”, Mondadori, Milano, 1983, 141. Lásd DAVID KINGA, A futurizmus esztétikája, *Helikon* 2010/3, 353.

⁸⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, Kassák Lajos, *Nyugat* 1915, június 1.; in *Tükörfolyosó*, 558.

Félreértés ne essék: távolról sem kívánom a *klasszikus modern* korszakalakzat alá rendelni az *avantgárdot*,⁸⁷ Bori Imre *képletét* mintegy *megfordítva*. Azt sem állítom, az egykorú konzervatív ideológia kritika nyomdokaiba lépve, hogy a modernség, s az avantgárd felforgató művészi törekvése egy töről fakad.⁸⁸ Hangsúlyozom, elsősorban költői gyakorlatokról beszélek, s nem antropológia szemléletről vagy nyelvfelfogásról. Annyit azonban megkockáztatnék, hogy Kosztolányitól sem volt idegen az a gondolat, mely szerint bizonyos poétikai jellegzetességek alapján a hazai *avantgárd* és a *klasszikus modern* irodalom nem válik el élesen egymástól. Ettől eltérő álláspontot képviselt Babits, amikor úgy vélte, a *Nyugat* már véghezvitte nagy műgonddal azt, amire kezdetlegesen vállalkozik az avantgárd. Az avantgárd mozgalmak világnézetét ellenben szükségképpen Kosztolányi is elutasította, hiszen nem hitt a haladásban, annak egyetlen formájában sem:

„A haladás – művészetben és egyebütt – visszatérő hullámvonalban történik, a legnagyobb zsmoktság és a legnagyobb szabadság között. Előbb építünk, aztán, amikor égbe emeltük palotáinkat, s fölraktuk rá az oromdíszeket is, lebontjuk őket, újra kezdünk építeni, szépíteni és ékesíteni. Ez a törvény. Tehát a haladás mindig viszonylagos, időhöz kötött.”⁸⁹

Jellemző, hogy Kosztolányi a *Le Figaro* 1909. február 20-i számában megjelent *Futurista kiáltvány* harmadik pontjának második mondatát választja olaszul jellegként *Futurismo* címmel megjelent első cikkéhez: „Mi a kihívó mozgást, a lázas álmatlanságot, a futólépést, a halálugrást, a pofont és az ökölcsapást magasztaljuk.” Kihagyja az idézett szakasz első mondatát, mely így hangzik: „Az irodalom mindmáig a megfontolt mozdulatlanságot, a révületet és az álmodot magasztalta.” Ez a sor ugyanakkor visszaköszön az ismertetés bevezetőjében, ahol a magyar irodalom élharcosait révült, puhány, álmodozó alakokként festi le: „Elnéztem az arcukat és a kezüket és fáradt gesztusukat, amelyek bágyadtan kísérték szavaikat, és mosolyogva gondoltam el, hogy ezek a mai forradalmárok.”⁹⁰ Kosztolányi a századvég tárgyaltalan bánatát, emyedt, dekadens hangulatát ragadja meg az ismert közhelyek, sztereotípiák halmozásával. Túlzásokba esve, irodalmi torzképet rajzol a művészeti megújulás képviselőiről, akik kivétel nélkül közönyös, hitetlen, fáradt, akaratgyenge, életunt alakok. Kosztolányi ezzel az ironikus ellenpontozással talán azt sejteti, hogy a társadalmi forradalom és a művészet megújítása alapvetően különbözik egymástól.

⁸⁷ A képzőművészetből eredő „avantgárd” megnevezés, stílustörténeti gyűjtőfogalom, amely irodalmi jelenségekre alkalmazva általában leegyszerűsíti, s a valóságosnál egységesebbnek mutatja fel a széttartó poétikai törekvéseket.

⁸⁸ Vö. SZALAY László, Kassák Lajos, Eposz Wagner maszkjában, *Magyar Kultúra* 1915, I, 378.

⁸⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Vojtina új levele egy fiatal költőhöz, *Pesti Hírlap* 1934, március 11.; in *Nyelv és lélek*, 478.

⁹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Futurismo*, *A Hét* 1909, július 11.; in *Szabadkikötő*, 412.

Kassák expresszionizmusának, s a futurizmusnak a nagyvonalú értékelése elsődlegesen azzal magyarázható, hogy Kosztolányi *a nyelvhasználat felforgatására* irányuló törekvést bizonyos mértékben *méltányolni tudta* saját nyelvszemlélete felől, mely szerint a nyelv nem ésszerű,⁹¹ a költészetben pedig a szóvarázs, a formateremtés számít, s nem az értelem. Ezért figyelte érdeklődéssel a szavak jelentésének szabad használatával kísérletező futurizmust és expresszionizmust. Egyiket sem tekintette a modernség kizáró ellentétének, mivel a szimbolizmushoz hasonlóan mindkét irányzat a költői nyelv megújításával kísérletezett. Kosztolányi az impresszionista pontfestészethez hasonlítja Kassák szimultán költői kifejezőmódját, több tárgy egyidejű megjelenítését: „Egyszerre sok érzésgondolat rohan meg bennünket, és ezeket egyszerre kell kifejeznünk, egy markolással. Úgy, ahogy néhány új festő egyszerre ábrázolja, amit lát, néha egymásra kenve a két képet.”⁹²

Babitscsal ellentétben Kosztolányi az értelmesség követelményének nevében nem utasítja el az olasz futurizmust, vagy Kassák expresszionizmusát. A szimbolizmusról szóló írásai visszhangozzák a közismert tételt, mely szerint a jelkép tulajdon értelem megfoghatatlan, a vershangzás legfeljebb sejtet, sugalmaz bizonytalan, „rebbenékeny” jelentéseket. Jóllehet Babits is érzékeli ezen a ponton az avantgárd és a szimbolizmus kapcsolatát, de a nyelv felforgatását más előjellel értékeli. Babits szerint a futurizmus nálunk nem számít modern törekvésnek. A magyar irodalom ugyanis már túljutott az értelmetlen versnyelvi kísérletezés korszakán. Sejthető, hogy ez utóbbin Ady szimbolizmusát érti, ugyanis a futurizmus hazai híveit az *Új versek* költőjének epigonjai között vélelmezi: „Nálunk már csak harmadrangú Adyutánzó ragaszkodik okvetlen az értelmetlenséghez s vidéki írók akarnak mindenáron perverzek lenni mint a gimnazista ha tiltott gyümölcsről álmodik.”⁹³

Kosztolányi méltányolja *a szóhasználat felszabadítására* irányuló avantgárd kísérleteket, melyek célja a mesterkélt, szecessziós versnyelv megtisztítása a ráakódott, másodlagos jelentésektől. Kosztolányi azonban ennél összetettebben látja régi és új szó viszonyát. „A szó értéke mindenekelőtt a helyzetétől függ, s annál nagyobb művész valaki, minél inkább újat tud varázsolni a régiből.”⁹⁴ Az avantgárd a jövőre függesztette tekintetét. Kosztolányi időszemlélete ehhez képest jóval bonyolultabb:

„A nyelv élete talán leginkább hasonlít a miénkhez, melyet megrögzíteni lehetetlenség, hisz múlt és jövő között örökös mozgásban halad előre, s stabilitása legfőljebb ahhoz a repülő nyílvevesszőéhez mérhető, melyet a fényképész rögzít meg egy ügyes pillanati felvételen.”⁹⁵

⁹¹ „...az élet nem ésszerű folyamat. Kis részleteiben, felületesen szemlélve talán az, de mély mivoltában, kellő távlatból ésszerűtlen. (...) Ennek az ésszerűtlen életnek egyenértékű kifejezője az ésszerűtlen vers, az a beszéd, mely legméltóbb az emberhez.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új idők*, 1928, január 15.; in *Nyelv és lélek*, 434.

⁹² KOSZTOLÁNYI Dezső, Kassák Lajos, *Nyugat* 1915, június 1.; in *Tükörfolyosó*, 558.

⁹³ BABITS Mihály, *Futurizmus*, *Nyugat* 1910, 7. szám, Figyelő

⁹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Öreg szavak*, *Nyugat* 1909, szeptember 1.; in *Nyelv és lélek*, 13.

⁹⁵ I. m., 14.

Nyelv és emlékezet szoros kölcsönhatásának a feltételezése nincs összhangban a futurizmus szélsőséges nyelvújításával. „Egy nyelv szellemével nem lehet vitatkozni” – írja Kosztolányi.⁹⁶

A futurizmus feledésre fogná a nyelvet a szabad szavak használatával. Kosztolányi ezzel szemben azt vallja, hogy „az irodalmi nyelvnek (...) van öntudata és emlékezete is. Éppen arra valók az írók, hogy a nyelvnek ezt az emlékezetét eddzék, távlatát kiterjesszék a múltra s a jövőre is.”⁹⁷ A nyelv emlékezete határt szab a jelrendszer önkényes felforgatásának, s e szabály hatálya alól a teremtő újítás sem vonhatja ki magát:

„Egy új szó lassanként telik meg képzettartalommal. Idő kell hozzá, amíg reá az a fénykör fonódik, mely a pontosan kicövekelte, fogalmi jelentésén kívül bizonyos nemes tétovaságot és elmosódottságot is ad neki, a kedélynek azt a sugárzó mozgékonyt, a beleképzeléseknek és hozzágondolásoknak azt a derengő rugalmasságát, a különféle emlékeknek azt a gyöngén világló, sejtelmes ködét, mely a szavaknak voltaképp a lelke.”⁹⁸

Kosztolányi futurizmusról szóló második írásának egyik találó okfejtése szerint a lenyűgöző múlt ellen lázadtak fel Marinettiék. Itáliában minden emlék: „a kilincs és a székláb, a kényszer és a leghitványabb téglák is (...). Ez nem is otthon, de börtön.”⁹⁹ A magyar költő megállapításával cseng össze a vele egy évben született, 1974-ben elhunyt Aldo Palazzeschi verse: „A futurizmus csakis Itáliában születhetett meg, e véglegesen és kizárólag a múlt felé fordult országban, ahol csak a múlt időszerű.”¹⁰⁰

Kosztolányi álláspontja idővel változott az avantgárd körébe tartozó törekvéseket illetően is. Tanulságos ebből a szempontból a Jules Romains-nal 1927-ben készített interjú:

- „–A hét unamista még együtt van?
 – Lélekben.
 – Mit tart működésük lényegének?
 – Talán azt, hogy leromboltuk a régi, regényes pátoszt, s újat alkottunk, az egyszerűség pátoszáét.
 – Áll még a »költők iskolája«, melyet ön alapított?
 – Csak két évig tartottuk fenn. Miután a tanítás által tisztáztuk a versről való elméletünket, abbahagytuk. Célunk nem az volt, hogy költőfiókákat neveljünk.
 – Mit csinálnak a dadaisták, szürrealisták?

⁹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, Udvariasság, *Pesti Hírlap* 1933, január 1.; in *Nyelv és lélek*, 163.

⁹⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, Nyelvművelés, *Nyugat* 1933, május 1.; in *Nyelv és lélek*, 180.

⁹⁸ I. m., 187.

⁹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Futurismo, *A Hét* 1909, július 11.; in *Szabadkikötő*, 416.

¹⁰⁰ *Helikon* 2010/3, 309.

– Mi már túl vagyunk a kísérletezéseken, a divatokon. Ezeket az irányokat a háborús csömör szülte, egy meddő művészi bolsevizmus. Az író, akinnek oly kevés a belső mondanivalója, hogy unja az anyagot, a formát, nem író.”¹⁰¹

Kosztolányi nem fűz kommentárt a francia író történeti okfejtéséhez, amely kérés-életűnek minősíti az avantgárd irányzatok jelentőségét. Ennek az egyik oka formai: a műfajtól idegen a kérdező saját véleményének a határozott kifejtése. A másik, s lényegesebb talán az, hogy hihetőleg a fenti magyarázat nem állt Kosztolányitól sem távol, legalábbis ekkor.

Futurizmus értékelésének a változására példaként említhető Lionello Fiumiról szóló írása 1930-ból. Kosztolányi a futuristák gépiesen hirdetett jelszavain élcelődik. Véleménye szerint a szabálynélküliség, a lázadás, s a folyamatos forradalom ígéinek szajkózása idővel az ellenkezőjébe fordult: megszokottá vált. A futuristák oly mereven ragaszkodnak eredeti elképzelésükhöz, hogy immár saját hagyományaik védelmezőjeként „konzervatív” színben tűnnek fel. Félreértés ne essék, a stílustörténet Kosztolányinál nem vonalszerűen egymást követő alakzatok sorozata. Nem emel kifogást egy svájci egyetemi tanárnak az Akadémián tartott előadása ellen, amelyben Proustról expresszionista regényíróként beszélt.¹⁰² Egyfajta kortalan nyelvhasználat, kifejezőmód értelmében is használja az expresszionizmus fogalmát, akárcsak a szimbolizmust, amelynek a jelenlétét kiterjeszti, időben visszafelé haladva, mivel nyelvi hatást ért rajta. Goethe *Über allen Gipfeln* című versét szimbolista szöveggént olvasa: „...a zene jelképezi a gondolatot, s a gondolat jelképezi a zenét.”¹⁰³ Az élő művészet stílustörténeti jelenségei felől értelmezi Shakespeare-t: „Emberei kitárulkoznak, megnyilatkoznak, vallanak, leleplezik, kivetítik magukat, a bensőt kifelé, a világba. Ez a legjobb értelemben vett expresszionizmus.”¹⁰⁴ A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy Kosztolányi ugyanakkor határt is szab a régi művek jelen felőli újraértelmezésének. Az árnyalatokat elmosó tárca-nyelv hatására figyelmezteti a kortárs fordítót, aki Shakespeare-t szólaltatja meg: „Tilos felönteni azt, ami tömör, legyalulnia, ami érdes, elsápasztania, ami pirosposztagás, leegyszerűsítése, ami bonyolult.”¹⁰⁵ Ezzel szemben az utóbbi időben Shakespeare művei leegyszerűsített, köznapi nyelven kerülnek színpadra a historizmus ellentétes végletét képviselő rendezői felfogásnak köszönhetően, amely a jelent tünteti ki. E kérdés előtörténeteként tartható számon Kosztolányi intése.

Kosztolányi közeledett a stílustörténeti korszakok hullámszerű váltakozásának az antropológiai magyarázatához a húszas–harmincas évek fordulóján. A stílus – ezen elgondolás szerint – művészi keretet ad az ellentétes szellemi alapirányultságok kifejeződésének:

¹⁰¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Jules Romains, *Pesti Hírlap* 1927, március 27.; in *Szabadkikötő*, 343.

¹⁰² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Negyvenévesek*, *Aurora* 1923. március; in *Nyelv és lélek*, 347.

¹⁰³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanulmány egy versről*, *Nyugat* 1920, február 1.; in *Nyelv és lélek*, 413.

¹⁰⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A téli rege új szövegéről*, *Vita és tanulmány*, *Nyugat* 1933, október 1.; in *Nyelv és lélek*, 519.

¹⁰⁵ I. m., 519.

„...mi a fontos? Az, ami látszik, vagy az, amit látok? A lámpáról kell beszélnem. Azt mondom, hogy magas, zöld ernyős, porcelán. Azt mondom, hogy sikolt, hosszú tüket szúr a szemembe. Mind a két esetben igazam van. Mert két lámpa van. Az egyik kívülem. A másik bennem. Két világ is van. Az egyik kívülem. A másik bennem. Mindig e két pont között ingadozott a művészet, e két part között hullámzott szeszélyesen és határozatlanul, nem fejlődött az egyikről a másik felé, hanem alkalmazkodott az ember idegrendszeréhez, amint kívánta.”¹⁰⁶ (...) „Az, ami látszik, a klasszicizmus. Tárgyak között az ember. Hideg, de nem érzéketlen. Menekülése a láznak a nyugalom felé, a rohanó-elmúlónak a biztos felé, a korlátlanoknak a korlát felé, hogy belefogóddzék. Nem igaz, hogy utánoz vagy másol. A realizmus, naturalizmus, verizmus sem tette ezt, csak stilizálta – őrző képzelettel – azt, ami látszik. Ami van, azt nem is lehet változtatás nélkül papírra vetni.

Az, amit látok, a romanticizmus. Emberek között a tárgyak. Forró, cikázó én. Távolság és valóság. Impresszionizmus, impresszió, benyomás, a világ képe, szagot vetülete énbennem. Szimbolizmus, jelkép-költészet, jelkép, valami, ami jelentős, egy és mégis sokat jelentő, a sok hiábavaló érzés, történet, küzdelem nélkül. Expresszionizmus, ez kifelé törekedni innen belülről, kifelé nyomulni, kifelé énbőlőlem, világ, melyet az én képekre és hasonlatosságomra teremtek. Nem én vagyok a te tükröd, hanem te légy az én tükröm, világ. Mindegyik művészi forma őriz hallhatatlan alkotásokat.”¹⁰⁷

A stílus ellentétes alapformái hullámszerűen váltakoznak.¹⁰⁸ Nincs fejlődés a művészetben, inkább „örök” visszatérésről beszélhetünk. Divatjamúlt, letűnt irányzatok időnként felértékelődhetnek az eleven irodalom távlatából. Kosztolányit nem zavar-

¹⁰⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, Káté, *Pesti Hírlap* 1925, február 22.; in *Nyelv és lélek*, 426.

¹⁰⁷ I. m., 427.

¹⁰⁸ Kosztolányi a stílustörténet két, egymással örök küzdelmet folytató válfaját különbözteti meg 1922-ben: a klasszicizmust és a romanticizmust. E szembenálló művészi kifejezőmódok, szemléletformák és szellemi attitűdök – a Worringer-Strich-féle kételemű viszonyfogalmak szellemtörténeti képletére emlékeztetve – folytonosan váltják egymást: „A klasszicizmus az, amely rajtunk kívül van, tőlünk idegen természet személytelen élete, melyet nem színez vérünk, nem alakít gondolatunk, a romanticizmus pedig az, melyet magunkban hordozunk, a külső visszfénye, egyéniségünk tükrében. Az első a nem-én világ. A második az én-világ. Olyan viszonyban van ez a kettő, mint test és lélek, mint a bölcséletben a materializmus, mely a természetet csak érzékeink tapasztalatából akarja megismerni, és a spiritualizmus, mely a szellem sugallatából következtet a valóságra. A klasszicizmust, mely az értelmi életet, a rendet, a kötött forma tiszteletét, a hús szigort jelenti, mindig törvényszerűen követi a romanticizmus, mely érzelmi szabadságot hoz, biztosítja az egyéniség korlátlan kiélését és a formák változatosságát. Ha az egyik zsarnokság, akkor a másik a főlzabádító forradalom. Úgy látszik, az emberi szellemnek szüksége van erre a folytonos hullámzásra. A klasszicizmus, melyet idők során realizmusnak, naturalizmusnak, verizmusnak is neveznek, iskolává merevedik, az olvasó nem látja meg fakó színét, melyet annak előtte nemesen-tartózkodónak és ízlésesnek érzett, nem hallja hangját, mely már meg sem üti dob-

ja a stílusok „farsangja”, melyet a futurizmus és a dadaizmus szabadított az irodalomra.¹⁰⁹ Iróniával tekint az aggodalmaskodókra, akik szerint az új naturalizmus „egyedül kalauzolhat ki bennünket a mai útvesztőből”.¹¹⁰ Az élet másolását „idétlen hóbortnak” minősíti. A kifejezőmód szempontjából azonban a legnehezebb stílusként értékeli: „A naturalistának erősebben kell stilizálnia, mint bármely más művészenek, hogy a valóság káprázatát keltse, s művészete épp ezért alig látható. Könnyebb elképzelni, jól lefesteni egy mesebeli sárkányt, mint egy részeg napszámost.”¹¹¹

Az avantgárd képviselői hittek a haladásban, Kosztolányi ellenben kételkedett a művészet szakadatlan, s határtalan megújításának lehetőségében. Azért dicsérte Szép Ernő pályakezdését, mert nem akart mindenáron újat.¹¹² Kosztolányi szerint az eredetiség a modern irodalomban viszonylagos érték, ezért fölös hajszolása hiábavaló. Nem lehet véletlen, s talán a fenti gondolatmenet lezárásaként is tanulságos lehet arra emlékeztetni, hogy az értekező éppen az alábbi felismerést emeli ki La Bruyère művének a bevezetőjéből: „Mindent elmondottak, s nagyon későn érkezünk, több, mint hétezer esztendő múltán, mióta emberek vannak és gondolkoznak.« Mi újat, eredetit lehet mondani manapság? Tárgyban alig valamit.”¹¹³

---

hártyáját, s szemefüle erősebb hatásra vágyakozik. Akkor jut jogához minden korban a romantizmus, melyet impresszionizmusnak, szimbolizmusnak, futurizmusnak, expresszionizmusnak, dadaizmusnak is hívhatnak, és feldöntve a korlátokat a tárgyi szemlélettel szemben az alanyit hangsúlyozza. Természetesen a romanticizmus is kiéli magát, hatás eszközei elkopnak, színeit nemsokára riktóknak, hangjait durváknak találják. Nemcsak a klasszicizmusnak vannak akadémikusai, hanem a romantizmusnak is. (...) Így követik egymást akció és reakció, hatás és visszahatás, az örök változatosság és örök megunás szerint.” KOSZTOLÁNYI Dezső, Giosuè Carducci, Irodalmi miniatűrök I, szerkesztette BENEDEK Marcell, Dante, Budapest, é. n., 1922, in *Szabadkikötő*, 152. Az esszé megjelenésének idején, 1922-ben Kosztolányinak valamelyest már rálátása nyílt nemcsak egy avantgárd irányzatra.

¹⁰⁹ Azzal kell kiegészíteni ezt a megállapítást, hogy Kosztolányi átmenetileg, feltehetően a békeszerződés okozta döbbenet hatása alatt, rövid ideig a formabontó stílusirányzatok kiüresedéséről beszél: „a mai művészet, a XIX. században keletkezett naturalista–impresszionista–szimbolista világszemlélet megbukott, s azok az irányok, melyek belőle sarjadnak, és életre akarták hevíteni az elmúltat, a futurizmus, expresszionizmus, dadaizmus, a finomkodó különckodésükkel és lármás erőszakosságukkal szemlélhetően igazolják a világszűdőt.” 290. „A formát lehetetlen tovább szivattyúzni”. KOSZTOLÁNYI Dezső, A művészet agóniája és reinkarnációja, *Nyugat* 1922, szeptember 1.; in *Nyelv és lélek*, 290. E kivételnek számító vélemény háttérében vélhetőleg a történelmi megrendülés élménye áll. Jóllehet Kosztolányi szellemi alapállása programellenes, de a teljes művészi szabadság jegyében efféle gesztust is képes méltányolni. A művészi gyakorlat vonatkozásában viszont határozottan kárhoztatja a tervezetek követőit.

¹¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, Különvélemény a naturalizmusról, *Pesti Hírlap* 1923, február 25.; in *Nyelv és lélek*, 343.

¹¹¹ I. m., 344.

¹¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, Szép Ernő, *A Hét* 1912, február 11.; in *Tükörfolyosó*, 504.

¹¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, Kisbéry János, *Új Idők* 1930, augusztus 24.; in *Tükörfolyosó*, 656.

Balogh Gergő¹

A MODERN INTÉZMÉNY: REND, AUTORITÁS ÉS SZTENDERDIZÁCIÓ

– Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* című regényének példáján –

Amikor Novák Antal középiskolai tanár Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* című regényének egy kulcsfontosságú szakaszában az általa nem sokkal korábban alkalmazott fegyelmezési mód helyességét ellenőrizendő kikeresi tanári zsebkönyvéből a „rendtartás” eseteit, az alábbi szövegrésszel találja szemben magát:

„Fegyelmi büntetések. 1. A tanár által való magános figyelmeztetés és intés a tanuló hibájának kellő megvilágításával; 2. szigorú feddés az osztályfőnök által; 3. az osztály előtt való nyilvános megdorgálás; 4. az igazgató elé idézés, ki ez alkalommal, ha szükségét látja, tanácsolja a szülőknek a tanuló csendes eltávolítását az intézetből; 5. tanári kar elé idézés azzal a figyelmeztetéssel, hogy nem javulás esetén kizárják az intézetből; 6. a tanuló kizárása a saját intézetből vagy a helybeli középiskolából; 7. oly esetben, midőn félreérthetetlen az erkölcsi romlottság, s ez bármely intézet erkölcsiségét veszélyeztetné, az ország összes iskolából való kitiltás (V. ö. 1883. XXX. t. c. 18. §).”²

A tanár megállapítja, hogy helyesen járt el, hiszen a 3. pontban foglaltakat alkalmazta, amelyek ítélete szerint arányban álltak az elkövetett bűn súlyosságával. Mégis a fegyelmezésnek ez a pedagógiai indokoltként értékelt művelete válik az egyik eredőjévé azoknak az eseményeknek, amelyek végül Novák Antal öngyilkosságához vezetnek.³

Fontos figyelmet szentelni annak a ténynek, hogy a fegyelmezés tanári zsebkönyvben szereplő formái közül egyik sem áll kapcsolatban a testi fenytéssel, sőt a fegyelmezés e formái a figyelmeztetés és a megfélemlítés/megszégyenítés váltakozásának megfelelően szerveződnek, egy típusú tényleges, a tanuló testét érintő bünte-

---

¹ A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány*, sajtó alá rendezte BENGÍ László–PARÁDI Andrea, Kalligram, Pozsony, 2014, 294–297.

³ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 267.

tési módban, a kizárásban vagy a kitiltásban csúcsonodva ki. Ez különösen annak fényében lehet érdekes, hogy noha a 19. századi nemzetközi pedagógiai szakirodalomban általánossá vált a testi büntetés elítélése, a szakmai és a szélesebb olvasóközönségnek szánt magyar nevelési kézikönyvek ekkor még egyaránt gyakran nevelési eszközként tanácsolják azt.⁴ A testi fenyítésnek az oktatási kézikönyvekből való lassú, fokozatos kikopása egy hosszabb történeti folyamatba ágyazódik. Az 1883-as középiskolai törvény, amelyre a tanári zsebkönyv is hivatkozik, tökéletesítette és megszilárdította azt az intézményrendszert, amely a magyarországi közoktatást 1868-tól – strukturális szinten gyakorlatilag változatlanul – egészen 1907-ig, de legkésőbb 1918-ig meghatározta. Ez az intézményrendszer a kulturális és társadalmi gyakorlatok szabályozásának új formáit tette lehetővé, a modern irodalom kialakulásában kulcsszerepet játszó sztenderdizációt nagymértékben előmozdítva. A testi fenyítés hiánya nemcsak a felvilágosodás korabelinél humánusabb⁵ pedagógiai program érvényesítéseként azonosítható, hanem annak bizonyítékeként is, hogy a 19. század utolsó évtizedeire a kiépülő intézményrendszerrel együtt Magyarországon is olyan diskurzusrend szilárdult meg, amely eszközként már nem szorult rá a testi fenyítésre saját autoritásának fenntartása érdekében, hiszen mind szerveződését, mind megvalósulási formáit tekintve a korábbiaktól lényegileg különböző hatalomtechnikai eljárásról alapszik.

A testi fenyítés magyarországi történetében a 18. század vége, a 19. század eleje jelentett fordulópontot, ekkortól tendencia a különböző intézmények rendszabályozási formái közül való visszahúzódása és kiszorulása.⁶ Ugyan 1878-ban a testi büntetést egy miniszteri rendelet a szabadságvesztésüket töltők fegyelmezési módjaként ismét hatályba léptette, e kivételtől eltekintve visszaszorulása az állami fenntartású intézményrendszerekből ekkor már visszafordíthatatlannak tekinthető. Jól látszik ez abból, hogy amíg fő- vagy mellékbüntetésként, de a csonkítások az első magyar törvénykönyvektől jelen voltak, és később uralkodói eszközökkel is csak nehezen visszaszorítható módon maradtak az ítélet-végrehajtás szerves részei egészen a 18. század végéig,⁷ addig mikor a magyar törvényhozás 1920-ban megkísérelte a testi fenyítés büntetési módként való ismételt bevezetését (botbüntetés formájában), a próbálkozás komoly hazai és nemzetközi felháborodásba ütközve halt el.⁸ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a testi fenyítést a kormányzati törekvéssel össz-

⁴ Vö. PUKÁNSZKY Béla, *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*, Iskolakultúra, Pécs, 2005, 99–101. (Iskolakultúra-könyvek 28)

⁵ A felvilágosodás korabeli fegyelmező módszerek áttekintését lásd *Schwarze Pädagogik. Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung*, hrsg. Katharina RUTSCHKY, Ullstein, Frankfurt–Berlin, 1977.

⁶ Vö. KABÓDI Csaba–MEZEY Barna, A testi büntetés Magyarországon, *Módszertani Füzetek* 1986/3, 55.

⁷ I. m., 53.

⁸ I. m., 57.

hangban gyökerestül sikerült volna kiirtani a mindennapokból – legvégső, habár csak erős korlátozással érvényesíthető fegyelmezési módként több iskolában is sokáig fennmaradt⁹ –, sokkal inkább egy általános, a tudás és a megismerés különböző formáit és dimenzióit egyaránt érintő episztemológiai átrendeződésként érdemes visszaszorulására tekinteni, melyben a test és az egyén modern szemlélete körvonalozódik.

Michel Foucault mutatott rá arra, hogy a testi büntetés korábban virágzó formáinak visszahúzódása leírható a klasszikusból a modern episztémébe való átmenetként, melynek során a test erőszakos átformálásának helyébe a fegyelmezés új technikáival az egyén és az engedelmes test kifinomult létrehozása került.¹⁰ Habár a francia szerző elsősorban a börtön genealógiájára koncentrált, mivel a börtön fegyelmezési eljárásai, a test modern szabályozási formái – mint amilyen például az idő felosztása és a tér szegmentálása – a 18. század végén, a 19. század elején nemcsak a börtön falai között jelentek meg, hanem a legváltozatosabb helyeken bukkantak fel (ilyen a kórház vagy a hadsereg), Foucault a börtön mellett az iskola mindennapi gyakorlatainak is kiemelt jelentőséget tulajdonított.¹¹ (A fegyelmezési és az oktatási intézetek – különösen az internátusok esetében – elmosódó határaitra például az *Egy polgár vallomásai* is emlékeztethet.¹²) Amennyiben a modern oktatási rendszer a politikai autoritásnak, továbbá a tudás hierarchikus el- és szétosztásának a terepe, gyakorlatainak tekintetében „a beszéd egyfajta ritualizálása”,¹³ kialakulásának és funkcióinak vizsgálata különös súlyokkal látja el azokat a technikákat, amelyek a diskurzus, e beszéd megszólaltatásának szabályait alakítják. Az oktatás rendjének viszonylag gyorsan lezajló, ám annál radikálisabb megváltozása ennek alapján a jezsuita kollégiumok 18. században átalakuló tanítási metódusában nyert első ízben kifejezést. Amíg a tanulók korábban egyesével járultak a tanárhoz, hogy a többiek ellenőrizetlen és formátlan csoportját maguk mögött hagyva néhány percnyi individuális oktatásban részesüljenek, a „szeriális tér” megszervezése immár lehetőséget biztosított a csoport egyidejű oktatására, differenciálására és hierarchizálására, ezáltal ellenőrzés alatt tartására.¹⁴

⁹ Lásd példaként: GODZSÁK Attila, *Az iskolai fegyelmezés a Miskolci Református Líceumban a 19. században*, MA szakdolgozat [kézirat], Miskolci Egyetem, 2014, 12–18.

¹⁰ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, fordította FÁZSY Anikó–CsÜRÖS Klára, Gondolat, Budapest, 1990, 188.

¹¹ Vö. SUTYÁK Tibor, *Michel Foucault gondolkodása*, Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő, 2007, 142.

¹² „AZ INTÉZET... KÍSÉRTETIES LIBASORBAN imbolyognak a fegyházi esztendő egyenruhás árnyalakjai. [...] Híradásaikat szomjas lélekkel hallgattuk, fegyencek és gyermekek voltunk egyszerre, a gyermekkor és az intézeti fegyelmezés kettős válságában sínylődtünk. [...] Az intézet hivatalos hatalmaival, a tanárokkal és nevelőkkel mihamar békét kötöttem.” MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Helikon, Budapest, 2012, 229–230.

¹³ Michel FOUCAULT, A diskurzus rendje, in uő, *A fantasztikus könyvtár*, fordította ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Pallas Stúdió–Attraktor, Budapest, 1998, 63.

¹⁴ Vö. FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 200.

A frontális tömegoktatásra berendezett – hazánkban ma is ismert – német típusú tantermi elrendezés a 19. század második felében már egész Európában elterjedt volt. A modern tömegoktatásban a tér és ezzel együtt a tanulók testének és figyelmének racionalizálása elsősorban már a derékszögnek és geometriai alakzatainak rendelődött alá, emellett pedig a hatékony koncentrációt leginkább elősegítő környezet, tehát a megfelelő szellőzés, a jó higiéniai körülmények, a kielégítő világítás megteremtése vagy éppen a helyes testtartás – mely utóbbi a karok, a lábak és a törzs előírt helyzetével immár nem csupán metonimikusan kapcsolódik a terem elrendezésének elvéhez, hanem el is ismétli azt – elsajátítása váltak a legfontosabb szempontokká.¹⁵ Ezzel együtt a tanulók (és a tanárok) ideje, akárcsak a tér, „egyre keskenyebb szeletekre”¹⁶ bomlott, amelyek ekként kivétel nélkül végrehajtandó parancsok és tevékenységek jelölőivé váltak (például a csengetés hívásának való engedelmeskedés), az idő feletti ellenőrzés új formáit a testbe írva.¹⁷ Az engedelmes test egyre tökéletesebbé váló létrehozása fokozatosan szükségtelenné tette a testi fenyítést.¹⁸

Novák Antal és a fegyelmezett diák, Liszner Vili feleltetési jelenete a modern magyar oktatási rendszer jelenete is egyben. Akárcsak a regénybe másolt szabályzat, már nélkülözi a testi fenyítést – mivel ekkorra már a javító szándék lépett a megtorló helyébe¹⁹ –, ugyanakkor az oktatási gyakorlat megidézett fegyelmezési eljárásai és a jelenet maga együtt őrzik a maguk mögött hagyni vélt módszereket. A testfenyítő eljárások soha nem álltak magukban, és a megszegyenítés szinte minden esetben lényegükhöz tartozott.²⁰ A megidézett szabályzatban szereplő pontok közül három is direkt módon megszegyenítő jellegű, ezek a 3. („az osztály előtt való nyilvános megdorgálás”), az 5. („tanári kar elé idézés azzal a figyelmeztetéssel, hogy nem javulás esetén kizárják az intézetből”) és a 7. („oly esetben, midőn félreérthetetlen az erkölcsi romlottság, s ez bármely intézet erkölcsiségét veszélyeztetné, az ország összes iskoláiból való kitiltás”). Alapvetően mind a három azon az egyszerű elven működ-

¹⁵ Vö. NÉMETH András, A tanterem berendezésének története, *Iskolakultúra* 2002/9, 24–25.

¹⁶ FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 204.

¹⁷ Vö. I. m., 216.

¹⁸ Fontos itt kitérni arra, hogy az engedelmes testek előállítására természetesen már az intézményrendszer komplex mechanizmusainak érvényre jutása előtt megkezdődik, hiszen az úgynevezett „fekete pedagógia” [Schwarze Pädagogik], amelyet Alice Miller a 18–19. századi nevelési kézikönyvek pszichoanalitikus olvasatában – Katharina Rutschky nyomán – mint a minden nevelési ideológiát és folyamatot vezérlő elvet feltárt, majd kissé talán túl nagy lendülettel egyenesen a nemzetiszocializmus térnyeréséhez kapcsolt, változatos eszközeivel („csapdaállítás, hazugság, furfang, ködösítés, manipuláció, megfélemlítés, szeretetmegvonás, izolálás, bizalmatlanság, megalázás, megvetés, gúny, megszegyenítés, erőszak alkalmazása egészen a kínzásig”) már a nevelés kezdetétől, azaz kisgyermekkortól meghatározza az egyén létrehozását. Alice MILLER, *Kezdetben volt a nevelés*, fordította FISCHER Eszter, Pont, Budapest, 2014³, 57.

¹⁹ Vö. FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 245.

²⁰ Vö. KABÓDI-MEZEY, *A testi büntetés Magyarországon*, 54.

dik, hogy az egyént normaszegő cselekedetének, tehát bűnének terhével együtt kitevzi a nyilvánosságnak. Ennek színtere a bűn súlyosságának megfelelően változik: (3.) a szűkebb osztályközösséget (5.) a tanári kar, majd (7.) az állam váltja fel. A tanár önállósága – amelyet az 1905-ös népiskolai tanterv már a tananyag összeállításának tekintetében is megkísérelt előtérbe állítani²¹ – itt rendkívül fontos, hiszen a tanár ítélőképessége különbözteti meg egymástól a bűnöket és azok súlyosságát, a tanár mérlegeli az alkalmazható fegyelmi büntetések adekvátságát, és ha szükséges, javasolja egyiküket a tantestületnek. Vagyis a tanár az a tekintély, akinek nyelve mindenkor hordozza a gimnáziumi lét legalapvetőbb megkülönböztetésének lehetőségét: az erkölcs jó–rossz alapmegkülönböztetése alapján *alkalmas* vagy *nem alkalmas* a diák az oktatásra. A tanár tehát nemcsak a minisztériumi szabályzathoz igazodása miatt idézi meg egy teljes társadalmi rendszer autoritását a fegyelmezés műveleteiben, mivel ezeknek a műveleteknek minden szavába a differenciálás személyes előjoga és felelőssége íródik. A tanár nemcsak olvassa a szabályzatot és visszacsatol ahhoz, hanem maga hozza létre azokat a megkülönböztetéseket, amelyek a szabályzatban foglalt alkalmazását lehetővé teszik. Az oktatás e diskurzusa efelől nézve az erkölcsi ítélőerőn alapszik, ami nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel, hogy a nevelés magyar nyelvű diskurzusát a 19. század második felében egyre inkább az emberré és a társadalmi lényé formálás kettős célja határozta meg,²² és ennek a törekvésnek a soknemzetiségű monarchiában az erőteljesen magyarosító nemzeti és az erkölcsi nevelés vált a tengelyévé. Novák az iskolai struktúrában osztályfőnökként elfoglalt helyének megértéséhez azt is legalább ilyen fontos látni, hogy a korban az egyszerű középiskolai tanár milyen mértékben rendelődött az osztályfőnök döntései alá: még az ültetésrend megváltoztatásához is engedélyt kellett az osztályfőnöktől kérnie.²³

Az *Aranysárcány* recepciójában elsőként Bónus Tibor emelte ki és tárgyalta azt a tényt, hogy Novák Antal személye és nyelvi megnyilatkozásai milyen erőteljesen kötődnek egy hatalmi diskurzus autoritásához: a feleltetés kérdés–válasz struktúrája a tanári kérdések redundáns voltával – „Tehát ki akar felelni?”²⁴ – teszi fel a kérdést Novák arra kíváncsian, ki nem akar, majd Liszner Vilitől kérdezi: „Van kedve felelni, fiam?”²⁵ noha azért szólította fel, mert látta, hogy nem akar – a kérdezői pozíció érinthetetlenségét, a tanári beszédet mint önmaga kinyilvánításáért felhangzó hatal-

²¹ Vö. BALLÉR Endre, *Tantervméletek Magyarországon a XIX–XX. században*, Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1996, 25.

²² Vö. PUKÁNSZKY, *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*, 226.

²³ Vö. KELLER Márkus, *A tanárok helye, A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*, L’Harmattan–1956-os Intézet, Budapest, 2010, 167.

²⁴ KOSZTOLÁNYI, *Aranysárcány*, 264–265.

²⁵ I. m., 266–267.

mi szót is prezentálja, a tanári autoritásnak a beszédet engedélyező és a beszéd jogát megvonni képes aspektusát emelve ki.²⁶ (Hasonló struktúrára épül a tanár jegyadása is: a felelés vagy dolgozatírás eredményéről a diákok nem értesülnek, mivel Novák kriptografikus jelölőrendszere a diákokat megfosztja a visszacsatolástól, így a tudásról való számadás a hatalmi berendezkedést reprezentáló formális aktussá válik a diákok szemében. A diákokat Novák végzetesen kiszolgáltatja az archívumnak és az afeletti ellenőrzés hatalmának.)²⁷ Novák éppen azért nem tud valódi kapcsolatot létesíteni a diákokkal még az iskola falain kívül sem, noha szeretne, mert a diskurzusból, melyet megszólaltat, és amely formát ad beszédének, nem tud szabadulni.²⁸

A regényben Novák Antal alakja és környezete rendre megidézi az intézményes tekintélyt, melyen a tanár autoritása alapszik: a fentebb idézett zsebkönyv kapcsán a narrátor nem hallgatná el, hogy az abban foglalt szabályzat bizony a „vallás- és közoktatásügyi minisztérium által jóváhagyott szabályzat”,²⁹ és az öngyilkosságnak teret adó tanári szoba egyik fontos sajátosságaként tűnik fel, hogy „Bárá Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter képe lógott a falról”.³⁰ (Ez utóbbi ad eligazítást arról is, hogy a regény körülbelül mikor játszódhat: Wlassics 1895 és 1903 között töltötte be a miniszteri tisztséget.) Mivel a feleltetéskor a felkészületlen Liszner csupán a diskurzus formális szabályait ismeri, a szerencsétlenül járt diák szavainak ismétlésével igyekszik biztosítani Novákot arról, hogy „elismeri az autoritás beszédének érvényességét”, ezzel azonban éppen a kérdés és a válasz formális szabályait, vagyis a feleltetési diskurzus rendjét sérti meg.³¹ Amikor Liszner artikulálva addigi morgását („– Neked minden olyan egyszerű.”, „– Neked minden érdekes.”)³² ellenáll Novák megszégyenítő eljárásának („– Mit morog? / – Azt, hogy ne tessen engem nevetségessé tenni, tanár úr. Nem bírom. Nem bírom.”),³³ ugyanez történik, azonban egy

²⁶ Vö. BÓNUS Tibor, A kontextusra ráhagyatkozó jelentés, *Az Aranysárhány értelmezéséhez*, in *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerkesztette KULCSÁR SZABÓ Ernő–SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Anonymus, Budapest, 1998, 120–121.

²⁷ A diák minden vizsga által az archívumba íródik, a vizsga a megismerés egy forrása, méghozzá egy olyan megismerése, amelynek tárgya a diák mint egyén. Vö. FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 262. A minősítés skálája, amely az önellenőrzés lehetőségét szavatolja, és amelyet Novák megvon a diákoktól, az oktatás lényegéhez tartozik. A diáknak mint egyénnek az oktatási rendszerekben önmaga által is megismerhetővé kell válnia. Lásd ehhez Niklas LUHMANN, Rendszereket megértő rendszerek, fordította KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, in *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerkesztette BÓNUS Tibor–KELEMEN Pál–MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 338–339.

²⁸ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, 278.

²⁹ KOSZTOLÁNYI, *Aranysárhány*, 294–295.

³⁰ I. m., 662–663.

³¹ BÓNUS, *A kontextusra ráhagyatkozó jelentés*, *Az Aranysárhány értelmezéséhez*, 121.

³² KOSZTOLÁNYI, *Aranysárhány*, 276–277.

³³ I. m., 288–289.

másik szinten: ekkor már nem a beszéd szabályai, hanem a beszéd megszólaltatásának szabályai sérülnek.³⁴ A két „buta szó”, a „bikfic” és a „melák” elhangzása, melyre Novák később megveretését vezeti vissza,³⁵ és amelyek a feleltetéskor teret nyitnak a diák sértegetése előtt, azután hangzik el, hogy a feleltetés a diskurzus alapjait kezdte ki, vagyis Liszner Vili bűne, amelyet a tanár a 3. pontban foglalt fegyelmezési eljárással sújtandónak talál, nem csupán annyi, hogy diákként nem felelt meg a feladatainak – habár a diskurzus szempontjából már ez is épp elég súlyos hiba³⁶ –, hiszen ami ennél is fontosabb, ellenállása a tanári szónak a modern iskolarendszer politikai alapjainak való ellenállás is.

A felelés után Liszner Vili végül az érettségien is elbukik, amiért a korábbi konfliktusra visszaemlékezve Novákot hibáztatja. Az érettségi elbukásának komolysága aligha becsülhető túl. A vizsga apparátusaiá váló modern oktatási rendszerek³⁷ a társadalmi megkülönböztetés egy új formáját is kitermelték. Az *Aranysárcány*ban ez az érettségi utáni lakoma kapcsán jelenik meg a legnyilvánvalóbban – megjegyezhető, hogy a regényben az érettségi eseményéig a vizsga tartja lázban a diákokat, és szinte minden cselekedetük sikeres abszolválására irányul, vagyis e pontig a regény narratívája maga is a vizsga apparátusaként működik, így bizonyos értelemben a vizsga megkülönböztetései lehetősége szervezi a regényt³⁸ –, hiszen a narrátor azáltal, hogy a leérettségizetteket (innen a regény végéig) rendre az „érettek” megnevezéssel illeti,³⁹ implicit módon minden alkalommal megidéri a hivatalosan jelen nem lévő nem érettet, Liszner Vilit is. A regényben szereplő érettségi vizsgát Szilágyi Zsófia egyfajta beavatási szertartásként értelmezi, rituális aktusként, amely a felnőttek zárt közösségébe való bejutást teszi lehetővé. A diákok és az őket „érettekké” avató felnőttek új közösségét „viselkedéssjegyek, illetve verbális jegyek jelzik: az »uraim« megszólítás, a bot, a cigarettázás, és a lányokkal való érintkezés [e két utóbbi immár nyilvánosan folytathatóságának értelmében véve – B. G.]”.⁴⁰ Az érettség és az abból való kizáródás lehetősége, így az érettségi mint társadalmi szabályozórendszer megkülönböztetett fontossággal bír az *Aranysárcány*ban. Novák Antal megveretése – amennyiben azt Szilágyi Zsófia felvetése nyomán azon eseményként értjük,

³⁴ Vö. BÓNUS, *A kontextusra ráhagyatkozó jelentés, Az Aranysárcány értelmezéséhez*, 121.

³⁵ KOSZTOLÁNYI, *Aranysárcány*, 466–467.

³⁶ Vö. FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 244.

³⁷ Vö. I. m., 254.

³⁸ „Az *Aranysárcány*ban a diákok nézőpontjából a tanulásnak [...] rituális szerepe lesz: csak azért tartják fontosnak, mert a megszerzett tudás segítségével letehetik azt a vizsgát, amelyen keresztül a felnőtt, úri társadalomba vezet az út.” SZILÁGYI Zsófia, *Az érettségi mint átmeneti rítus az Aranysárcányban*, *Új Dunatáj* 2001/1, 7. [Műközelben melléklet]

³⁹ A megnevezés első két regénybeli előfordulását lásd KOSZTOLÁNYI, *Aranysárcány*, 366–367; 374–375. Az „érettek” nem társul ironikus modalitással. A regény narratívájában rendre az érettségi identitásképző funkciójának, az érettségi által életre hívott társadalmi megkülönböztetésnek rendelődik alá.

⁴⁰ SZILÁGYI, *Az érettségi mint átmeneti rítus az Aranysárcányban*, 4.

mely Liszner Vili számára a felnőtté válás tapasztalatát kínálja⁴¹ – az érettségi helyettesítése vagy pótléka.

Az érettségi vizsga Magyarországon az 1850-es években jelent meg, a nyolcosztályos gimnáziummal együtt (*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*, 1849), és azonnal az egyetemi tanulmányok előfeltételévé vált,⁴² azonban csak a hat- helyett nyolcosztályossá váló reálgimnáziumnak az 1883-as középiskolai törvényhez köthető bevezetése differenciálta intézményét. Eszerint a gimnáziumi érettségi az ország összes felsőfokú oktatást kínáló intézményébe beléptető biztosíthatott, szemben a reáliskolai érettségivel, amely előtt csak a matematikai-természettudományi képzést nyújtó egyetemek kapui nyílhattak meg.⁴³ Ugyanez a törvény tette Magyarországon először lehetővé azt, hogy a lányok érettségét tegyenek – azonban csak otthoni tanítással, a fiúgimnáziumokban.⁴⁴ (A gimnáziumi oktatásból korábban kiszorított lányok csak az első leánygimnáziumok nyolcosztályossá válásától, az 1899/1900-as tanévtől szerezhettek gimnáziumi oktatás eredményeként érettségi bizonyítványt.⁴⁵ Nem véletlen, hogy az *Aranysárkány*ban szereplő összes tanár férfi.) Az 1883-as törvény tette első ízben minden középiskolai tanárjelölt számára kötelezővé a tanári vizsgát, vagyis a tanári képzés teljes, az egyháztól függetlenné váló állami felügyeletének kialakulása hozzá köthető.⁴⁶

Liszner Vilmos nem a tanulásra való alkalmatlansága vagy a tudáshoz fűződő esetlegesen ambivalens viszonya miatt bukik el az érettségiben. Az *Aranysárkány* 7. fejezetének eleje egymás mellett láttatja a tudás két, ám társadalmi szempontból a 19. század utolsó évtizedeiben nem egyenlő státussal rendelkező formáját. A test és az elme trenírozása, nevelése, formálása, valamint ezek elméleti apparátusa az a két, egymással szemben álló domináns diskurzus, amelyek feszültsége Vili alakját egészen a 15. fejezetig meghatározza. (Az érettségi után Vili – vagyis szigorúan véve a perspektíváját megszólaltató narrátor – úgy látja, a fiatalember mind a sportból, mind pedig az oktatásból kizárattott [„Nem volt ő már bajnok. Diák se volt. Semmi se volt.”].)⁴⁷ Liszner a matematika és a fizika tárgyra való készülés előtt közvetlenül *A bajnok* című tanácsadó könyvet olvassa, amelyből a számára az derül ki, hogy életvitele tökéletesen megfelel egy potenciális sportolóénak, bajnokénak („megállapította, hogy semmit se vétett a szabályok ellen”). Ezt ellenpontozza a készülés iskolai megkezdése, a geometriai gyakorlat szinte azonnali elakadása és a regénybe is bemá-

⁴¹ Vö. I. m., 5.

⁴² Vö. PUKÁNSZKY Béla–NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994, 473.

⁴³ Vö. I. m., 484.

⁴⁴ Vö. KERESZTY Orsolya, *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867–1918*, Novum, Sopron, 2010, 86.

⁴⁵ Vö. I. m., 88.

⁴⁶ Vö. KELLER, *A tanárok helye*, 151.

⁴⁷ KOSZTOLÁNYI, *Aranysárkány*, 358–359.

solt képlet nem értése („Nem volt kedve élni. / Mi ennek az értelme?”).⁴⁸ A diák tehát nem kognitív képességeinek teljes hiányában nem felel meg a követelményeknek, hiszen képes a tanulásra, sőt a tanultak fegyelmezett elismérlésére – a bajnoki lét ismereteinek elsajátításából és rendszeres gyakorlásából ez tudható –, azonban érdeklődésének kizárólagos irányát⁴⁹ követve ezt nem a társadalmilag elfogadott és intézményi szinten valóban létező irányban kamatoztatja. Liszner Vili tulajdonképpen a profi sportoló előképe – rendszeres gyakorlatozásával és a *Bajnok* olvasásával, vagyis önellenzésével kilép az iskolai testnevelés keretei közül –, ám mint ilyen, korát megelőző jelenség. Ugyan az intézményes keretfeltételeket biztosító egyleti alapok lerakása után 1893-ban már megjelent a *Sportvilág* című lap,⁵⁰ Magyarországon a különböző sportágak professzionalizálására még több évtizedet kellett várni. A sport a 19. század végén még nem lehet szakma.⁵¹

A feletteteskör Novák egyik ominózus mondatában sűrűsödik össze a leginkább a sporttevékenység komolytalanságára tett reflexió: „Aki nem dolgozik, ne is egyék.”⁵² A mondás elhangzása előtt a komolyan vehető munkák körét Novák két csoportra osztja, és habár redundáns kérdései folytatásaként rákérdez Vili szabadidejének eltöltési módjára, mivel nagyon jól tudja, a diák minek szenteli idejét, kizárja azok közül a sportot, a bajnoki létet, amit Vili nagyon is pontosan érzékel:

„– Látja, látja – szólt, mert ilyenkor mindent kétszer mondott –, ott a maguk szép nagy boltjában sok inasra van szükség. Mért nem megy inasnak? Nem szégyen az. Aki az eszével nem tudja, vagy nem akarja megkeresni a kenyerét, az keresse meg a két keze becsületes munkájával, az arca verejtékével. / Vili csak pislogott vöröslő, sírni készülő szemével, hogy őt, a bajnokot, inasnak küldi. Torkát a harag görcse szorongatta. / Novák folytatta: / – Most tavasz van s künn a mezőn, a szántóföldeken, a szőlőkben kezdődnek a munkák, a szántás, kapálás, kötözés. Ehhez sincs kedve? Pedig inkább a földet művelné, mint hogy így szomorítsa azt az áldott jó édesatyját. Mondja, kérem, mivel lopja maga az Istennek azt a drága napját?”⁵³

⁴⁸ I. m., 156–157.

⁴⁹ Liszner Vili, a futás és a regény motivikus rendszerének kapcsolataért lásd SZITÁR Katalin, *A prózanyelv Kosztolányinál*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészdoktori Értekezések, Budapest, 2000, 77–78.

⁵⁰ Vö. RÉTSÁGI Erzsébet–H. EKLER Judit–NÁDORI László–WOTH Péter–GÁSPÁR Mihály–GÁLDI Gábor–SZEGNERNÉ DANCS Henriette, *Sportelméleti ismeretek*, Dialóg Campus, 2011, 242. Sportelméleti ismeretek | Digitális Tankönyvtár www.tankonyvtar.hu › Könyvek › *Sportelmélet, sportágak* (utolsó hozzáférés: 2016.10.25.) Lásd ehhez még FÖLDES Éva–KUN László–KUTASSI László, *A magyar testnevelés és sport története*, Sport Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1977, 159–164.

⁵¹ Az 1920-as évekre ez a helyzet megváltozik, sőt Kassák Lajos ekkor a profi versenysportot már károsnak is nyilvánítja. Vö. FODOR Péter, *Térfélcseré, A sport irodalmi medialitása a magyar későmodern és elbeszélő prózában*, Kijárat, 2009, 13.

⁵² KOSZTOLÁNYI, *Aranysárcány*, 282–283.

⁵³ I. m., 280–283.

A munka eszerint lehet szellemi vagy klasszikus értelemben véve fizikai, más lehetőség nincs, így a sport foglalkozásszerű üzése is ellehetetlenül. A gimnáziumi oktatás, amelynek keretein belül a feleltetési jelenet zajlik, mivel nyolcosztályossá válásától alapvetően a felsőfokú tanulmányok előkészítője,⁵⁴ az előbbi implikálná, vagyis Liszner mindenekelőtt azért válik a gimnázium diskurzusrendjének megsértőjévé, mert habár formálisan részt vesz annak gyakorlataiban, tetteit és gondolatait mégsem e diskurzusnak rendeli alá. Sokatmondó, amikor nem azt sérelmezi, hogy tanára szembeállítja egymással a gimnáziumi képzés biztosította szellemi és az attól különböző fizikai munkavégzést, és őt ironikusan ez utóbbi felé tanácsolja, hanem azt, hogy számára ez a fizikai munkavégzés és a bajnoki lét szembeállításaként válva megragadhatóvá, a bajnoki lét státusának sérülését jelenti. Liszner Vili kívül áll a gimnáziumi diskurzuson, hiszen az annak konstitúcióját lehetővé tévő egyik lényegi megkülönböztetést (szellemi és fizikai munka) egy attól eltérő megkülönböztetéssel (bajnokság és fizikai munka) helyettesítette. Ez vezet a felelés, majd az érettségi kudarcához, és legalábbis részben, a megveretés eseményén keresztül Novák Antal öngyilkosságához.

A megveretés több szempontból is a regény vízvázalstójaként azonosítható: egyfelől az elbeszélői modalitás ironikusságát ekkortól váltja fel a tragikus hangnem, Novák Antal megjelenítésében „a narrátor odahagyja az ironikus szólamot”.⁵⁵ Másfelől pedig ekkortól egyre inkább az intézményes autoritáshoz való hozzáférésbe vetett hit megrendülése ölt alakot. Novák Antal, habár „szinte kívülről”⁵⁶ ismeri a tanári zsebkönyvben foglaltakat, a feleltetési jelenet után mégis elolvassa a szabályzatot ismét, ellenőrizendő saját cselekedeteinek helyességét, vagyis szemében a törvények a minisztériumi szabályzat autoritásának védelme alá helyeződnek, ezért nem is jelentenek további problémát, míg megveretése után, hiába kerül többször is szóba az oktatási minisztérium, sőt maga Wlassics is, melynek és akinek ereje által a testi-lelki sérelem megtorlása lehetővé válna, a hozzáférés ígérete egyre csak távolodik, addig a pontig, amíg Novák öngyilkosságakor az intézmény oltalmáért való folyamodás már nem is látszik a tanár számára valódi lehetőségnek. Még hozzá annak ellenére nem látszik annak, hogy a tanár az iskola épületébe menekül, és a miniszter portréja, mely az iskola falain belül reprezentálja az intézményes erőt, végigkíséri a tanári szobában játszódó eseményeket. A hiányos latin szállóige („Quem di odere”⁵⁷ ~ Akit az istenek gyűlölnék) idézése a hivatásában korábban egyáltalán nem kételkedő tanár lemondása saját beszédének további működtetéséről.⁵⁸ Látható volt, hogy Novák Antal beszéde nem függetleníthető attól a diskurzustól, amelyet megszólaltat és amely megszólaltatja, szavaiba egy társadalmi rendszer autoritását írva, és szavai-

⁵⁴ Vö. PUKÁNSZKY–NÉMETH, *Neveléstörténet*, 484.

⁵⁵ BÓNUS, *A kontextusra ráhagyatkozó jelentés*, *Az Aranyásarkány értelmezéséhez*, 118.

⁵⁶ KOSZTOLÁNYI, *Aranyásarkány*, 294–295.

⁵⁷ I. m., 664–665. A teljes latin mondás: *Quem dii odere, paedagogum fecere*. ~ Akit az istenek gyűlölnék, pedagógussá teszik.

⁵⁸ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, 271–272.

nak megszólaltathatóságát e társadalmi rendszer autoritásától téve függővé, így az autoritáshoz való hozzáférésbe vetett hit felbomlása szükségszerűen némítja el e beszédet. Ugyanez megy végbe a tanár nyelvében is: a kezdetben reprezentációs igényű, rámutató jellegű, tehát a szavak episztemológiai rangját a megnevezettekkel való adekvátságából, a jelölő és a jelölt kinyilvánított egybeeséséből származtató nyelvhasználat⁵⁹ helyét lassan elfoglalja a történetek eredetének maradéktalan felfejtetheetlensége miatt érzett szorongás, az értelmi zavar és a közvetítés sikeressége iránti kétely.⁶⁰ Novák tragédiája, az események oktatástörténeti vonatkozását szem előtt tartva azonban mind előzményeinek, mind megtörténtének tekintetében nem több a rendszer egy végzetesnek bizonyuló anomáliájánál.

Habár a regény – melynek nyelvi összetettségére már számos értekező felhívta a figyelmet⁶¹ – teljesítménye nem azonosítható csakis ezzel, az *Aranysárkány* a gimnáziumi oktatás egy olyan állapotát jeleníti meg, amelynek uralkodó diskurzusára joggal tekinthetünk az éppen megszilárduló modern középiskolai oktatás rendjének *modelljeként*.⁶² Ilyesfajta megközelítésben a regény nem csak apropót szolgáltat az oktatás- vagy társadalomtörténeti folyamatok megjelenítéséhez. Azok felől maga is másként tűnik fel, maga is másként válik értelmezhetővé. Erre példa a Liszner Vili és Novák Antal kapcsolatát meghatározó feleletési jelenetnek, az érettséginek és a megveretésnek a kérdése, vagy az ezekből előálló, és ezekhez szorosan csatlakozó azon megállapítás, hogy Liszner Vili mint a profi sportoló előképe, a szakmánként különböző ütemű professzionalizáció, vagyis a modern értelemben vett hivatás kialakulásának fokozati eltérései⁶³ okán miként reked kívül a gimnázium létesítette

⁵⁹ Vö. BÓNUS, *A kontextusra ráhagyatkozó jelentés, Az Aranysárkány értelmezéséhez*, 113.

⁶⁰ Vö. I. m., 123. Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, 273. Vö. FRIED István, „... hogy a sárkány ne szitáljon”, *Aranysárkány-értelmezések az Aranysárkányban, Tiszatáj* 2004/9, 65–66. Vö. ODORICS Ferenc, *Mit rejt a ládika? Az Aranysárkány elliptikus szerkezete*, in uő, *A struktúra hatalma és törekenysége*, Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 2012, 171.

⁶¹ Sőt, vannak munkák, amelyekben Kosztolányi legösszetettebb vagy legjobb regényeként jelenik meg: Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, 280. Vö. RÓNAY László, *Kosztolányi Dezső*, Gondolat, Budapest, 1977, 170. Érdekes lehet, különösen az előbbieket tekintetében, hogy Kiss Ferenc nem eltagadva a regény érdemeit, a detektívregény műfaji konvencióit vélte felfedezni benne, és ezért a ponyvaszerűség képzetéhez közelítette. Vö. KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Akadémiai, Budapest, 1979, 231–232.

⁶² *Az Aranysárkány világa a regény megjelenésének éveiben*, az 1920-as években a korabeli, már minden ízében modern oktatásához képest távolinak, idegennek tűnhetett fel az olvasóközönség számára. Akként érzekelte maga Kosztolányi is: „Azóta, hogy én diák voltam, egészen új világ alakult ki az iskolában.” Kosztolányi Dezsőt idézi BENGÍ László, *Elbeszélt halál. Kosztolányi-tanulmányok*, Ráció, Budapest, 2012, 100.

⁶³ Implicit példám erre a modern értelemben vett tanári hivatás hangsúlyos jelenléte a regényben: Novák matematika–fizika *szakos* tanár. A szaktanárság megjelenése 19. századi jelenség, amely a megfelelő szakkompetenciát, tehát szaktudományos felkészültséget állította előtérbe az oktatásban, szemben a tanári szakmának a korábbiakban érvényesült multidiszciplináris elgondolásával. Az oktatási gyakorlat sikerültsége ebben a paradigmában már a speciális tudás felmutatásának képességén alapszik. Vö. LUHMANN, *Rendszereket megértő rendszerek*, 329. Novák oktatási stílusa maga is e paradigmát képviseli.

renden. Ide tartozik még Novák alakjának az oktatáshoz fűződő viszonya mint kérdés, így a tanár, a tanári szó és az autoritás viszonya is, amely maga is lényegileg kötődik a modern értelemben vett középiskolai oktatáshoz, és amelynek megváltozása, mint látható volt, maga is fontos szerepet játszik a tanár öngyilkosságában.

A középfokú oktatásnak a 19. század utolsó harmadában kialakuló formája, többek között az iskolatípusok differencializálása, az érettségi helyének, valamint az egyetemre való belépés kritériumainak rögzítése és ezekkel az új hatalomtechnikai eljárások hatékony érvényesítése miatt már a modern intézmény rangjával és autoritásával bír, melynek a diák, amennyiben továbbtanulást fontolgat, köteles alárendelni magát. Mivel a tanári képzés ekkor szakadt el végleg az egyháztól, és került az állam kizárólagos felügyelete alá – még ha ugyan az elemi szintjén a felekezetek szerepe az általuk üzemeltetett iskolák lassú kivéreztetéséig továbbra is meghatározó maradt⁶⁴ –, megkezdődhetett azoknak a tanároknak a kiképzése, akik immáron teljes mértékben a modern oktatási rendszerből érkeztek, és abban nevelték a diákokat. Felnyílt a sztenderdizáció tere.

Az 1883-as középiskolai törvény bezárta azt a kört, amely a tudás reprodukcióját állami felügyelet mellett teszi lehetővé, és az alap-, a közép- és a felsőfokú oktatás ellenőrzésének megszerzésén alapszik. A tantervek központi szabályozása így elkezdhette egységesíteni a tudást, elkezdhette előírni azt, mi kezelhető a tudás rangjában. Az állami tantervek ezzel párhuzamosan egyre inkább az oktatás általános mintájává váltak, a felekezeti iskolákban is éreztetve hatásukat.⁶⁵ Ez az az intézményes keret, amelyben a test és az egyén modern szabályozási formái a 19. század utolsó két évtizedében – miközben az állam egyre több iskolát nyitott, középfokon is serkentve és elérhetővé téve a tömegoktatást⁶⁶ – találkozhattak azzal a párhuzamosan futó kormányzati-oktatáspolitikai törekvéssel, amely az 1870-es évektől magyarosító törvényekben és az Eötvös-féle népiskolai reform óta az anyanyelv oktatáshoz fűződő viszonyának átértékeléseként és újraértelmezésében érhető tetten. Ez az az intézményes keret, amely nélkül a modern irodalmi tudat megalapozása elképzelhetetlen lenne.

⁶⁴ Vö. GYÁNI Gábor–KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete, A reformkortól a második világháborúig*, Osiris, Budapest, 1998, 142–143.

⁶⁵ Vö. MÉSZÁROS István–FLECKENSTEINNÉ CSERVENKA Júlia–ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna–KÖNYVES-TÓTH Lilla, *A magyar olvasástanítás története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1990, 98.

⁶⁶ Vö. NAGY Péter Tibor, Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945, *Iskolakultúra* 2005/6–7, 33–39.

Németh Ákos¹

AZ IRODALMI DEÁK-PÁRT SZEREPÉBEN²

– A fiatal Cs. Szabó László az irodalmi térben –

A hálátlan szerep

„Az irodalmi Deák-párt hálátlan szerepét úgy látszik én vállalom” – állapította meg a saját írónemzedékének tablóját felvázoló esszéjében Cs. Szabó László, az irodalmi életben betöltött pozíciójának jellemzésére az 1860-as, 1870-es évek kiegyezést támogató író-újságíró csoportjának korabeli megnevezését idézve.³

A sokirányúan művelt és tájékozott író, esszéista és kultúraszervező alakját emigrációja után szinte kiretusálták a magyar irodalomtörténetből, az író és az életmű 1980-as évekbeli, szó szerinti és metaforikus hazatérése óta kibontakozó recepciója pedig máig részleges maradt. A Cs. Szabó 1949 előtti munkásságát értékelő irodalom- és kultúrtörténeti vizsgálatok javarészből csak egyes műveire vagy írói-értelmiségi szerepvállalásának egyes aspektusaira koncentrálnak.⁴ Az író kultúraszemléletének, illetve szerteágazó munkásságában megnyilvánuló, a kulturális szféra különböző pólusait összekötő szerepének felmérése és áttekintése azonban továbbra is várat magára.

„Cs. Szabó [...] a protestáns peregrinus hagyomány tudatos képviselője volt, ha úgy tetszik »sznob«, akinek olvasmányélményei bevallottan egyenértékűek saját tapasztalataival, de aki harmincévesen megtette a két tábor közti utat, s képes volt [...] az ellentét két vége közti szikraütésre”

---

¹ A szerző a Pécsi Tudományegyetemen szerzett PhD-fokozatot (2015), a Móricz Zsigmond Ösztöndíj kitüntetettje (2016).

² A tanulmány létrejöttét az Emberi Erőforrások Minisztériuma által finanszírozott Móricz Zsigmond Irodalmi Alkotói Ösztöndíj (2016) támogatta.

³ Cs. Szabó László, Mérleg I, in uő, *Haza és nagyvilág*, Franklin Társulat, Budapest, 1943, 188.

⁴ Lásd VAJDA Miklós, Cs. Szabó László – Egy író, három élet I–II, *Újhold Évkönyv* 1987/1, 222–247; 1987/2, 286–319; POSZLER György, Illúzió és értelem, Vázlat az „esszéista nemzedék” portréjához, in uő, *Eszmék, eszmények, nosztalgiák*, Magvető, Budapest, 1989, 337–380; SALAMON István, „A mikrofon nem katedra...”, Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935–1944), *Forrás* 2005/11, 13–36.

– írja Széchenyi Ágnes, a *Búcsú a vándorévektől* (1935) című esszéjét papírra vető író népi szociográfusok fiatalabb nemzedéke felé való kéznyújtását méltatva.⁵ Cs. Szabó közvetítő szerepe ugyanakkor a népi és urbánus pólusok közötti kapcsolatteremtésen túl más dimenziókban: az „apák” és „fiúk” nemzedéke közti intergenerációs kapcsolatok; a fikciós és értekező írásmódok; az átélt és felszínre hozott régmúlt valamint a jelen idősíkjai; illetve a mélységében megismert Nyugat és a sajátként felismert Kelet-Közép-Európa viszonylatában egyaránt meghatározónak bizonyult. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy Cs. Szabó már-már feledésbe merült korabeli tevékenységének megismerése a belső konfliktusokkal terhes, szinte áthidalhatatlan generációs, ideológiai-politikai és ízlésbeli törésvonalak mentén tagolt két világháború közötti magyar szellemi élet folyamatainak megértéséhez adhat fontos kiindulópontot.

Cs. Szabó már az 1930-as, 40-es évek fordulóján, a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetőjeként számot vetett az író és az élő irodalom változó társadalmi helyzetével: „Az irodalom Arany László és Vajda János óta kiszorult a magyar közéletből” – szögezte le Illyés Gyuláról írt portré-esszéjében.⁶ A 20. század derekán élő írók szerepvállalását e körülmények között kezdettől az irodalmi szféra metapolitikai dimenziójában látta megvalósíthatónak. Ez egy „valóságfeletti, de a valóságra folyton igényt tartó”, a magyar önismeretet és a társadalmi reformokat egyaránt előmozdító „eszményi közélet” megteremtését jelentheti a Trianon utáni országban, melynek a külföldi „örjáratról” hazatérő urbánus utazók és a hazai társadalom mélységeibe leereszkedő népi írók egyenrangú résztvevői. Ez a „láthatatlan közélet” Cs. Szabó vélekedése szerint a fiatal alkotók számára „[k]önyörtelenül megszabta az irodalom új irányait is”, ugyanakkor „[e]lejétől végig az írók köztársaságában folyik s híve: pár ezer olvasó”.⁷ Figyelemreméltó, hogy a Cs. Szabó által adott jellemzés számos párhuzamosságot mutat az „irodalmi mező” Pierre Bourdieu által évtizedekkel később felvázolt modelljével.⁸ A francia szociológus érvelése szerint a nyugati társadalmak kulturális élete a modernitás korában olyan szellemi erőtereket, mezőket hoz létre, melyek közös vonatkoztatási rendszert, lehetőségteret jelentenek a cselekvők számára: „a szellemi világok olyan *mikrokozmoszok*, amelyeknek megvan a maguk saját szerkezete és saját törvényeik vannak.”⁹ Az autonóm módon működő, s az egyes cselekvőkön felülálló irodalmi mező hatalmi viszonyokat, intézményeket foglal magába, miközben saját belső logikáját követve megtöri, illetve eltéríti a külső (társadal-

⁵ SZÉCHENYI Ágnes, „*Sznobok és parasztok*”, *A Válasz, 1934–1938*, Argumentum, Budapest, 1997, 85.

⁶ CS. SZABÓ László, Illyés Gyula, in *uő*, *Haza és nagyvilág*, Franklin Társulat, Budapest, 1943, 162.

⁷ I. m., 164.

⁸ PIERRE BOURDIEU, Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához, in *A kultúra szociológiája*, szerkesztette WESSELY Anna, Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 2003, 174–185.

⁹ I. m., 178. [Kiemelés az eredetiben.]

mi, gazdasági, politikai) hatásokat – a francia szociológus metaforája szerint, „mint a prizma a fényt”.¹⁰ Az irodalmi mező mikrokozmosza tehát egyfelől védelmet nyújt az alkotóknak a közvetlen külső behatásokkal szemben, másfelől azonban lehetőségeiket is meghatározza, mivel az újítások is „a mező eredendő lehetőségtérébe írónak bele”.¹¹ Az irodalmi élet újonnan fellépő szereplőinek korlátokat szab az irodalmi mező múltból megörökölt helyzete, történetileg kialakult erőviszonyaival.

„Minden cselekvő, író, művész vagy értelmiségi elsősorban aszerint építi ki alkotói elképzeléseit, ahogyan az adott lehetőségeket észleli, ami viszont a habitusába életpályája során bevéssődött észlelési és értékelési kategóriák függvénye; másodszorban pedig aszerint, mennyire kész kihasználni vagy elvetni azokat a lehetőségeket, amelyek összhangban állnak a játékban betöltött pozíciójához kapcsolódó érdekekkel” – állapítja meg Bourdieu.¹²

Az író és kultúraszervező Cs. Szabó László kétségkívül fiatal korától az irodalmi mező tudatos cselekvője, aki jó érzékkel ismerte fel az „írók köztársaságának” korabeli helyzetét és belső erőviszonyait. Céлом a fiatal Cs. Szabó közvetítő szerepének körvonalazása: hogyan építette fel saját identitását, melynek alapját az író idős koráig állandó olvasással, folyamatos önképzéssel és „tanulmányutakkal” ébren tartott fogékonysága jelentette a hazai és külföldi szellemi élet új jelenségei iránt. Mindezt a fiatal író esetében az irodalmi mező „eszményi közéletében” való céltudatos önpozicionálás követte, részint az irodalmi (és gyakran kultúrpolitikai) kapcsolatépítés, részint a narratív identitás-képzés eszközeivel. A következőkben azt vizsgálom, milyen alkati és szociokulturális adottságok tették lehetővé Cs. Szabó számára szerepvállalását; illetve az irodalmi élet mely feltételei között, milyen módon, és mely kompromisszumok árán tudta megvalósítani törekvéseit.

A közegben (I): társadalmi szinterek, intézmények

Németh László, Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó vagy a nemzedékek közös ihletéről értekező Márai Sándor (*Ihlet és nemzedék*, 1943) megnyilatkozásai alapján korosztályuk az első volt a magyar irodalomban, amely az alkotó egyén személyiségfejlődését és az általa létrehozott műveket vizsgálva az individuális adottságok mellett a szocializáló, illetve befogadó, „ízlésformáló” közösségeknek is fontos szerepet tulajdonított. Szerb vallomásos esszéje, a *Könyvek és ifjúság elégiája* (1938) lírai ihletettséggű igazolását adja a mannheimi tudásszociológia alapállapításának, mely szerint „a tudás eleve kooperatív, csoportos folyamat, amelyben saját tudását

---

¹⁰ Uo.

¹¹ I. m., 183.

¹² I. m., 180.

mindenki közös sors, közös cselekvés keretében és a közös nehézségek meghaladása révén fejt ki (ám amelyben mindenki különböző módon vesz részt.)¹³ A közösen alakuló tudattartalmak az irodalmi termelésre is hatást gyakorolnak: az egyes művek sajátosságain túl a műfajválasztást is befolyásolják; ugyanakkor az alkotók maguk is formálói azoknak a „network”-öknek, amelyek írói-értelmiségi tevékenységük hátterét képezik. Kapcsolatépítésük az írói cselekvés része, ami különösen olyan szerző esetében nyer jelentőséget, aki – Cs. Szabóhoz hasonlóan – az irodalmi nyilvánosság jóval szélesebb szegmenséért vállal „literátori felelősséget”, mint amelyet műveivel meg tud szólítani.¹⁴

Cs. Szabó László közéleti szerepét vizsgálva mindenekelőtt látni kell, hogy a fiatal író számos kortársánál kedvezőbb helyzetből indult pályáján: „keresztény-úri középosztálybeli” származása, erdélyi székely-szász eredetű családjának értelmiségi magatartásmintákat és mentalitásformákat közvetítő hagyományai, valamint a Nemzeti Lovarda igazgatójává kinevezett apja, a fiatalon szintén írói babérokra törő Cs. Szabó Kálmán (1878–1952) kapcsolatrendszere az 1920 utáni időszak rendies-neobarokk Magyarországnak szűkös mobilitási lehetőségei között szinte behozhatatlan előnyt jelentettek számára.¹⁵ A korabeli fogalmak szerint „comme il faut” hátterű Cs. Szabó előtt kezdettől a társadalmi nyilvánosság jóval szélesebb szegmensei és nagyobb karrierlehetőségek álltak nyitva, mint – ilyen vagy olyan okból – alacsonyabb presztízsű közegekből érkező kortársai előtt. „Simán, egy kicsit túl simán indult el a pályám, eleinte nem ért se visszautasítás, se megalázás, se kicsi, se nagy sérelem” – írja évtizedek múlva az emlékiró.¹⁶ Mindez pedig a rendszerhez és a politikai-gazdasági elitekhez fűződő, mindvégig távolságtartó, ámde személyes kapcsolatai révén mégis ambivalens viszonyából is sok mindent megmagyarázhat.

Az egyetemista Cs. Szabó naplójegyzetei által tanúsított közösségi aktivitása nyilvánvalóan politikai-közéleti szerepet vetít előre. A budapesti Közgazdasági Egyetem hallgatója a diákkülügyi bizottság alelnökeként Teleki Pállal, Klebelsberggel találkozik, minisztériumokba bejáratos. Joggal feltételezhető, hogy az 1931-ben kitüntetéssel doktoráló, „jó társaságban” mozgó fiatal szakember előtt egyenes út állhatott volna a kormányzati szakigazgatás, a diplomácia és a politika magasabb szinterei felé; ám mire disszertációját megvédi, már a közgazdaságtudománytól és a reformkonzervatív elit világtól egyaránt távolodóban van. Cs. Szabó a harmincas években már – Lengyel László megfogalmazása szerint – egyre inkább

¹³ MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, fordította MEZEI I. György, Atlantisz, Budapest, 1996, 40.

¹⁴ Vö. BARANYAI Katalin, Kié (volt/lesz) Cs. Szabó László és életműve?, *Forrás* 2005/11, 103.

¹⁵ Vö. GYÁNI Gábor–KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Osiris, Budapest, 2006, 271.

¹⁶ Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban, Életrajzi írások*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004, 68.

„egy olyan »gazdaságművészet« töredékeit írja, amelyben a gazdaság beágyazódik a szociológia, a sociográfiai vizsgálódások, a politikacsinalás és tudomány, a filozófia, a gazdaságtörténet, az irodalom, a művészet egészébe, ahol a szaktudomány más életszférák bevonásával újítja meg magát”.¹⁷

A politikai osztály képviselőire vonatkozóan pedig naplójában nem fukarkodik a kritikai megjegyzésekkel: „Voltam a Ker. minisztériumban. A miniszteriális tisztviselőket üvegharang alatt lassú tűzön degenerálják” – írja 1928. február 21-én, gyilkos iróniával papírra vetett sorait egy szerelemről elmélkedő erkölcsfilozófiai eszme-futtatás és a kortárs amerikai irodalom rövid szemléje közé illesztve.¹⁸ Néhány oldallal odébb ismét elejt egy keresetlen, vitriolos megjegyzést „urambátyám országról”: „Lenn nyomorog az ország és fenn virulnak a puszipajtások. Bethlen mérsékelt, sőt leszállított belépőjegyek mellett póló-mérközést vezet.”¹⁹ A fiatalember naplójának tanúsága szerint a kiábrándító tapasztalatok nyomán a közélet kétes sikereivel szemben mindinkább az irodalom és a művészetek kerülnek érdeklődése homlokterébe, politikai orientációját pedig az otthonról hozott erdélyi urbanitás és az utazásai során megismert nyugati világ hatásai befolyásolják. „A nyugati demokrácián s az erdélyi múlton kívül nem ismertem más valóságot, más közügyet, szellemi magatartásom ehhez a két mértékhez igazodott” – írja néhány évvel később.²⁰ Erősödő érzelmi ellenzékiségét nyugati és erdélyi tapasztalatai egyaránt fokozhatták:

„Mialatt a szomszéd országok egymásután rendelték el az intellektuális újoncozást, a társadalmi merevgörcs Magyarországon elfojtotta a vérkeringést, az ország sima magántitkároké, legényegyleti szüzeké s elszánt kezelőtiszteké lett” – állapítja meg, immár a nyilvánosság előtt is vállalva véleményét.²¹

Cs. Szabó a Párizsban töltött ösztöndíjas éve során, 1925-ben megismert Hevesi András révén került ismeretségbe a későbbi esszéíró nemzedék bölcsész tagjaival. A fiatal értelmiségiek ekkori alapérzését szólaltatja meg Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* utolsó fejezetében, felidézve, hogy

¹⁷ LENGYEL László, Két személyiség a válsággal szemben: Varga István és Cs. Szabó László eltérő pályáivá a harmincas években, *Valóság* 1986/10, 51.

¹⁸ „A mi korunk már egy átmeneti kultúrtípus”: Cs. Szabó László naplója, 1928, közreadja BALOGH Tamás, *Forrás* 2005/11, 6.

¹⁹ I. m., 9.

²⁰ Cs. SZABÓ László, Egy erdélyi renegát vallomása, in uő, *Levelek a száműzetésből*, Franklin, Budapest, 1937, 81.

²¹ Uo.

„[a]z új emberek külföldről olyanfajta válságban érkeztek haza, mint egykor Bessenyei: sokkal európaibbak voltak, mint apáik és nagyapáik és mikor Páris, Berlin, London vagy Róma nagyobb vonalaihoz szokott szemmel hazatértek, lesújtva vagy unatkozó közönnyel szemlélték az itthoni biedermeieres, mindinkább elvidékiesedő, gyalogjáró irodalmat.”²²

A hétfő esténként rendszerint a Spolarich kávéházban vagy a Mátyás pincében találkozó, ezért Hétfői Társaságnak nevezett csoport tagjain végigtekintve (mindenekelőtt Halász Gábor, Hevesi András, Ignotus Pál, Kerecsényi Dezső, Szerb Antal, Cs. Szabó, illetve később Gál István tartozott ide) az utazás, mint életforma, a korszerű európai műveltség megszerzése és a kultúráközvetítés formáinak keresése jelentette a közös pontot. Ignotus Pál visszaemlékezése szerint körükben, Halász Gábor szájából hangzott el elsőként az „urbánus” szó csoportjelölő fogalomként.²³ A „hétfőiek” baráti társaságuk nyílt eszmecsereivel, közös terveikkel nemzedékük irodalmi nyilvánosságának egyik legfontosabb fórumát hozták létre; összejöveteleiken, melyeket alkalmilag mások is látogattak (a visszaemlékezések szerint Illyés Gyula, József Attila, Komlós Aladár, Márai Sándor, Sárközi György, Szabó Lőrinc is többször megfordult a hétfőiek törzsasztalánál), csakugyan egy „eszményi közélet” résztvevőjének érezhette magát a kortárs szemlélő. Gál István felidézi, hogy a hétfőiek 1930 körül negyedéves esszéfolyóirat kiadását is tervezték, mely a sokatmondó *Európa* címmel Halász Gábor szerkesztésében jelent volna meg, T. S. Eliot *Criterion*jának mintájára; 1937 nyarára pedig közös angliai utazást készítettek elő, mely a szabadságok egyeztetése körüli bonyodalmak miatt végül nem valósult meg.²⁴ Az esszéírók más fórumokon is vállalták a közös szereplést: ilyen volt például Halász Gábor és Cs. Szabó eszmecsereje a Cobden Szövetség 1935. február 22-i rendezvényén, mely *Az elátkozott század* címet viselte.²⁵ Gyakran recenzeálták egymás műveit, de az is előfordult, hogy az irodalmi élet szélesebb nyilvánossága elé vitték vitáikat, erre példa Cs. Szabó hozzászólása Hevesi közös nemzedéki idoljuk, Márai Sándor művéről, az *Egy polgár vallomásairól* írt kritikájához a *Nyugat* hasábjain.²⁶

Közös pontot jelentett a realizmus korlátain túllépő kortárs nyugati szerzők, valamint a 18. század irodalom- és művelődéstörténete iránti rajongás, amely mind az egykorú önvallomásokban, mind a túlélők visszaemlékezéseiben visszaköszön.

²² SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Révai, Budapest, 1935, 512.

²³ IGNOTUS Pál, Elvek, frontok, nemzedékek, *Irodalomtörténet* 1970/3, 636.

²⁴ GÁL István, Halász Gábor életrajzához és pályaképehez, *Irodalomtörténet* 1972/2, 318., 313–314.

²⁵ Lásd A Magyar Cobden Szövetség 1934/35. évi szemináriumi előadásai, *Cobden* 1934/1, 2. A vita összefoglalása: Cs. SZABÓ László–HALÁSZ Gábor, *Az elátkozott század*, *Cobden* 1935/3–4, 167.

²⁶ Cs. SZABÓ László, Az emlékezetről, Hozzászólás Hevesi András cikkéhez, *Nyugat* 1934/14–15, 173–174. (A hivatkozott kritikát lásd HEVESI András, *Egy polgár vallomásai*, Márai Sándor könyve, *Nyugat* 1934/12–13, 69–72.)

A prózaírók közül mindenekelőtt James Joyce, Virginia Woolf, Lytton Strachey, André Gide, Marcel Proust, Paul Valéry, Jean Giraudoux, Thomas Mann, Robert Musil, illetve a kultúrkritikai esszé képviselői: Ortega y Gasset, Salvador y Mada-riaga, és a *Nouvelle Revue Française* szerzői szerepeltek terítéken. A felvilágosodás korának újrafelfedezése, „az elfelejtett, porral lepett csodavilágok iránti mohóság” pedig a 19. század örökségével való távolságtartó, újraértékelő számvetést is jelentette egyúttal.²⁷ Cs. Szabó saját szavaival: „Igyekeztünk eltalálni kedvenc 18. száza-dunk hangját és szellemi villódzását, a tónus csípős volt, fanyar és ironikus, bravú-rosan gyakorlott tematikai átsiklásokkal.”²⁸ A hétfőiek magyar kortársaik közül minen bizonnyal a fiatal, „neofrivol” Márai Sándort becsülték a legtöbbre. A népiek táborához húzó Ortutay Gyula kellőképpen rosszindulatú naplóbejegyzése szerint

„Szerb Tóni, Hevesi Bandi, Cs. Szabó valami megmagyarázhatatlan rajongással tekintettek Máraira, mondatait, tételeit cikkeikben, magánbeszélgetésekben egyre-másra idéztek, és mulatságos volt figyelni, hogy társaságban mennyire lesik Márai tanítását.”²⁹

„Nem pusztán azért tartozunk valamely csoporthoz, mert beleszülettünk, nem csak mert azt állítjuk, hogy hozzá tartozunk, s végül nem azért, mert ezt a cso-portot tüntetjük ki lojalitásunkkal és ragaszkodásunkkal, hanem legfőképp azért, mert a világot és a világ meghatározott dolgait ugyanúgy, tehát a kérdéses csoport értelmezésmódjain keresztül látjuk. Minden fogalomban, minden konkrét értelem-adásban egy bizonyos csoport tapasztalatai kristályosodnak ki” – állapítja meg Mannheim Károly.³⁰

A hétfőiek szellemi műhelyében folyó rendszeres együttgondolkodás Cs. Szabó szemléletére is maradandó hatást gyakorolt. A közös nézőpontokat, preferenciákat, kultúra-, világ- és önértelmező beállítottságokat jelzik az olyan – gyakran koruk kul-túrkritikai irodalmában gyökerező – toposzok, mint a példaértékűnek tekintett szer-ves fejlődésű európai urbanitás szembeállítása a gyökértelen metropoliszokkal (Márai: *Egy polgár vallomásai*; Kassai *örjárata*; Szerb: *A világvárosi ember*; Cs. Szabó: *Kárpát kebelében*); a gótikus katedrálisok, mint az európai szellem jelké-pei és ezzel párhuzamosan a kassai dóm, mint a magyar városi kultúra európaiságá-nak szimbóluma (Márai: *Egy polgár vallomásai*; Kassai *örjárata*; Cs. Szabó: *Kárpát kebelében*); vagy a francia nagyhatalmi szereppel szembeni kultúrkritikai szkepszis

²⁷ HALÁSZ Gábor, Személyes kérdésben, in uő, *Tiltakozó nemzedék, Összegyűjtött írások*, Magvető, Budapest, 1981, 642.

²⁸ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, 63.

²⁹ ORTUTAY Gyula, *Napló, 1. kötet, 1938–1954*, Alexandra, Pécs, 2009, 34.

³⁰ MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, 32.

(Márai: *Istenek nyomában; Napnyugat órjázat; Cs. Szabó: Kis népek hivatása*) és „Párizs szaga” (Márai: *Napnyugati órjázat; Cs. Szabó: Doveri átkelés*), melyek többük műveiben is visszatérnek.

Cs. Szabó László pályáján az 1935-ös év jelentős fordulatot hozott, mivel Kozma Miklós belügyminiszternek, a Magyar Rádió és a Magyar Távíratok Irodája korábbi elnökének javaslatára július 1-jétől a Rádió Irodalmi Osztályának vezetőjévé nevezték ki. A harmincéves közgazdász–író–esszéista ekkortól csaknem kilenc éven át – barátja, Gál István korabeli megfogalmazása szerint – „az ország szellemi életének egyik legfelelősebb pozícióját tölti be”.³¹ Cs. Szabó kinevezésére az osztályt kilenc hónapig vezető Németh László lemondása és az utódjául kiszemelt Illyés Gyula viszszalépése után került sor. Az igazgatósági tagsággal és 500 pengős „életstandard”-dal járó, országos ismertséget hozó állás nagy emelkedést jelentett Cs. Szabó karrierjében, ugyanakkor – annak ellenére, hogy nem kellett közvetlenül aktuálpolitikai kérdésekben állást foglalnia – kinevezése mégis politikai megbízatásnak volt tekinthető. A Magyar Rádió ugyanis fele részben állami tulajdonú részvénytársaságként működött ekkoriban, ahol a magánrészvényesekkel kötött megállapodás alapján a Miniszterközi Műsorellenőrző Bizottság szemlélte hetente a műsort.³² Németh László meglehetősen pontos megfogalmazása szerint: „A rádió, ha nem is kormányvállalat, de a kormány jóindulatára utalt vállalat. Aki itt felelős állásban van, akár milyen halványan, de osztozik az uralkodó rend felelősségében.”³³

Az új médium politikai szerepét az alapító elnök, Kozma Miklós az első pillanattól jó érzékkel ismerte fel, s nem is titkolta, hogy „fegyvert”, ideológiaterjesztő eszközt lát a rádióban. A Horthy Miklós kormányzó bizalmasának számító, huszártiszti múltú politikus már 1925. december 1-jei avatóbeszédében körvonalazta az új hírközlési eszköz nemzeti hivatását, amennyiben a rádió „az egyetlen szabad összeköttetési lehetőség elszakított véreinkkel”, s egyúttal „demonstrálja a magyar kultúrfölényt olyan nemzetekkel szemben, amelyek hatalmasabbnak hiszik magukat, mint mi”.³⁴ Mindezt azonban Kozma nem nyílt propagandával kívánta elérni, sokkal inkább a külföldön is bizalmat keltő, minél objektívebb hírközlésre és a magyar kultúra értékeinek minél hatékonyabb közvetítésére helyezte a hangsúlyt. Ormos Mária megfogalmazása szerint az elnök „[a] legjobb propagandafegyvernek a múltbeli és a kortárs magyar tudományt, zenét és irodalmat tartotta.”³⁵ Ennek megfelelően első-

³¹ GÁL István, Egy óra Cs. Szabó Lászlóval, a Doveri átkelés írójával, in *Cs. Szabó László és Gál István levelezése 1933–1982*, szerkesztette GÁL Ágnes, GÁL Julianna, Argumentum, Budapest, 2012, 219. [Eredetileg: *Új Szellem* 1937/4, 6–7.]

³² GRÓSZ A. Endre, Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében, Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval a Magyar Rádiónál töltött éveiről, *Jel-kép* 1980/4, 133.

³³ NÉMETH László, *Kiadatlan tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1968, 459.

³⁴ Idézi KÓKAY György–BÚZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor, *A magyar sajtó története*, MÚOSZ, Budapest, 1994, 176.

³⁵ ORMOS Mária, Fából vaskarika, Kozma Miklós, a „nemesen konzervatív” magyar propaganda-politikus, *Mozgó Világ* 2000/3, 10.

sorban szakmai hozzáértés alapján választotta ki munkatársait, bár kezdettől fogva kizárólag „fehér”, „keresztény” szakembereknek volt esélyük bekerülni a vezetése alatt álló intézmény falai közé. Kozma szelektív antiszemitizmusát egy magánlevelében azzal indokolta, hogy „nem a jóra való zsidóság szorítandó ki, hanem bevonandók azon nem zsidó elemek a sajtó és közgazdasági életbe, melyek arra alkalmasak”, a magyarság „belső önrendelkezésének” megerősítése érdekében.³⁶ Cs. Szabó László kinevezése ugyanakkor Kozma irodalom pártoló törekvéseinek sorába is illeszkedett. A politikus-médiavezér e tevékenységének rádióelnöki érdekein is túlmutató motivációiról sokat elárulhat Zilahy Lajoshoz címzett egykorú levele:

„...már egyszer sikerült egy ősmagyar tehetséget áttolnunk az ellentáborba: Ady Endrét. Ezt megismételni senkivel [...] a jövőben nem szabad. A kérdés megoldása nem a cenzúra. A kérdés megoldása az, hogy a magyar tehetséges írókat, művészeket összegyűjti, támogatja, befolyásolja az ember, amit én magam szerény hatókörömben és tőlem telhetőleg meg is teszek és igyekszem őket impresszionálni, hogy lássák és nyitott szemmel lássák a magyarság problémáit. [...] A Lipótváros és kapcsolt részei, a baloldali sajtó és a szabadkőművesség azonnal ráfekszik minden tehetségre [...] és igyekszik azt hatása alá vonni. [...] Azért is igyekszem tőlem telhetőleg [...] vezetni és befolyásolni anélkül, hogy ők azt észrevennék. [...] Az író onnan veszi impresszióit, ahol él.”³⁷

Kozma ezért támogatta többé-kevésbé nyíltan a népi írók törekvéseit is, akik hosszabb-rövidebb ideig valóban szövetségest láttak a felsőházi székfoglalójában „népies nacionalizmust”, hatékony szociálpolitikát és a kapitalizmus korlátozását hirdető politikusban.³⁸

A Németh László helyébe lépő Cs. Szabó László motivációi alapvetően mások lehettek a felkínált állás elfogadásakor. Az ekkor már a hétfőiek és a *Nyugat* szellemi köréhez tartozó író Kozmával való ideológiai rokonszenve eleve kizárható; ugyanakkor Cs. Szabónak olyan irodalmon kívüli aspirációi sem voltak, amelyekhez „hátvédnek” igyekezett volna megszerezni a politikus-médiavezért. Másrészt, paradox módon Kozma személyiségének, világszemléletének ambivalens vonásai is megkönnyíthették együttműködésüket, hiszen a miniszter-rádióelnök a kultúráról és annak társadalmi szerepéről környezetétől merőben eltérő módon gondolkodott. „Kozma irodalmi ambíciói vélhetően megalapozatlanok voltak, a színvonalérzéke és a fogadtatással kapcsolatos ítélőképessége azonban úgyszólván hibátlanul működ-

³⁶ Idézi i. m., 12–13.

³⁷ KOZMA Miklós levele ZILAHY Lajoshoz (1933). Idézi LACKÓ Miklós, *Az Új Szellemi Front történetéhez*, in uő, *Válságok – válaszások, Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*, Gondolat, Budapest, 1975, 70–72.

³⁸ Vö. SZÉCHENYI Ágnes, „*Sznobok és parasztok*”, *A Válasz, 1934–1938*, 29.

dött” – írja Ormos Mária, tanulmányában idézve a médiavezért, aki az irodalom céljaként „az önmagáért való alkotást” nevezte meg:

„Az irodalom területe a múlt, a jelen, a közel- és távoljövő, határok nélkül. Témaköre minden, ami nem napi és futó jellegű. Célja művészi, megalkuvást nem ismerhet, éppúgy nem, mint célszerűségi szempontokat. Alapja az irodalmi erkölcs, fegyvere a tehetség.”³⁹

A harmincas évek első felében Gömbös Gyula híveként számon tartott Kozma elszántságára jellemző, hogy a Rádió függetlenségét még a miniszterelnökkel szemben is garantálta, vállalva a Gömbössel való konfrontáció, vagy a tőle való elhidegülés kockázatát. A kétéves belügyminiszterség (1935–1937) után a Rádió és az MTI élére visszatérő elnök terveit így Cs. Szabó is készséggel támogatni tudta, aki – Kozmához hasonlóan – a maga szempontjából szintén nagyon korán felismerte a rádióban rejlő lehetőségeket. Mindenekelőtt azt, hogy a korszak egyedülállóan fejlett technikai hírközlési eszköze szélesebb rétegekhez képes eljuttatni a korszerű európai műveltséget, illetve hatékonyabb módon segítheti elő a magyar társadalom szociális és kulturális önismeretének kibontakozását, mint bármely nyomtatott sajtótermék. Az új médium mintegy 400 ezer előfizetője révén maga is egy saját törvényei szerint működő kulturális mikrokozmoszt képes létrehozni, mely felett az irodalmi szerkesztő diszponálhat.⁴⁰ Cs. Szabó ambíciója, hogy szabad kezet kapjon kultúraszervező tevékenységéhez, Kozma támogatásával teljesülhetett.

„Ha tehát valaki olyan állást kapott, amelyet én kaptam (kivált ha nem kereste, mint ahogy én nem kerestem, mert nekem felkínálták), akkor elég nagy úr volt a maga »várában«. Abban a félféudális országban tulajdonképpen nem függött senkitől, nem állt senkinek az ellenőrzése alatt, és sok mindent megcsinálhatott, ami a szívügye volt, és aminek ugyanakkor nagy ellenzéke volt a hivatalos, neobarokk Magyarország részéről” – nyilatkozta évtizedek múlva az egykori szerkesztő.⁴¹

Elnök és osztályvezetője között a legfontosabb találkozási pontot a minőségi magyar kultúráért és annak képviseléséért viselt felelősség érzete jelentette. Cs. Szabót közvetlen munkatársai, Ortutay Gyula és Örley István támogatása mellett jó emberismerete és „erdélyi diplomáciai érzéke” is segítette munkája sikerében. Önéletrajzi művében és a későbbi interjúkban maga számol be róla, hogy szerzőként nem szere-

³⁹ ORMOS Mária, *Fából vaskarika, Kozma Miklós, a „nemesen konzervatív” magyar propagandapolitikus*, 7, 11–12.

⁴⁰ „1938-ban mintegy négyszázezer rádió-előfizető volt, akiknek több mint egyharmada volt budapesti. Közel kétharmada tartozott a fővárosi és Pest környéki értelmiségi, tisztviselő, iparos és kereskedő réteghez.” KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI, *A magyar sajtó története*, 177.

⁴¹ GRÓSZ, *Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében*, 130.

pelt a rádió műsorán, politikai kérdésekben pedig az intézmény falain kívül is igyekezett megőrizni függetlenségét, hogy ne hagyjon támadási felületet ellenfeleinek.⁴² Műsorpolitikájában a minőség iránt elkötelezett Németh László örökségét folytatta, de jobb taktikai érzékkel, kompromisszumkészséggel: „... ugyanazt akarom elérni, mint a nevelés, csak olyan eszközzel, mely a műveltségi tudatára kényes átlagközönséghez jobban simul” – árulta el fő célkitűzését a *Rádióélet* bemutatkozó interjújában.⁴³ Cs. Szabó az irodalmi műsoroknak kulcsszerepet szánt programjában, a magyar irodalom örökségét már kinevezésekor „minden magyar érték kibékítőjé”-nek nevezve, mely alkalmas lehet a „háború után egymástól szigetekre szakadozott” nemzedékek egyesítésére.⁴⁴ Másrészt kimondott-kimondatlan célja volt az új olvasók kinevelése a korabeli újtó irodalmi törekvésekhez. A szerkesztő munkája során évi kb. 40 ezer kéziratot olvasott el, személyesen levelezve a szerzőkkel, miközben nyugat-európai műsorszerkesztési mintákat tanulmányozva alakította a Magyar Rádió kulturális programjait, ennek keretében 1936-os londoni útján a BBC-nél is megfordult. Taktikai megfontolásból olyan konzervatív írókat is felkért, mint Herczeg Ferenc vagy Csathó Kálmán, akiknek az esztétikai nézetei távol álltak ugyan a sajátjaitól – ezt visszaemlékezése szerint kollégáival ironikusan „oroszlánvetésnek” nevezték –, ezáltal ugyanis olyan baloldali szerzők meghívását is ki tudta harcolni, mint Kassák vagy József Attila; ugyanakkor az irredenta írókat, publicistákat távol tartotta a rádiótól.⁴⁵ Felolvasások, rádióelőadások formájában rendszeresen szerepeltette műsorán a *Nyugat* még élő nagyjait, mindenekelőtt Babitsot és Móriczot; másrészt saját írónemzedékének tagjait, népieseket és urbánusokat egyaránt a mikrofon elé ültette. Cs. Szabó sem tudta megakadályozni, hogy a háború kezdetétől szigorodó ellenőrzés nyomán az ismert zsidó származású írók (Karinthy Frigyes, Szép Ernő) műveit levegyék a műsorról, a bizottság számára ismeretlen, fiatal tehetségek: Radnóti Miklós, Vas István, Devecseri Gábor, Zelk Zoltán azonban még ekkor is jó ideig szerepelhettek. Amikor pedig a háború vége felé már ez a lehetőség is megszűnt, névtelen műfordítói munkákkal juttatta némi honoráriumhoz üldözött barátait.⁴⁶

⁴² Vö. Cs. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, 73; GRÓSZ, *Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében*, 135. Cs. Szabó visszaemlékezése szerint „soha nem szerepelt” műsoron; ezt Salamon István pontosítja: vö. SALAMON, „A mikrofon nem katedra...”, Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935–1944), 19. 38. lábjegyzet.

⁴³ Idézi SALAMON, „A mikrofon nem katedra...”, Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935–1944), 16. [Eredetileg: (-ss.), Bemutatkozás, Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval, a rádió irodalmi felolvasások vezetőjével, *Rádióélet* 1935, 26. szám, 5.]

⁴⁴ I. m., 17.

⁴⁵ GRÓSZ, *Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében*, 131.

⁴⁶ Vö. Cs. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, 73; GRÓSZ, *Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében*, 134.

„Talán nem túlzás a rádió irodalmi műhelyének összehozó és összetartó erejét a *Nyugat*éhoz hasonlítani. Ez a szellemi találkozás a rokon minőségi és erkölcsi szigorúságot tanúsító személyeknek volt köszönhető” – értékelt Salamon István.⁴⁷

Cs. Szabó magatartásában a Rádiónál töltött évek során vált szinte hivatásszerűvé a „Deák-párti” alapállás. A mindennapos szerkesztői gyakorlat szellemi habitusának olyan meghatározó vonásait erősítette fel, mint a közvetítő szerepre törekvés és a középre pozicionáló egyensúlyteremtő politika, melyek háttérében az irodalmi élet és a magyar kultúra egészségéért viselt felelősség tudata állt. A jobboldali sajtó folyamatos bírálata és az egyre szigorúbb kormányzati ellenőrzés dacára Cs. Szabó László korabeli megnyilvánulásaiából, illetve visszaemlékezéseiből az derül ki, hogy mindvégig a helyén érezte magát pozíciójában. Művész és politikum viszonyával kapcsolatos kételyeit, vívódásait ekkoriban csak irodalommal szublimált formában osztotta meg közönségével. Magyarország német megszállása azonban a szerkesztő folyamatosan szűkülő metapolitikai mozgásterének megszűnését jelentette; Cs. Szabó 1944. március 19-én ennek tudatában hozta meg döntését, amikor távozott állásából.

A közegben (II): folyóiratok – műfajok, médiumok

Cs. Szabó László irodalmi-közéleti kapcsolatrendszerének és az irodalmi mezőn belül betöltött pozíciójának körülhatárolásához a társadalmi nyilvánosság legfontosabb formális vagy informális intézményeinek számbavétele – mint egyfajta „hossz-metszet” – mellett a másik megközelítési módot a „keresztmetszet”, azaz a médiumok, publikációs fórumok vizsgálata jelentheti.

Összesítem szerint Cs. Szabó legtöbb művét ezekben az évtizedekben a *Nyugat*, illetve az 1941-től a helyébe lépő *Magyar Csillag* közölte, összesen 180, illetve 32 tételt. Az előbbi, nemzedéktársainak sorában is kiemelkedő szám, jelentős részben az 1937-től rendszeresen jelentkező *Őrjázat* című rovatban megjelent rövid írásoknak köszönhető, melyekből nem kevesebb, mint 99-et publikált a szerző.⁴⁸ Tárcák, csattanóra végződő glosszák, aforizmák, illetve mini-esszék egyaránt fellelhetők e rövid publicisztikák sorában, melyek általában az irodalom és a mindennapi élet kisebb-nagyobb eseményeiből kiindulva morális kérdéseket feszegetnek. Nem véletlenül

⁴⁷ SALAMON, „A mikrofon nem katedra...”, Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935–1944), 35.

⁴⁸ Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a Hétfői Társaság tagjai közül Halász Gábor 67; Hevesi András 60; Szerb Antal fiatalkori vers- és novellapublikációival és egy fordításával együtt 54; Ignó Pál pedig 30 publikációs tétellel szerepel a *Nyugat* repertóriumában. Lásd *A Nyugat tartalomjegyzéke, 1908–1941*, szerkesztette DULA Borbála, MAJOROS Etelka, L. SIMON László, Universitas, Budapest, 1997.

írhatta Schöpflin Aladár, hogy e rovatot valósággal Cs. Szabó számára találták ki a lap szerkesztői.⁴⁹

Cs. Szabó László megjelenése a *Nyugat* körében Babits Mihály és Móricz Zsigmond szerkesztői „társbérletének” idejére esik. A szépprózai rovatot vezető Móricz először visszautasította a szürrealista novelláival jelentkező fiatalembert, mondván „menjen mellé az életnek”; Babits azonban elfogadta értekező írásait.⁵⁰ *Soproni séták* (1930) című első nyugatos esszéjében már a leendő irodalmi útirajz- és városkép-szerző, kultúrtörténész mutatkozik meg. Cs. Szabó debütálása a Hétfői Társaság többi tagjának *Nyugat*-beli rendszeres jelentkezésével nagyjából egy időben következett be, amiben Gál István emlékezete szerint a hétfőiek lapalapítási kísérlete is közrejátszhatott.⁵¹ A Szerb megfogalmazása szerint „nem nagyon fanatikus szekta” tagjaira jellemző, hogy a pályáját a reformkonzervatív tudományosság fórumain (*Napkelet, Magyar Szemle*) kezdő Halász, a szellemtörténész Szerb, a royalista Charles Maurrasért lelkesedő Hevesi, valamint a politikai elit világától épp távolodó, gimnazistaként még Szabó Dezsőért rajongó Cs. Szabó a harmincas évek kezdetétől a *Nyugat* pólusa és személy szerint Babits felé tolódott. Ignotus Pál – talán apjának Babitscsal való konfliktusa miatt – némi távolságtartással ezt az irodalmi mező logikájából következő szükségszerűségként írja le: „...az akkori irodalmi polarizációban, mindnyájan Babitshoz húztunk, nem Szabó Dezsőhöz.”⁵² A visszaemlékező idős Cs. Szabó tudatában azonban a „hétfői” identitás az idő múlásával szinte feloldódik a *Nyugat* második nemzedékéhez és a Babitshoz való tartozásban. Az emlékiró álláspontja szerint „Halász Gábor, Szerb Antal s a magam akkori esszéírói pályakezdésének bemérésére [...] Babits a háromszögelési pont. Viszonyunk a »Mester«-rel jó ideig kivetült szellemi magatartásunkra”.⁵³ A hazatérő író első kötetének előszavában még inkább jellemző a két identitás egymásra montírozása:

„Esszéíró nemzedék soha nem volt [...]. Nem volt törzshelyünk, kiáltványt nem adtunk ki, szektát se alapítottunk, se folyóiratot, főleg a *Nyugat* volt otthonunk, Babits a szeretve vállalt apa-figuránk, kezdetben pár évig négyen-öten hetenként egyszer együtt kávéztunk, söröztünk.”⁵⁴

⁴⁹ „Mikor az Órjárat rovatot megkezdtük, nem gondoltunk rá, hogy éppen Cs. Szabó talál benne új teret, hogy ő az, akinek testéhez áll ez a forma. Most már látjuk, hogy ő az, akiben megvan az erre való minden készség.” SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar néző, Cs. Szabó László könyve, Nyugat 1939/7*, 9.

⁵⁰ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, 69.

⁵¹ „Látva Németh kivonulását a *Nyugat*-ból és tudomást szerezve az esszéírók tervéről, Babits attól félt, hogy a *Nyugat* általa erősen följavított kritikái és esszérovata gyöngülne vele. Ezért egyre több teret biztosított az esszéíróknak.” GÁL István, *Halász Gábor életrajzához és pályaképéhez*, 317–318.

⁵² IGNOTUS Pál, *Elvek, frontok, nemzedékek*, 636.

⁵³ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, 66.

⁵⁴ CS. SZABÓ, Bevezetés, in uő, *Alkalom, Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982, 10–11.

A Hétfői Társasághoz, sőt az annál szélesebb és színesebb, többek között Németh Lászlót, Illés Endrét, Gyergyai Albertet is magában foglaló esszéíró nemzedékhez való tartozás az emlékező tudatában lényegében azonossá válik a *Nyugathoz* tartozással, írói önazonosságuk és imázsuk a második nemzedék által újraértelmezett nyugatos identitással.

Havasréti József megállapítása szerint Szerbről „kissé túl-nyugatos” portrét rajzolt az utókor.⁵⁵ Ennek fényében különösen figyelemreméltó, hogy a túlélő Cs. Szabó idős kori nyilatkozataiban maga szabja alkalmasint „túl-nyugatosra” saját és vele együtt társai ifjúkori arcképét. Cs. Szabó esetében ugyanakkor ennek több alapja is lehet, mivel a harmincas évek második felétől legfőbb publikációs fórumát már csakugyan a legendás folyóirat jelentette. Nemzedéktársai közül csak Illyés Gyula bibliográfiájában szerepel több nyugatos tétel (ezek jelentős része is rövid vers), az itt közölt írások pedig jelentőségükre nézve is a legfontosabb publikációi közé tartoznak. Magyar és világirodalmi, eszme- és kultúrtörténeti esszéi mellett kritikákat publikált szépirodalmi művekről, irodalom- és kultúrtörténeti munkákról, de hamarosan novellistaként is bemutatkozott, magyarországi pályaszakaszának legérettebb szép-prózai műveit jelentetve meg a *Nyugatban*. Nagyobb elbeszélő művei, a *Hét nap Párizsban* (1935) és az *Egy gondolat bánt engemet* (1936) itt jelentek meg; a *Doveri átkelés* (1937) és a *Fegyveres Európa* (1939) című útirajzokból is itt közölt először részleteket, ez utóbbi a *Nyugat* kiadásában látott végül napvilágot. Babitsról a harmincas évek második felében már „tanítványként”, néhol kifejezetten szónokias hangoltsággal ír. A fiatal Cs. Szabó jellemző írói gesztusa az *hommage*, mellyel a mesternek tekintett költőt tiszteli meg leggyakrabban. A *Hét nap Párizsban* című útirajz írói szerepről elmélkedő zárzata Babitsot visszhangozza, amit a költő *Mint a kutya silány házában* kezdetű versének idézésével nyomatékosít. De a *Keresztülkasul az életemen-ről* írt Cs. Szabó-recenzió is mintegy a saját szóhasználatát megidézve méltatja Babitsot, akit halála után nemzeti költőként, sőt valóságos „egyházalapítóként” búcsúztat.⁵⁶ Kenyeres Zoltán szerint Cs. Szabó már a *Nyugatnál* is „Illyés oldalán állt az egyeztető, kiegyensúlyozó munkában”;⁵⁷ stratégiai együttműködésük a költő által szerkesztett *Magyar Csillag* (1941–1944) fennállása idején még inkább elmélyült. Illyés nemcsak a lapban gyakran publikáló szerzőként, hanem munkatársként is szá-

⁵⁵ HAVASRÉTI József, „A játékot komolyan kell venni”, Szolláth Dávid beszélgetése Szerb Antalról, *Jelenkor* 2014/7–8, 891; vö. HAVASRÉTI, *Szerb Antal*, Magvető, Budapest, 2013, 92–93.

⁵⁶ CS. SZABÓ, Hét nap Párizsban, Úti kalauz felnőttek részére, *Nyugat* 1935/1, 18–31; Keresztülkasul az életemen, *Nyugat* 1939/4, 209–213; Két írás Babitsról, in uő, *Haza és nagyvilág*, Franklin, Budapest, 1943, 152–158.

⁵⁷ KENYERES Zoltán, A Nyugat periódusai, in *Babits és kortársai*, szerkesztette MAJOROS Györgyi, SIPOS Lajos, TOMPA Zsófia, Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, Budapest, 2015, 38.

mított rá, erre utal 1942. május 23-i naplóbejegyzése is: „Hétfőn Kállayval, a miniszterelnökkel beszéltem (Cs. Szabót is magammal vive, legyen tanúm, mi mindenről s hogyan beszélek [a] miniszterelnökkel; a *Csillag*-ról beszéltünk).”⁵⁸

Cs. Szabó László valószínűleg azért érezhette szellemi otthonának a Babits által szerkesztett *Nyugatot* és Illyés *Magyar Csillagját*, mivel ezek a lapok álltak legközelebb a Hevesi András által nagyon pontosan kifejezett értékfelfogásához, mely szerint „Cs. Szabó László nyugati műveltségű ember, anélkül, hogy nosztalgiát érezne a Nyugat iránt. A nyugattal való alapos ismeretség kigyógyította a Nyugat mítoszából.”⁵⁹ Az író kései nyilatkozatait olvasva elmondható, hogy ez a vonása az emigráció éveiben tovább mélyült; a múltat megszépítő emlékezet hatalmán túl talán ezért is vállalhatta az évek múlásával mind nagyobb nyomatékkal a nyugatos identitást.

A publikációs lista harmadik helyén a *Tükör* (1933–1942), a Franklin Társulat – Cs. Szabó, Szerb és Halász kiadója – Révay József klasszika-filológus szerkesztésében megjelenő kulturális folyóirata áll, 20 tétellel. A „művelt nagyközönséget” megszólító hetilap széles profilja lehetőséget kínált a Cs. Szabóra jellemző, különböző tudásterületeket összekapcsoló komplex látásmód és az olvasmányos esszék stílus érvényesítésére. 1936-tól évi 3-4 írást publikált benne, ezek között városképek valamint magyar és nyugat-európai (elsősorban angol, francia) témájú kultúrtörténeti esszék egyaránt megtalálhatók.

A negyedik e sorban 14 publikációval egy szakmai folyóirat, a Magyar Közgazdasági Társaság lapja, a *Közgazdasági Szemle* (1895–1948), melyben a frissen doktorált iparkamarai titkár helyezte el recenzióit, valamint két hosszabb gazdasági elemzését. De ebben az időben jelentett fontos fórumot számára *A Toll* (1929–1938) és a *Cobden* (1934–1939) is. Előbbi, önmagát „Irodalmi és kritikai hetilap”-ként jellemezve, Komlós Aladár visszaemlékezése szerint „publicisztikai lap volt, fürgé, harcias, szabad szellemű; [...] Műsája a harag volt és a sértődöttség, szókimondása elsősorban az irodalom területén érvényesült”, a liberális fősodor mellett baloldali íróknak és a lap irányvonalához képest „kissé konzervatív” Cs. Szabónak is helyt adva.⁶⁰ A fiatal esszéista szívesen dolgozott „Kaczér bácsi”, azaz Kaczér Vilmos lapjába, ahol az urbánus publicisztika képviselői (Hatvany Lajos, Hevesi András, Ignóty Pál, Szász Zoltán) mellett Cs. Szabónak is 13 írása jelent meg – túlnyomórésztben kritikák, többek között Szabó Lőrinc, Márai Sándor, Hevesi András könyveiről. A zömében közgazdászokat és gyáriparosokat tömörítő, szabadkereskedelempárti Magyar Cobden Szövetség időszakosan megjelenő gazdasági és társadalmi folyóiratának határozott irodalmi és társadalomtudományos irányvonala ugyan nem volt, de az első szám élén a szerkesztő, Halasi-Fischer Ödön által megfogalmazott

⁵⁸ ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1929–1945*, szerkesztette ILLYÉS Gyuláné, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 238.

⁵⁹ HEVESI András, Levelek a száműzetésből, Cs. Szabó László könyve, *Nyugat* 1937/12, 450.

⁶⁰ KOMLÓS Aladár, A Tollról, in *A Toll (1929–1938) repertórium*, szerkesztette LAKATOS Éva, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1977, 10–11, 7.

„eszmei és érzelmi tendenciák szabad mérkőzési elve” szellemében szintén a polgári liberális értelmiségi körök kedvelt fórumává vált.⁶¹ Bár Cs. Szabó itt közölt hét írása közül a leghosszabb esszében épp a névadó brit gazdaságpolitikus portréját rajzolja meg, gazdaság és társadalom összefüggéseit tárgyaló írásai mégis a klasszikus kapitalizmus Adam Smith-i elméletétől való óvatos távolodását jelzik.⁶²

A népi írók emblematikus folyóirata, a *Válasz* (1934–1938, 1946–1949) indulása után egy rövid ideig (majd a világháború utáni újraindulása idején ismét) fontos műhelyt jelentett Cs. Szabó számára. 1934–1935-ben hét publikációja jelent meg itt, többek között két részletben közölt terjedelmes esszéje Franklin Delano Roosevelt elnök gazdaságpolitikájáról, melynek különnyomata a szerző első kötete lesz (1935). A *Válasz* jelentőségét felértékelte Cs. Szabó számára, hogy deklaráltnan nemzedéki orgánumnaként indult, és a legfőbb társadalmi kérdések megvitatásának igénye hívta életre.

„A folyóirat első munkatársai közt e sorskérdések képviselőin kívül (Fülep, Illyés, Kerék M.) azok az európai műveltségű írók vonulnak fel (Halász G., Cs. Szabó, Pfisterer [Szentkuthy Miklós – N. Á.] M.), akiket a *Visszaemlékezés*ben mint az új humanizmus íróit emeltem ki” – írja Németh László az új folyóiratot beharangozó írásában, kortársainak impozáns listáját sorolva fel.⁶³

A *Válasz* azonban paradox módon sokkal inkább a nemzedék ellentmondásainak kifejezője lett. A néhány évvel idősebb, és az első szám után távozó Fülep Lajos mellett Németh László és a debreceni Gulyás Pál személyében két, Babitscsal szemben sértett ember az alapító, ugyanakkor Széchenyi Ágnes megfogalmazása szerint „[a] *Nyugat – Válasz* viszony végig az oldás és kötés kettősségében lebeg. [...] Többnyire a *Nyugatra* is író fiatalok töltik meg a *Válasz* első évfolyamát.”⁶⁴ Később a népi–urbánus vita egyik legfőbb gyújtópontját képezte a *Válasz* és az 1936-tól jelentkező *Szép Szó* (1936–1939) rivalizálása, miközben a lapra a „tematikai, s egyben szemléleti szűkülés” vált jellemzővé.⁶⁵ E körülmények indokolhatják, hogy Cs. Szabó, aki az első évben néhány szám kivételével szinte folyamatosan jelen volt a szerzők között, az 1935-ös évfolyam negyedik száma után már nem publikál a *Válaszban*.

A kevesebb Cs. Szabó-írást tartalmazó folyóiratok közül három mindenképpen megemlíthető. A szellemtudományi orientációjú szegedi *Széphalom* (1927–1944) az

⁶¹ HALASI-FISCHER Ödön, Beköszöntő, *Cobden* 1934/1, 3.

⁶² CS. SZABÓ László, Cobden mai szemmel, *Cobden* 1935/10–11, 432–436; uő, A laissez-faire történelmi revíziója Angliában, *Cobden* 1934/1, 27–28; uő, Az angol építkezések föllendülése, *Cobden* 1934/2, 40–41.

⁶³ NÉMETH László, A *Válasz*, in uő, *Homályból homályba*, Magvető–Szépirodalmi, 1977, I. kötet, 524. [Eredetileg: *Tanu* 1934/8, 194.]

⁶⁴ SZÉCHENYI Ágnes, „*Sznobok és parasztok*”, *A Válasz*, 1934–1938, 19.

⁶⁵ I. m., 87.

író első három novelláját és egy képzőművészeti kritikáját közölte a húszas–harmincas évek fordulóján; Cs. Szabó évtizedek múlva is felemlegeti szerkesztőjét, Zolnai Bélát, „a fürge észjárású, sokfelé tájékozott és diákosan tiszteletlen egyetemi tanárt”.⁶⁶ De nála is melegebb familiáris viszony fűzte idősebb földijéhez, Kuncz Aladárhoz, aki a kolozsvári *Erdélyi Helikon* (1928–1944) szerkesztőjeként jelentette meg két novelláját és két publicisztikai írását. Szintén műhelyként tekintett a hétfőiek „Olvasója”, Gál István szerkesztésében időszakosan megjelenő, összesen kilenc számot megért *Apollo* (1934–1939) című humanista folyóiratra, mely a közép-európai megbékélés előmozdítását tűzte ki céljául. Cs. Szabó elkötelezettségét jelzi, hogy harmincas évekbeli esszéi legjavát a *Nyugat* mellett itt publikálta. A fiatal barátja felkérésére írt négy műve között ott van a virtuóz *Búcsú a vándorévektől* (1935), *Kárpát kebelében* (1936), *Latin Európa* (1939), valamint *Egy óra Erasmusnál* (1937) címmel a megjelenés előtt álló *Doveri átkelés* egy fontos részlete.⁶⁷

Az eddigiek alapján látható, hogy Cs. Szabó publikációs tevékenysége még a Hétfői Társaság többi tagjával összehasonlítva is meglehetősen széles skálán mozog. Az írások tematikus, illetve a fórumok világnézeti sokszínűségére jellemző, hogy a közgazdaságtól az irodalomig és az esztétikáig; a polgári baloldali kötődésű folyóiratoktól (*A Toll*, *Századunk*) a konzervatív-liberális *Cobdenen* át a népies *Válaszig* számos terület és szellemi-politikai orientáció képviselteti magát. A visszaemlékezések szerint ekkoriban egy-egy novella, esszé, kritika elhelyezésénél elvi szempontok helyett sokkal inkább a személyes ismeretség számított, így a bibliográfiai adatok láthatóvá tehetik a kapcsolati hálókat jellegét és kiterjedését.⁶⁸ Cs. Szabó esetében jellemző, hogy egymással ellentétes ideológiájú szellemi műhelyekkel is jó viszonyt tudott kialakítani. Mindeközben csak kevés írása jelent meg a konzervatív folyóiratokban: a Herczeg Ferenc által szerkesztett *Új Idők* (1895–1949) az 1945 előtti időszakban öt (összesen hét), míg a *Magyar Szemle* egy írását közölte, a Halász és Szerb által preferált *Napkeletben* pedig egyáltalán nem is publikált. Amennyire szükségtelen azonban Szerbet vagy Halászt „mentetgetni” *Magyar Szemle*-, illetve *Napkelet*-beli szerepléseikért, éppúgy hiba lenne Cs. Szabó e lapoktól való távolmaradásából az író „progresszivitására” következtetni. Valószínűleg inkább arról lehetett szó, hogy a közgazdász végzettségű író más közegekben mozgott, így nem volt olyan szoros kapcsolata a reformkonzervatív orgánusok mögött álló bölcsész körökkel, mint a Múzeum körúton doktorált barátainak.

⁶⁶ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, 68.

⁶⁷ CS. SZABÓ, *Búcsú a vándorévektől*, *Apollo* III. (1935), 307–328; *Kárpát kebelében*, *Apollo* IV. (1936), 1–30.; *Egy óra Erasmusnál*: Londoni úti beszámoló, *Apollo* VI. (1937), 6–14.; *Latin Európa*, *Apollo* IX. (1939), 103–138.

⁶⁸ Vö. HAVASRÉTI, *Szerb Antal*, 93–95.

Mérleg

Cs. Szabó László írói-értelmiségi habitusának meghatározó vonásai a számára döntő jelentőségű szellemi műhelyekben formálódtak. Az irodalom „valóságfeletti, de a valóságra folyton igényt tartó” eszményi közéletébe vetett hit (Hétfői Társaság); az „irodalmi Deák-párt” szerepvállalása és a „között, de fölött” (Baranyai Katalin) magatartásformája (Rádió); valamint a nyugatias műveltség és orientáció a Nyugat mítosza nélkül (*Nyugat, Magyar Csillag*) együttesen jelenik meg az 1941–1942-es *Mérleg*-esszéiben.⁶⁹

A szerző ezen írásaiban vállalkozott arra, hogy felvázolja az Ady halálát követő bő húsz év irodalmi életének főbb folyamatait, és mérlegre tegye kortársai teljesítményét.

„Végiglapozva az életművet az látszik, hogy a testvérharc, a meghasonlás, a szét-szóródás vagy felmorzsolódás riadalma szólítja elő Cs. Szabót ilyen feladatokra, mint a prédikátorok korának alakjait a szolgálatra” – állapítja meg Baranyai Katalin.⁷⁰

Az eredetileg a *Nyugat*, illetve a *Magyar Csillag* hasábjain publikált írásokat kötetbe szerkesztő író jegyzetében „időszerű irodalomtörténet-írást” említ, művei azonban sokkal inkább érvelő, meggyőzésre törekvő irodalompolitikai esszék, melyek egyszersmind szerzőjük önpozicionálását is célozzák az irodalmi térben. Cs. Szabó kifejezett szándéka, hogy általuk indulatok és személyes érintettség nélkül, „fegyvertelenül leszálljon a harcba”.⁷¹ A leíró és argumentáló részekből építkező, retorikailag jól felépített szövegek megszólítottjai az irodalmi térben erősebb pozíciókkal rendelkező népi mozgalom mérsékelt képviselői. Az író társ elsősorban az ő érvelésük, szemléletük megértésére és befolyásolására törekszik, gesztusokat is gyakorolva feléjük, mindenekelőtt a név szerint megszólított Illyés és (másodsorban) Tamási Áron irányában.

Az irodalmi apák és fiúk közt a harmincas évek során végbement szükségszerű „lelki hasadást” a generációs tablót felvázoló Cs. Szabó egyértelműen a *Nyugattal* és személy szerint Babitscsal szakító Németh László alakjához és a népiesség jegyében álló organizátori működéséhez kapcsolja, ezáltal a nemzedékváltást elsősorban a népi írók teljesítményeként látva: a nemzedék „egy része megtagadta tegnapi bajtársait, az apákat” – állapítja meg.⁷² Cs. Szabó – kortársai között korántsem egyedülálló módon – Németh folyóirat-kezdeményezéseit, a *Tanut* (1932) és a *Választ*

⁶⁹ CS. SZABÓ, Mérleg I, Mérleg II, in uő, *Haza és nagyvilág*, 166–189.; 190–201. [Jegyzetek: 355.]

⁷⁰ BARANYAI Katalin, Kié (volt/lesz) Cs. Szabó László és életműve?, *Forrás* 2005/11, 101.

⁷¹ CS. SZABÓ, *Mérleg I*, 166.

⁷² I. m., 171.

(1934) a népiség programhirdetése mellett egyszersmind a nemzedéki elkülönülés kinyilvánítóiaként is értelmezi, így a két korcsoport között húzóóó izlés- és értékrendbeli törésvonalat, valamint a harmincas évek elejétől kiéleződő népi–urbánus szakadást gyakorlatilag egymásra vetíti, noha az utóbbi polarizáló erejét sokkal inkább az 1900-as korosztályon belül érvényesítette. Cs. Szabó saját pozícióját így a nemzedékközi, egyszersmind nemzedéken belüli törésvonalakat kiegyenlítő szerepben határozza meg: „...e sorok íróját egyszerre unszolja írásra Babits és Németh” – szögezi le a *Nyugat*, illetve a *Válasz* hasábjain való párhuzamos jelenlétére utalva.⁷³

Az eredetileg Szabó Dezső publicisztikai munkásságából kiemelt Ady–Babits ellentét mentén szakadó új nemzedék képét átvéve ugyanakkor Cs. Szabó akarva-akaratlanul maga is sért, az urbánusokat (mindenekelőtt a *Szép Szó* körét és a Kassák körül gyülekező magyar avantgardistákat) lényegében kitagadva Ady örökségéből: „Irodalmunk Ady-oldalát »népi«-nek, Babits-oldalát »nemzeti«-nek nevezem.”⁷⁴ De ekközben a „Babits-oldal” említése is leegyszerűsítő, hiszen a népieken kívüli pólus összes irányzatát idesorolva nem reflektál arra a körülményre, hogy Babits már a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* (1919) megjelenése óta ellentétben állt az irodalmi baloldal képviselőivel, ami Osvát halála és Ignotus nevének a *Nyugat* címlapjáról való eltávolítása után nyílt szakításhoz vezetett. Másrészt azt is látni kell, hogy a nemzedékváltáshoz kapcsolódó kulturális értékcsere, azaz az örökség átadása-átvétele a Babits-tanítványnak megmaradt írók és irodalmárok (többek között Halász Gábor, Szerb Antal) körében sem problémamentes; Cs. Szabó erről való tiszteletteljes hallgatása a *Nyugat* hasábjain az ekkor már súlyos beteg költő-szerkesztő halálának évében aligha lehetett véletlen. Saját példája pedig azt is mutathatja, hogy a húszas évek eleji Szabó Dezső-hatástól a polgári értelmiségi háttérű fiatalok jelentős része sem menekülhetett – árulkodó mondat ezzel kapcsolatban: „Az új nemzedékben háromféle író van. Olyan, aki teljesen kikerülte Szabó Dezső hatását, olyan, aki leküzdötte s olyan, aki leküzdve a stiláris emlékeket önállón felújította [...] a magatartást”.⁷⁵

Az egy évvel később, immár Babits halála után a *Magyar Csillagban Márciusi szél* címen publikált, s később *Mérleg II.* címmel kötetbe szerkesztett írás jól jelzi a háborús évek magyar irodalmi diskurzusának radikalizálódását, amennyiben a magát továbbra is középre pozicionáló Cs. Szabó az utókor szemével nézve időnként megdöbbenő engedményeket tesz. Előző évi írásának jóval árnyaltabb megfogalmazásaival szemben ezúttal több ponton reflektálatlanul veszi át a népiek Szabó Dezsőre visszavezethető Ady-interpretációjának kulcsmotívumait. A korábbi esszé metaforikus leírása viszonylag pontosan jellemzi az Ady expresszív képeibe sűrített jelentéstartalmakból koherens ideológiát formáló Szabó Dezső önkényes interpretátori szerepét:

⁷³ Uo.

⁷⁴ I. m., 184.

⁷⁵ I. m., 172.

„Ady szóképző lángelméje távoli villámlásként villogott tovább Szabó Dezső parttalan prózaköltevényeiben, Ady titkos ellenszenvei és politikai álmai tovább fejlődtek Szabó Dezső háborúiban. De ez a fejlődés természetesen már Szabó Dezső és nem Ady belső törvényeit követte.”⁷⁶

Az egy évvel későbbi szövegben azonban már az ideológus-író kinyilatkoztatásaival összhangban Ady „a parasztforradalom költője”-ként, sőt „fajvédő forradalmár”-ként jelenik meg, akinek „egyenes örökösei” a népi írók.⁷⁷

Mindez azonban alighanem a „captatio benevolentiae” részét képezi az érvelő logikájú szövegekben, hiszen mindkét alkalommal a népi írók radikális szárnyára jellemző, magyar irodalomtörténet revízióját célzó törekvések nyomatékos elutasítása követi. Cs. Szabó a *Pajzssal és dárdával* (1939) Babitsának szavait visszhangozva a magyar kultúra leszűkítő kismagyar-népi értelmezésében a szellem önpusztítását látja. Keserű ironiával utasítja el a „műveletlenség kultuszát” és a nyugati hatásoktól való gőgös elzárkózást: „De a múltunk éppen amellet szól, hogy a magyar ember – minden előjel nélkül – akkor sebezhetetlen, ha félelem nélkül megfürdik a nyugati kultúrában s abból hajt vissza keletre”; sőt a náci ideológusokkal való párhuzamokra is felhívja a figyelmet: „sose gondolták-e keleti magyarjaink, hogy éppen olyan dölyffel vonulnak ki Európából, mint a Lajtán túl a »völkisch« gondolat?”⁷⁸ Ezzel szemben a magyar kultúra pluralitásában a gazdagság jelét látja, szinte önkénytelenül is *A Dunánál*-t papírra vető József Attila verssorait idézve fel prózájában:

„A magyar élet óriási ellentéteket egyesített a múltban. [...] Pogányság, latinság, katolicizmus, huszítizmus, protestantizmus szívódott fel a magyarságba, amelyet vére is szétválaszt mosolygókra (talán ezek a finnugorok?) és konok mormogókra (talán ezek a turkok?) Janus Pannonius a huszíták kortársa s Oláh Miklós mellett ott áll Szerémi György. [...] S miért is hiányozna az irodalomból az a végtelen belső vita, amely politikai nemzetünket a Duna-völgyi »szégyenkalodában« a szláv tömegek fölé emelte?”⁷⁹

Az ellentétes forrásokra visszavezethető, szinte kifürkészhetetlen csatornákon bűvópatakként továbbélő és felbukkanó irodalmi hatások eredményeként „[o]lyan gazdagok vagyunk, hogy irodalmunk két szárnya Erdélyitől és Sinkától Márai Sándorig, Hunyady Sándorig, sőt Szentkuthy Miklósig ér” – állapítja meg, hangsúlyozva egyúttal, hogy Babits tovább élő hagyományokon alapuló szellemi haza-fogalmát erősebb köteléknek tartja a népi írók „paraszt-szocialista szövetségénél”.⁸⁰

⁷⁶ I. m., 168.

⁷⁷ Cs. SZABÓ, *Mérleg II*, 191.

⁷⁸ I. m., 196.

⁷⁹ Cs. SZABÓ, *Mérleg I*, 183–184.

⁸⁰ I. m., 185.

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy Cs. Szabó a magyar kultúrát nemcsak a Németh László nyomán „hígmagyar”–„mélymagyar” ellentétpárban gondolkodó népieseknél, de az urbánusok számos képviselőjénél is jóval összetettebb jelenségként szemléli. Példaként említhető a középkori latin hatás jelentőségét abszolutizáló Szerb Antal, akinek álláspontja szerint „a magyar szellemi élet születése egy nap történt megkereszteltetésével”, így a magyar irodalmat „a latin irodalom leányá”-nak nevezi.⁸¹ Eközben a paraszti kultúrától minden eredetiséget megtagadva Hans Naumann nyomán kizárólag a korábbi korszakok magas kultúrájának „lesüllyedt kultúrjavait” véli felfedezni a nép alkotásaiban: „A műköltészet, a szellemi élite megnyilvánulása az eredeti, a népköltészet az éliteköltészet későbbi alásüllyedése alsóbb társadalmi rétegekbe, leegyszerűsített formában” – állapítja meg *Magyar irodalomtörténetében*.⁸²

De más, döntő jelentőségű változás is történt a két írás megszületése közt eltelt egy év alatt: „Illyés ma Babits helyén áll” – szögezi le Cs. Szabó 1942-es írásában,⁸³ utalva a Babits halála után a *Nyugat* helyébe lépő folyóirat és szerkesztője központi jelentőségére az irodalmi mezőben. Az író társ meggyőződése szerint ő az, aki személyes múltjánál, műveltségénél, alkatánál, illetve immáron pozíciójánál fogva is képes lehet az egyesítő szerep betöltésére, hiszen „Illyés az egyetlen népi írónk, aki végig Babits oldalán maradt”.⁸⁴ A szintézisteremtésre törekvő érvelés logikája most is kristálytisztá; Cs. Szabónak csakugyan igaza van annyiban, hogy Illyés remek stilisztá, aki műveltségében és írói szemléletében egyesíti a különböző, népi és európai hagyományokat: „minden oldalról: próza és vers, falu és város, Dunántúl és Erdély, Bordeaux és Szibéria felől felfogta a jeleket s elfogadta a segítséget” – amint ugyanekkor keletkezett Illyés-esszéjében írja.⁸⁵ Mindeközben azonban az sem mellékes, hogy Illyés maga is kulcsszereplőjévé vált a népi–urbánus pengé váltásoknak; másrészt pedig sokak számára épp túlságosan is sokirányú kapcsolatai teheték gyanúsá személyét.⁸⁶

Cs. Szabó nemzedékét mérlegre tevő esszéi irodalompolitikai szövegek; esetükben az érvelés „használati értéke” az igazán lényeges, melynek megszólítottjai a népi írók. Célja a konszenzus újraalkotása az irodalmi mezőben, a hazai szellemi alkotóerők koncentrációja a magyarságot, illetve a magas kultúra értékeit egyaránt létében fenyegető világpolitikai helyzetben:

⁸¹ Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, 24–25.

⁸² I. m., 34.

⁸³ Cs. Szabó, *Mérleg II*, 201.

⁸⁴ I. m., 197.

⁸⁵ Cs. Szabó, *Illyés Gyula*, 161.

⁸⁶ Vö. Fejtő Ferenc, Világnézeti poligámia, avagy felsülésem Illyepusztáival, in uő, *Szép szóval*, Nyilvánosság Klub–Századvég, Budapest, 1992, 82–86. [Eredetileg Gerson du Malheureux álnevéen, *Szép Szó* 1938, szeptember–október, 38–42.]

„A történelem egyre kietlenebb tájakra ragadja a világot, mint a beteg Babits hajóját. Föltarthatja-e ezt a sodrást néhány költő jajszava, néhány bölcs utópiája? Illyés csizmája, Németh Cseresnyése, Márai kassai őrzárata? (Mert ebben az utópiában a legnagyobb írói ellentétek összesimulnak.) Nem tudom.”⁸⁷

A keserű tanulságot épp maga Illyés vonja le néhány év múlva, a párizsi békeszerződést aláíró magyar küldöttség vezetőjének szavait idézve:

„– Mink hiányzott? Egy Thomas Mannunk. A helyzet reménytelen volt. De ha legalább egy nemzetközileg ismert és elismert emberünk lett volna. Ha egy olyan hang szólhatott volna meg nevünkben [sic!], amely otthonosan cseng a világban. Az felénk fordíthatta volna legalább a figyelmet. Tán a rokonszenvet is. A jövőt mindenesetre.”⁸⁸

A magyar szellemi élet megosztottságának tragikus következménye, hogy a véskorszak és az újabb világháborús összeomlás küszöbén a politikum szférája mellett az irodalom „eszményi közéletének” sem volt olyan szereplője, aki igényt tarthatott volna a Cs. Szabó által áhított kibékítő-kiegyenlítő szerepre.

Ha a *Mérleg*-esszéket a *Haza és nagyvilág* (1943) kötet többi rokon tárgyú írásával vetjük össze, szerzőjük irodalom-felfogásának összképe közel sem egyértelmű. Cs. Szabó kellőképpen árnyalt nemzeti kultúra-értelmezése (*Mérleg I; A magyar műveltség*), valamint az irodalmi szféra térszerűen megragadható, elkülönülő világának percepciója (*Illyés Gyula*) rendkívül előremutató; ugyanakkor a *Kozma Miklós*t kora irodalomértő politikusaként, mintegy szellemi karizmával rendelkező vezetőjeként búcsúztató írás a modernség előtti kor politikum és esztétikum szféráit szerves egységben láttató „nemzeti” irodalom-felfogásának továbbélését jelzi.⁸⁹ Ez a két szélső pont, míg Cs. Szabó Babits-nekrológia a két véglet között áll: megidézi az Eötvös, Gyulai nevével fémjelzett emlékbeszéd 19. századi műfaját, ugyanakkor annak érvénytelenségét, elkerülhetetlen anakronizmusát is érzékeli, ezáltal mintegy a műfaji hagyomány folytathatatlanságát tudatosítva.⁹⁰ Mindez jól mutathatja Cs. Szabó irodalmi modernséghez fűződő viszonyának ellentmondásait, melynek során gyakran kifejezett távolodás figyelhető meg nála a progresszív álláspontoktól a kompromisszumteremtés érdekében. A magyar irodalom intézményrendszerében

⁸⁷ Cs. SZABÓ, *Mérleg II*, 199.

⁸⁸ ILLYÉS Gyula, Franciaországi változatok, in uő, *Szíves kalauz, Útirajzok*, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 369.

⁸⁹ Cs. SZABÓ, *Mérleg II*, 159–160.

⁹⁰ „Szerettem volna úgy búcsúztatni, mint Eötvös és Gyulai a nemzet klasszikusait. A halott most se kisebb, de a mai búcsúztató már nem ér föl a régi búcsúztatók hangjáiig. Életében tárgyilagosan tudtam róla írni, de most, a halhatatlanság nyomasztó tárgyilagossága megbénít és apró emlékek mögé kerget.” Cs. SZABÓ, *Két írás Babitsról, A tanítványok*, in uő, *Haza és nagyvilág*, 157.

betöltött hivatásának jegyében vállalt, s az utókor szemével nézve néha kifejezetten előnytelennek tűnő kompromisszumok következménye, hogy a harmincas–negyvenes évek fordulóján a többé vagy kevésbé hangsúlyos ellenbeszéd mellett (vagy mögött) az uralkodó diskurzusba való belesimulás tendenciái is jelen vannak Cs. Szabó írásaiban. Ezek közé tartozik az olyan sztereotípiákra alapozott, esetenként politikailag motivált ideologikus konstrukciók átvétele, mint amilyen a „fajvédő”, „parasztforradalmár” Ady nyilvánvaló anakronizmusa. Ennek nyomán a korban született műveinek egy része mulandónak bizonyult, amit maga is érzékel:

„a nehéz idő elfújta bennem a nagyigényű munkákat. Szorgalmas és nagyon mulandó voltam az elmúlt tíz esztendőben. [...] Az író egy idő óta néptanító, segédlelkész és »mezei bölcselő« egy személyben; szemfogatva, gyáva lelkiismerettel titkolja ősi hivatását, a művészetet” – nyugtázza keserű iróniával a kötet előszavában.⁹¹

Míndeközben azonban azt is látni kell, hogy Cs. Szabó „helyezkedése” nem pusztán az író egyéni ambícióit szolgálta, hanem az általa hordozott kultúraeszmény iránti felelősség képviselését jelentette. A kultúrában és a kultúráért való élet iránti meggyőződése olyan erős, hogy nemcsak megtartó erőt ad a történelmi kataklizmákat: háborút, ostromot, emigrációt túlélő ember életének, hanem szinte el is törli magánemberi létének nyomait. „Az önéletrajzomat sem tudom megírni, Vas Pista mindent megírt az irodalmi viszonyokról, én sem tudnék mást írni” – jegyzi naplójába Czigány Lóránt évtizedekkel később (1976. június 19-i dátummal) a végrendelkező író szavait.⁹² A fiatalabb írotárs és a vele korú, Londonba vetődött 1956-os emigránsok szemében Cs. Szabó László már a nyugati magyar irodalom intézményeként jelenik meg:

„Tényleg szerencsések voltunk, akik Angliába kerültünk 1956 után, mert ott magyar szellemi műhely várt ránk; Cs. Szabó László és Szabó Zoltán Castor és Polluxként őrizte a független magyar szellemiséget; aggódó és tapintatos szeretettel figyelték útkereső botladozásainkat a belső tilalomfák nélküli nyugati szellemi életben. És ami a legfontosabb: Babits Mihály kézfogását továbbították az írópalántáknak téren és időn keresztül.”⁹³

⁹¹ Cs. Szabó, Előszó, in uő, *Haza és nagyvilág*, 7., 8.

⁹² CZIGÁNY Lóránt, SzerenCSÉnk volt, hogy volt Csénk..., Egyveleg a naplóból (1971–1981), *Forrás* 2005/11, 77.

⁹³ I. m., 73.

Propsz Eszter¹

SZÁMADÁS SVÁB TÁLENTOMRÓL

A magyarországi németek második világháború utáni elűzésének² emléknapjain, több évtizedes hallgatás után, immár hivatalos megemlékezéseken is szó esik arról, ami a kitelepítéssel³ elveszett. Írásom a hetvenéves évfordulóhoz kapcsolódva két olyan szöveget tárgyal, melyek a magyarországi német kultúra által létrehozott, aztán (kényszerűen) feladott értékeket veszik számba: Silingi Terézia *Ómama nyaklánca*⁴ című regényét és Bächer Iván *Az elhagyott falu*⁵ című kötetét. Bemutatásukhoz Pierre Bourdieu kultúrszociológia-elméletét⁶ hívom segítségül, arra alapozva, és annak lehetőségeit a kultúrszemiotikával való érintkezési pontokon az utóbbi eszköztárával tágitva, igyekszem feltárni azokat a struktúrákat, melyek által a szövegek a sváb⁷ kultúráteremtés és kultúrávesztés folyamatait re-konstruálják.⁸

---

¹ A szerző a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógus Kara Német Nyelv és Irodalom Tanszékének főiskolai tanára.

² 1946 és 1948 között mintegy 200 000 magyarországi németet hurcoltak el a háborús bűnösség kollektív felelősségének elvét alkalmazva Németország nyugati és szovjet megszállási zónáiba.

³ A „kitelepítés” megnevezés, mellyel a korabeli törvénykezés a jogfosztást, vagyonelkobzást, elűzést jelölte, bár elfedi a szankciók kegyetlenségét, olyan erősen rögzült a magyarországi német történelem diszkurzusában, hogy ma is széles körben használatos. (A korabeli rendeletek, így a 12.330/1945. M.E. számú, az „áttelepítés” megjelölést használják még.)

⁴ SILINGI Terézia, *Ómama nyaklánca*, Szilvia és Társa, Páty, 2015.

⁵ BÄCHER Iván, *Az elhagyott falu*, 2. javított kiadás, Ab Ovo, Budapest, 2010.

⁶ Főként Bourdieu következő munkáira támaszkodom: Pierre BOURDIEU, *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, in *Soziale Ungleichheiten (Soziale Welt Sonderband 2)*, szerkesztette Reinhard KRECKEL, Schwartz, Göttingen, 1983, 183–198. – az idézett részletek forrása magyar fordításban: Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, in *A társadalmi rétegződés komponensei, Válogatott tanulmányok*, szerkesztette ANGELUSZ Róbert, Új Mandátum, Budapest, 1997, 156–177.; Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: az irodalmi mező genezise és struktúrája*, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 2013.

⁷ A magyarországi németeket szokás a „sváb” gyűjtőnévvel jelölni. A megjelölést, bár eredetmeghatározásként helytelen, hiszen a magyarországi németek őseinek csak igen kis része származott sváb vidékről, a magyarországi németek is használják önmeghatározásra.

⁸ Bourdieu elméletét a szociológia gyakran kritizálja (vizsgálódásaimmal kapcsolatban, mint-hogy tárgyukat képezi, példaként a „habitus”-nak felrótt merevségét lehetne említeni), mégis azt gondolom, hogy irodalmi szövegek vizsgálatára kellően körülírt célokkal alkalmas kon-

Ómama nyaklánca

Az *Ómama nyaklánca* egy a bourdieu-i értelemben vett tőkefelhalmozás-történetet⁹ beszél el, a Zimber család társadalmi felemelkedését.

Mert a regény feltételezésem szerint kevésbé ismert, megpróbálom a történetet, főbb vonalaiban, felvázolni: A történet 1847-ben indul, a magyar szabadságharc törekvéseivel azonosuló (ugyanakkor „Sissy” királyné szépségének is elismeréssel adózó) Haász Ferenc bemutatásával, aki a megművelt földek megváltásával, szőlőművesként kezdi meg a vagyon felhalmozását. Az ő fia, Béla, kőművesnek tanul, biztosabb megélhetésnek tartva ezt a munkát, mint a szőlővel valót, amelyben a megélhetés nagyban függ az időjárástól, és – mint azt a nagy filoxéravész megmutatja – a különféle kórokozók, kártevőkkel szembeni védekezés lehetőségeitől, sikerességétől. A filoxéra a szőlőművelés feladására kényszeríti Ferencet, aki gyümölcsöst telepít, kukoricát termeszt, sertést hizlal, a földek egy részét pedig jó áron eladja házhelynek a terjeszkedő Promontoron (Budafokon). Ferenc és Béla is megtalálja tehát a számítását, szépen gyarapodik a család. Néhány évvel később azonban feketehimlőjárvány szedi áldozatait, Béla meghal. Felesége, két életben maradt lányuk, Lenci és Rézi, és a nagyszülők Béla halála után együtt próbálnak boldogulni, talpra állni. Rézit cselédnek adják, Budára, de a lány, mikor anyja állapota súlyosabbra fordul – az asszony ugyan megküzdött a kórral, de mert lelke nem heveri ki férje és két gyermeke elvesztését, csak sorvad a bánatban –, hazamegy, s később már otthon, a likörgyárban keres munkát. Rézi aztán Zimber Ágostonhoz megy feleségül, aki módos, szintén szőlőműves családból származik, maga pedig kőműves. Ágoston, hogy Rézinek ne kelljen eljárnia otthonról dolgozni, szódaüzemet alakít ki a ház egyik

---

cepció lehet (a habitus példájánál maradvá: irodalmi szövegek a szociális valóságához képest mindenképpen homogénebbre, mondhatni tipikusra strukturálnak habitusokat az átláthatóság és adaptálhatóság követelményéből adódóan, és nemritkán, mint az itt tárgyalt esetekben is, rendkívül tartósra írják azokat). Fontosnak tartom azt is megemlíteni, hogy Bourdieu eredendően szociológiai elméletének bizonyos eszközei élesebben engednek látni összefüggéseket a szövegek társadalmi funkciójának kidolgozásakor, mint az alapvetően az irodalomtudományon belül kifejlődött irodalomszociológiák eszköztára – ilyen eszköznek gondolom például a tőke (alább kifejtett) fogalmát. Az pedig, hogy Bourdieu strukturális homológiát tételez szerző és szereplői között, érdekes szempont lehet a szerző mint társadalmi cselekvő vizsgálatában olyan szövegek esetében, amelyekben a szerző nem igyekszik egy-egy alakját leválasztani magáról, mint ahogyan az itt tárgyalt szövegekben sem.

⁹ A tőke Bourdieu meghatározása szerint „vagy anyagi formában, vagy elsajátított, ‘inkorporált’ formában felhalmozott munka” (Pierre Bourdieu, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, 156.). Hogy a maga komplexitásában írhasa le szociális tényezőként, munkáiban Bourdieu a tőke négy típusát különbözteti meg. A gazdasági tőke (pénz, bármiféle vagyon, termelési eszközök) mellett kidolgozza a kulturális tőke (kulturális javak, készségek, az iskolai végzettség és az azzal járó titulusok), a szociális tőke (rokoni, baráti stb. kapcsolatok) és a szimbolikus tőke fogalmát (a többi tőkefajta szociálisan észlelt – öltözék, manírok – és elismert formája – presztízs, hírnév).

szobájában. Az ötlet beválik, hosszú időn keresztül szép pénzt hoz a konyhára, s később is, nehezebb időkben, mikor kevésbé keresett a szóda, hoz az üzem annyit, hogy megélhetést biztosítson, vagy legalább átmenetileg segítsen állás nélkül maradt családtagokon (például Rézi unokáin). Az első világháborút megszenvedi a család. Ágoston hazatér a frontról, de a harctéri emlékeket csak az ital tudja feledtetni vele, szeretteinek folyton aggódnia kell, hogy baj éri majd részegségében, és valóban, úgy leli halálát, hogy szódakihordáskor ittasan a lovak közé esik. Rézi és Ágoston fiának választottja a sokgyerekes családból való, rendkívül dolgozó Ring Klára. Klára, akinek, bár szívesen tanult volna, bátyja kocsmájában kell megállnia a helyét pultoslánycént, sőt, bátyja katonáskodása idején üzletvezetőként (a kocsmában ismerkedik meg Ágostonnal, Zimberék fiával, aki szódát szállít nekik), a családba házasodva, a meglévő alapokon (anyósa nagy felháborodására egy családi aranyórát is eladva) jó érzékkel kezd terménykereskedésbe, ebből a vállalkozásból aztán apródonként egy vegyeskereskedés-hálózatot hoz létre. A tőke látványosan gyarapodik, a család gazdagszik, földterületeket vesznek, hogy gyümölcsöst telepítsenek, fenn tudnak tartani autót saját használatra is (az 1930-as évek közepén járunk), villát építenek medencével. Klára igyekszik a tőkét kulturális és szociális tőkeként is fialtatni: társaságba kezdenek járni, a villát polgári ízlés szerint rendezik be, hajviseletüket, ruhátárakat is polgári divat szerint újítják meg, legidősebb fiukat bentlakásos iskolába adják, hogy minél jobb képzést kapjon stb. A második világháború alatt aztán, mint az elbeszélés hangsúlyozza, azoknak az önművelő köröknek a hatására is, melyeket Klaráék látogatnak, a család zsidókat bújtat a villában, így mentve meg sok ember életét, más, „csillagos házakban” élő zsidóknak pedig élelmiszert juttat. A második világháború után a család gyakorlatilag minden vagyonát elveszíti, a földet, a villát, az üzletet „államosítják”, a szódaüzemet a szó szoros értelmében szétverik, s mivel a Volksbund (a magyarországi németek nemzetiszocialista szervezete) tagnyilvántartásában is szerepelnek, magyarázkodásra kényszerülnek, az általuk bújtatott, megmentett emberek igazolására van szükség, hogy bizonyítsák, nem voltak fasiszták. Klára egészsége megroppan, vigaszt a meghurcolásra a vallásban keres. Sokáig ápolja őt, mint ahogy korábban anyósát, Rézit is, legkisebb fiának, Bélának a felesége, Silingi Terike. Terike és Béla Béla szüleivel, Ágoston halála után a magára maradt Klarával élnek. Mindketten gyárban dolgoznak, s ahogy a család többi tagja is, a szocialista rendszerben is igyekeznek előrébb jutni. Béla tanul, bátyja, Antal, szintén, Antalt kertészetek és téeszek vezetésével bizzák meg, Bélának feltalálói ötletek hoznak többletjövedelmet, autót vesznek, utaznak, a rendszerváltás környékén vállalkozásokba kezdenek. A történet Klára halálának elbeszélésével zárul, unokái, dédunokái eredményeit (diplomák, szakmák) egy epilógus veszi számba.

A szöveget mozgató struktúrák a szereplők jellemző jegyeiben, ezek kapcsolódásaiban, a szereplők interakcióiban ragadhatók meg. Az az észlelési, gondolkodási és cselekvési mintázat, vagyis az a habitus,¹⁰ melyet a történet a család sajátjaként raj-

¹⁰ Habitusként Bourdieu tartós diszpozíciók társadalmi struktúrák által megalapozott rendszerét definiálja, mely nemcsak strukturált struktúra (opus operatum), hanem strukturáló struktúra

zol meg, illetve melyet az elbeszélés működtet, a kitartó igyekezet mintája. Az erőfeszítésre való készségben egységesülnek az egyes generációk képviselőinek döntései, választásai, törekvései; szőlőművesek, kőművesek szorgalma, vállalkozó kedve és nem utolsósorban a változó körülményekhez való alkalmazkodási képessége alapozza meg (habitusként) a családi szodaüzem válsághelyzetekben is megélhetést adó működését, majd a vegyeskereskedés jómódot hozó fellendülését és a családtagok későbbi eredményeit is.

A Zimber-habitus a regény két központi alakjában, Rézi és Klára figurájában bontakozik ki a legnyilvánvalóbban. A Rézit jellemző szívósság, munkabírási, tűrés a hagyományosan svábnak tekintett gyakorlatnak is hajtóereje, Klárának ezek mellett a jegyek mellett az egyedi létrehozásának képességét is tulajdonítja az elbeszélés, ezzel a hangsúllyal jelenítve meg a családi tőke legfőbb gyarapítóját.

Mint ahogy már utaltam rá, ez a habitus hívja életre a regényt is, az elődök tapasztalatai reprodukálásának eszközeként. A hátsó borító ajánlása jól mutatja a habitusban rejlő fennmaradási tendenciát, mely a felhalmozott tőkét is jellemzi: „A szerző olyan egyszerű, hétköznapi szavakkal tárja elénk az *örök élet titkát* családja történetén keresztül, ahogyan csak egy háziasszony tud mesélni a saját konyhájában.” (kiemelés – P. E.)

A titok hordozójaként az ajánlás Ómama nyakláncát jelöli meg, annak (a cím mellett e) paratextuális kiemelésével is közvetítve a befogadás szerző által szorgalmazott módját. Ómama nyakláncának a szerzői szándék szerint különböző tőketípusokat kellene megjelenítenie, azok konvertálhatóságát is példázva. A lánc gazdasági tőkét is képvisel, megtudjuk, hogy „vastag aranszemekből áll” (79), ugyanakkor kulturális tőkeelsajátításra, illetve tőkeképzésre is ösztönzi öröklőit, hiszen idővel a generációk közötti összeköttetés szimbólumaként ajándékozódik tovább:

„Ezeket az ékszereket pedig, amiket most nektek adok, őrizzétek gondnal, és csak akkor váljatok meg tőlük, ha feltétlenül rászorultok. Az a kívánságom, hogy ezeket adjátok majd tovább a saját gyermekeiteknek, unokáitoknak, legyenek ezek generációról generációra megőrizve. Amikor ezeket hordjátok, gondoljatok rám és apátokra, Mihályra, a nagyszüleitekre, és a leszármazottaitok majd rátok. Kössék össze családunkat időtől és tértől függetlenül, mindörökké” (245) –

rendelkezik az egyik nagymama, az elbeszélő, Silingi Terézia pedig a következő szavakkal adja át a láncot lányának, mint kiemeli, annak harmadik, egyházi esküvőjén:

(modus operandi), vagyis gyakorlatokat működtető, generatív és egységesítő elv is (lásd például Pierre BOURDIEU, *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der kabyliischen Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1976, 165., Pierre BOURDIEU, *Praktische Vernunft, Zur Theorie des Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998, 21.).

„Ez Ómama nyaklánc, az élet folytonosságának a szimbóluma [...]. Százötven éve van a Zimber család tulajdonában, egykor dédnagyapád nagyanyja kapta az esküvőjén a férjétől, és most te is viselheted a tiéden. Rajtad a sor, hogy megőrizd az utódaid számára. Add majd tovább a lányodnak vagy az unokádnak, belátásod szerint egy olyan leszármazottnak, akitől elvárható, hogy a nemzedékek közötti szövetséget megőrzi és továbbadja majd.” (11)

Szociális tőkeként a könyv fényképei és borítója is felmutatják a nyakláncot, viselete – így az is, hogy a hátsó borítón szereplő fotón a szerző hordja nyakában – a család szociális pozícióját van hivatva jelezni.

Ahogy a könyv objektívalódott tőkeként kívánja láttatni a nyakláncot, úgy maga is a családi tőke objektívalására törekszik, a családtörténet feljegyzésével a társadalmi pozíció fenntartása, megerősítése a cél, és az, hogy a tőke ebben a formában, materiálisan is átadható, hagyományozható legyen. A számadásnak, melyet a könyv végez, reprodukciós és ezáltal legitimációs funkciója is van.¹¹ Ám az elbeszélés nem tudja feltölteni mindazzal a jelentéssel a láncot, amit az elbeszélői szándék (a paratextuális elemekből kiolvashatóan) annak tulajdonít. Ennek magyarázata részint a történetben, részint annak elbeszélésében lelhető fel. Maga a családtörténet ellenáll a lánc folytonosság-értelmezésének, hiszen Klára, a középponti „felhalmozó”, a család gazdasági, kulturális, szociális és szimbolikus tőkéjének legsikeresebb forgatógyarapítója, nem birtokolja a láncot, ugyanis anyósa, Rézi, attól tartva, hogy Klára pénzzé tenné (mint az aranyórát), elhatározza, hogy nem neki adja tovább – hiába szeretné tehát az elbeszélő a láncra bízni a történet koherenciáját. Az elbeszélést pedig mindvégig egyfajta (véltetően a család Klárával reprezentált társadalmi státusának megfelelni akaró) kisiskolásan iparkodó és komolykodó beszédmód jellemzi – s ezzel együtt nagyfokú egyszerűsítés, sematizálás, ugyanakkor idealizálás –, mely kimódoltságával, kvázi-naivitásával korlátozza a jelentésépítés hihetőségét, hitelességét. Következésképpen a családtörténet jelentéssel való feltöltése sem feltétlenül a szerzői szándék szerint zajlik. Bizonyos sémák sokszoros ismétlése elkoptat jelentést és jelentőséget, s a párbeszéd, modorosságuk okán, gyakran éppolyan hamisan csengenek, mint amennyire szentenciózusan az elbeszélői kommentárok (a hátsó borító ajánlására visszautalva: aligha mesél így egy háziasszony a saját konyhájában). A történet rendkívül sok szereplőt mozgat, akik alakja az elbeszélésben újra és újra alkalmazott sablonok miatt könnyen összemosódik az olvasóban (a könyv végén szereplő családfák feltétlen szükségesek a történet követéséhez), s az ismétlődés gátolja az olvasói azonosulást. Az azonosulási készség egy idő után belefárad ugyanis a sokszor ismétlődő szituációkba, például abba, hogy a történet elején majd hogyan nem minden szülő ellenez minden házasságot, de minden fiatal férfi lángoló szere-

¹¹ Bourdieu hangsúlyozza ezt az összefüggést: Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, 176.

lemmel száll szembe a szülői akarattal, vagy abba, hogy a fiatalasszonyok rendre nem maguk ismerik fel, hogy terhesek, s nem utolsósorban belefárad a mindenhol, minden körülmények között képviselt rendbe, tisztaságba, szorgosságba és korrektségbe is; a történet végéhez közeledve pedig az válik megterhelővé (a történet elbeszélése az epilógus nélkül is bő 800 oldalt tesz ki), hogy a népes család minden egyes tagjáról igyekszik kimutatni az elbeszélő, hogy sikeres életet él vagy élt – vagyis méltón hordozza az örökséget –, s ennek érdekében konfliktusok, kudarcok, például a (családban amúgy ritka) válások, is idillinek meséltetnek el. Árnyat vet az ismétlés a szerethető figurákra, Magdára, Rézire, Klárára és a Gusztikra is. Az elbeszélés azzal, hogy makacsul rögzíteni, és jóformán csak rögzíteni akar, merevvé gyúrja saját anyagát (például egyoldalú értékeléssel, a kritika kikapcsolásával), azzal, hogy fáradhatatlanul a jót, a megszerzettet, elértet sorolja elő, inkább gazdasági, mint kulturális tőke-fogékonyságot tanúsít.

A mondottakat továbbfűzve az is megfogalmazható, hogy a szerző nemigen boldogul a történetyszerűen előtalált „valóság” irodalommal munkálásával, nem tud létrehozni olyan átfogó irodalmi struktúrát, amelyben a dokumentált anyag bizonyos elemei (például a lánc-metafora vagy lánc-szimbólum, életesemények stb.) az őket eredetileg meghatározó összefüggésekből kioldódva irodalmi összefüggésekbe szerveződhetnének¹².¹³ A szereplők, akik végeredményben inkább valós, mint fiktív alakokként olvashatók, rögzítettségükben, merevségükben nemigen tudják az olvasót érzelmi-gondolati párbeszédre hívni, mint ahogy az irodalmi figuráktól elvárható volna. Az irodalmi elvárások ellenében felmerülhet, hogy a szerző vállalja önmaga laikus voltát, csakhogy munkáját a paratextus regényként, „igaz családregény”-ként azonosítja, s regényként, irodalomként árulja a könyvet a családi kiadó is. Összetett tőke-érdekek mutatkoznak meg tehát a könyv életre hívásában:¹⁴ családi tőke-objek-

¹² A speciálisan irodalmi jelentésépitésről való gondolkodásban Jürgen Link szemiotikájára támaszkodom: Jürgen LINK, *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*, Fink, München, 1983; Jürgen LINK, *Literaturanalyse als Interdiskursanalyse, Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik*, in *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, szerkesztette Jürgen FOHRMANN és Harro MÜLLER, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988, 284–307.; Jürgen LINK és Ursula LINK-HEER, *Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse*, in *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 77 (1990), 88–99.

¹³ Az *Ómama nyaklánc*a ezáltal a magyarországi német irodalmi diskurzus német nyelvű vonulatahoz kapcsolódik, melyet sok szövegében jellemez az irodalmi struktúrákat bajosan működtető dokumentarista szándék, miközben a magyar nyelvű vonulatot innovatív irodalmi struktúrák alkotják. (Lásd a problémához részletesen: PROPSZT Eszter, *Zur interdiskursiven Konstruktion ungarndeutscher Identität in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 2007.) Jellemzi ezt a vonulatot a történeti-helytörténeti események tankönyvszerű „felmondása” is, ilyenformán meséli el az egyik nagymama (Magda) unokájának (Rézinek) Promontor történetét a könyvben.

¹⁴ Érdeemes szót ejteni arról is, hogy a szerző mintegy a család delegáltja. Nem született, hanem beházasodott Zimmer, aki a történet és egy interjú szerint is – HUSZTI Zoltán, *Nem csak egy család története – interjú Silingi Teréziával*, 2015; <http://www.otvenentul.hu/szabadido/94528>

tivációként magasabb presztízst tud képviselni, ha az irodalmi mezőben sikerül kijelölnie a helyét, ugyanakkor nagyobb szociális és gazdasági tőkét tud mozgósítani, ha az általa képviselt irodalmiság sokak számára elérhető (hozzáférhető, azonfelül saját részről is megvalósítható) marad, a szimbolikus tőkét pedig az növeli, ha az elbeszélő minél több szálat visszaköt a realitásba (mint ahogy teszi a zsidómentés részeinek dokumentálásával).¹⁵ A tőke-érdekek mentén közvetít az ajánlás a szöveg és a szövegen kívüli világ között:

„A regény főbb eseményei igazak, hiszen a legjobb történeteket az Élet írja, a szerző csak a mese kedvéért kerekítette ki itt-ott fantáziájával, és régi családi fényképekkel, iratokkal tette hitelessé. Ez a regény azonban nemcsak az ő családjának a története: mindannyiunk elé hasonló próbatételeket hoz a sors, és valamennyien magunkban hordozzuk a közös múltunkat.”¹⁶

(letöltés ideje: 2016.01.11.) – úgy lesz gondozója a családtörténetnek, hogy apósa, Ágoston (Gusztó) sokat mesél neki, mikor otthon dolgozik, ahogy Ómama, azaz Rézi, és Klára is, mikor betegségükben ápolja őket, sokat mesélnek neki magukról és a múltról. Így kapja meg a dédmamától az aranyláncot is. Az interjúban Silingi Terézia azt is említi, hogy férje gyűjtött egybe dokumentumokat a családfát kutatva, ő pedig, ahogy az *Irodalmi Bableves* ajánlója fogalmaz, „a maga szórakoztatására és családjá okulására” megírta a történetet (<http://www.irodalmibab-leves.hu/project/silingi-terezia-omama-nyaklanca> – letöltés ideje: 2016.01.11.). Ugyanakkor a szöveg megformálásában erősen feltételezhető az újságíró (Bors-munkatárs), interjúkötet-szerkesztő, kiadót működtető (Szilvia és Társa), a könyvben szerkesztőként megnevezett Zimber Szilviának, Silingi Terézia lányának a közreműködése is a hivatásszerűen nem író édesanya mellett.

¹⁵ „Adott pillanatban és adott társadalmi mezőben a különböző (inkorporált vagy materiális) tőkefajták – mint a felhalmozott társadalmi munka tárgyasult termékének elsajátítására alkalmas eszközök – eloszlása határozza meg a társadalmi cselekvők közötti (társadalmilag elismert vagy jogilag szavatolt, tartós társadalmi státuszokban intézményesült) hatalmi viszonyokat; a társadalmi cselekvőket magukat pedig az e viszonyokban elfoglalt objektív pozíciójuk definiálja. Ez az eloszlás határozza meg a különböző mezőkön belül az aktuális vagy potenciális hatalmat és a mezők által biztosított specifikus profithoz való hozzájutás esélyét” – írja Bourdieu a társadalmi pozíciószerezés összefüggéseiről. (Pierre BOURDIEU, *A társadalmi tér és a csoportok keletkezése*, in *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*, szerkesztette GECSER Ottó, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04.html – letöltés ideje: 2016.01.06.)

¹⁶ Még világosabban engedi látni ezeket az érdekeket a családi kiadó egy másik, a könyvhöz is kapcsolódó, termékének, a *Mama, meséj az életedről!* című „személyes emlékkönyv”-nek a reklámja: „Mindenkinek az élete kész regény. Az Öné, Édesanyjáé, Nagymamájáé, gyermekei Nagymamájáé is. Csak éppen nincs, aki megírja ezt a regényt. Tegye meg Ön, vagy kérje erre hozzátartozóját, és egy életre szóló emlék születik az utódok számára! / Ki ne szeretné megosztani az emlékeit? Ki ne akarná ismerni családjá származását, hagyományait, azt, hogy elődeinek mi volt fontos, milyen körülmények között éltek, milyen gondolatok foglalkoztatták? / Ez az igényes kivitelű, különleges album alkalmas arra, hogy mindezt rögzítse és megőrizze. A képek, az idézetek, a kérdések és a befejezetlen mondatok arra ösztönöznek, hogy Ön is meg-

A megcélzott irodalmi pozíció és a pozíció eléréséhez szükséges elbeszélői képességek közötti konfliktust ezek a tőke-érdekek nem ismerik el (vagy fel).¹⁷ Pedig a tőke-érdekek ütközéséből származó feszültségek mellett ez a feszültség is oka annak, hogy a nagy részletességgel elbeszél, ám leegyszerűsítően, idealizmusában némileg infantilizálóan strukturált történethez nehéz kapcsolódnia az olvasónak, s a történet javarészt a család ügye marad.¹⁸

Az idealizálás és egyszerűsítés tendenciáit a tőke-érdekek mentén vizsgálva tovább könnyen felismerhető, hogy a társadalmi pozíció fenntartására irányuló igyekezet nem enged bizonyos veszteségeket veszteségnek látni. Az elbeszélő beszámol a második világháború utáni vagyonelkobzásról, a vegyeskereskedés, a barackos, a villa kisajátításáról, a szódásüzem szétveréséről, ám Klára alakján keresztül azt is érzékelteti, hogy a pozíciót, melyet a család elért, az anyagi veszteségek nem ingathatják meg, hiszen Klára a háború idején a felhalmozott (gazdasági, kulturális, szociális) tőkét az emberiség szolgálatába állította, emberleletek megmentésére fordította, miáltal az örök érvénnyel szimbolikus tőkévé konvertálódott. „Klára [...], akít

---

írja élete regényét. Szép ajándék ez a kötet az Anyukák, Nagymamák számára, szívüket melengeti, ha gyermekeik, unokáik arra kérik őket, hogy meséljenek az életükről. Szép ajándék a gyermekek és unokák számára, ha életre kel Édesanya, Nagymama megannyi emléke, és kitöltve megkapják, hogy eltehessék és megőrizhessék, továbbadhassák.” (*kiemelések – P. E.*)
<http://www.alexandra.hu/scripts/cgi/webshop.cgi/GetBook?BookID=745302> (letöltés ideje: 2016.02.05.)

¹⁷ A pozícióteremtést dokumentálva idézhetők Zimber Szilvia szavai is a *Ridikül* című műsor „Történetek a családról” című (22.) részéből (Duna TV 2016. február 2. 17.00-18.00): „[...] egy-egy történetnek a lejegyzéséhez nem kell, hogy írni tudjon valaki”; de egy bejegyzés is az Ómama nyaklánc Facebook-oldalról (2015. május 24.): „Azt mondja a szerző egyik ismerőse, aki most olvassa Ómama nyakláncát, hogy – idézem – »nagyon meglepődtem, qva jó a regény, nem gondoltam volna hogy *Terike ilyen jó író*, nagyon tetszik!« Hát, senki sem gondolta, de *így van!*” (*kiemelések P. E.*) (letöltés ideje: 2016.10.10.)

¹⁸ Akkor is, ha a könyv eladása körüli marketingtevékenység ennek az ellenkezőjéről igyekszik meggyőzni. A könyv Facebook-oldalán többek között ez olvasható: „Sokan jelzik, hogy a Zimber család történetében saját családjukéra ismernek. Nemhiába: ez a történet – így vagy úgy – valamennyiünké. Akik olvasták a könyvet, azt mondják, szinte családtagjaikká váltak a szereplők, más azzal jelentkeznek, hogy ismerte a könyv egyik-másik szereplőjét, vagy éppen távolabbi rokonuk. A szerző valamennyiüket ezúton is szeretettel üdvözlö.” (2016. április 17-i bejegyzés, letöltés ideje: 2016.10.10.) Itt reflexivitásnak és „naivitásnak” arról a konfliktusáról van szó, melyet Bourdieu tárgyalt (*A művészet szabályai: az irodalmi mező genezise és struktúrája* című munkájában is), arról, hogy az irodalmiságról való tudás híján vagy ignorálásával olyan filterbuborékot lehet építeni a könyv köré, mely az információkat, visszajelzéseket a fent felsorolt tőke-érdekek szerint szűri és formálja, s erre a Facebook – az érdekelt, vagyis a tőkében részesedni kívánó közelebbi vagy távolabbi családtagok és más „naiv” olvasók mozgósításával – kiválóan alkalmas. (A Facebook filterbuborékként való működéséhez lásd például HANULA Zsolt, *Élet a filterbuborékban: a világ legnagyobb manipulátora, HVG Extra Pszichológia* 3 [2016], 87–89.) A konfliktus persze azt is jelentheti, hogy a „naivitás” a reflexiót, esetlegesen ezt az írást is, támadásnak fogja fel.

hiába fosztottak meg annak idején a földi javaitól, mégis gazdag örökséget hagyott az övéire” (815), írja a családtörténetet záró mondatában. Noha kétség nem fér ahhoz, hogy az emberéletek mentése felbecsülhetetlen és nem halványuló érvényű tett, az elbeszélői stratégia jól érzékelhetően relativizál, és kontinuitást, sőt állandóságot mutat ott, ahol változás van: az elismerés és megbecsülés nyilvánvalóan nem kárpótolhatja a család minden tagját állandó érvénnyel mindazért, ami elveszett. (Meg kell jegyezni, hogy különösen nagy és nehezen pótolható a gazdasági mellett a család kulturális tőkevesztése: Klára minden gyermekének értelmiségi pályát szánt, de miután a legidősebb fiút, Ágostont, „kulák” származása miatt elbocsátják, s jogi diplomájának megfelelő állást többé nem kap – később Amerikában sem, ahová pedig a jobb élet lehetőségének reményében költözik családjával –, a középső fiút, Antalt, pedig szintén származása miatt nem veszik fel az egyetemre, úgy döntenek férjével, hogy a legkisebb fiú szakmát tanuljon, hiszen úgy tapasztalják, nincs értelme a felsőbb szintű tanulásnak, tanítatásnak.) A Klárának tulajdonított konverziós stratégiát – „Klára sebeire gyógyír a sok köszönő és elismerő levél, és úgy gondolja: nem számít, hogy a sorstól jutalom helyett veszteségeket kell elszenvednie azért, amiért az életét szorgalmas munkával töltötte, majd másokért kockáztatta, az, hogy oda a vagyona és az egészsége, csak része az isteni okításnak és próbatételnek, s ő megállja a helyét, amiért a mennyben majd elnyeri méltó jutalmát” (643) – alkalmazza tehát az elbeszélés is: a realitás komplexitásának redukcióját. A számadás így, redukcionizmusában, nemigen tud mintákat adni a magyarországi német kultúráról való differenciált és reflektív gondolkodáshoz.

Az elhagyott falu

Az elhagyott falu elbeszélője, akinek Bächer Iván nem leplezi önéletrajzi mivoltát,¹⁹ vesztésgtörténeteket sorakoztat egymás mellé: sváb tőke és habitus elvesztét beszél el. Az elbeszélő önmagát delegálja az észlelési, gondolkodási és cselekvési mintázatok re-konstrukciójára.²⁰ Úgy válik a leírt faluközösség részévé, hogy feleségét ápolva „gyógyír”-t (7) keres betegség és közelgő halál fájdalmára, s azt gondolja, akként (gyógyírként) ír majd a faluról, „ahol nincsen senkihez, semmihez sem köze [...],

¹⁹ Az írások elbeszélőjét, bár néha a háttérbe húzódik, néha Gold Jenőről beszél egyes szám harmadik személyben, néha nevet nem használva alkalmaz egyes szám harmadik személyt „ember”-t emlegetve, tekinthetjük állandónak, és mivel habitusában nem különül el sem Goldtól, sem a harmadik személyben említett „ember”-től, velük azonosnak is.

²⁰ Elköteleződése kapcsán idézhető Esterházy Péter Tar Sándorról írott nevezetes mondata: „A kik nem tudnak beszélni, azok helyett annak kell beszélni, aki tud.” (*A te országod – A te országod - = DIA Mű = dia.pool.pim.hu/.../ESTERHAZY/esterhazy00171/esterhazy00175/esterhazy00175.ht...*)

ahová a véletlen vetette” (7 – *Menekülés*), a falu befogadja, és ő egy idő után rájön, „hogy ő már soha többé sehol nem lesz ennyire otthon.” (119)²¹

A habitus, amelyet az elbeszélő, ha már megőrizni nem lehet, legalábbis lejegyezni szeretne, a rend habitusa. Egy olyan rendé, mely sokat követelt – melyben például egy mérges virág főzetét használták magzatelhajtásra, ha volt már fiúörökös a családban (*Feuer Blumen*), és melyben föld csak földhöz házasodhatott (*A Knechte*) –, de sokat is adott, kiszámíthatóságot és biztonságot, mely értékek különösen a rendszerváltás tömegeket érintő egzisztenciavesztésének tükrében kapnak jelentőséget, mikor drámaian nő az elszegényedés és a falvakban élők életkilátásai egyre szűkülnek. A rend megtestesítője az elbeszélő szemében Lizi néni, aki

„Kihamuzott, begyújtott, megmosdott, öltözött, mosdatott, öltöztetett, kiültetett, vödört cipelt, moslékot melegített, etetett, itatott, havat lapátolt, fát vágott, fát hor-
dott, átment a postára, szomszédba, boltba, megfőzött, fölsepert, etetett, evett, moso-
gatott, mosott, tisztába tett, és etetett, mosogatott, felsepert megint” (29 – *A két Lizi*);

aki, bár nincs ellenére, hogy eljár hozzájuk évente egyszer-kétszer segíteni a ház körül Béla, az egykori udvarlóról, akihez nem engedték férjhez menni szülei – hisz Béla szolgált náluk, azaz nem volt földje –, megkönnyebbülve tér vissza a rendhez, mikor Béla elmegy (*A Knechte*); s akinek mindennél fontosabb, hogy a rá váró munkát elvégezze.²² A tisztelt és irigyelt „sváb erkölcsét a munkának” (152) talán a *Babfejtés* című írásban mutatja be legérzékletesebben az elbeszélő:

²¹ Bächer Iván egyébként is erős közösségvállaló, *Nagypapa hűlt helye* című kötetének első írásában például ezt olvashatjuk: „Számomra [a zsidóság] se nem vér, se nem hitvallás, de még csak nem is kultúra kérdése. Hanem sorsé. A zsidó sors az, ami valakit zsidóvá tesz. Egyszerűbben: zsidó az, akit mások lezsidóznak. [...] Ezért szerepel ebben a könyvben vagonra rakott sváb és kismemizett erdélyi arisztokrata, kilóra eladott szász és magyar cselédszármazék is. Megannyi zsidó.” (BÄCHER Iván, *Nagypapa hűlt helye*, Göncöl, Budapest, 2004, 5.)

²² Álljon itt Lizi néni alakja úgy is, ahogy az elbeszélő az asszony temetésén megrajzolja azt: „1933-ban született. Apja nem egyszerűen német paraszt volt, hanem kupec. Harminckettőben vette el Lizi néni anyját, Nagy Lizit, aki tizenöt éves volt akkor. Beütött a Volksbund, aztán a front. A gázkamrát leszámítva nem lehet olyan e században előadódó bajt elképzelni, ami ebben a szűk családban ne köszöntött volna be: front és katonaszökés, Voronyezs, SS-be toborzás, fagyhalál és tífusz, hadifogság, málenkij robot, nemi erőszak, gyermekek, nagyapók egyszerű leölése, kitelepítés, bujkálás, kollektivizálás és aztán a betegségek, halálok sora: Lizi néni a papát ápolta, temette elébb, aztán és közben két férjet, egyetlen leányát, huszonhat évesen, s végül a mamát. Majd még végigápolta két nagynénit is [...]. [...] Karbantartotta beteg anyját, és az egész nyarat nála töltő unokát, továbbá a házat, a hozzá tartozó kertet, egy jókora kukoricást. A baromfi mellett volt disznó még az ólban, három is tán. [...] Az utóbbi évben üres lett az ól [...]. Aztán nem bírt a kukoricával, aztán a kerttel se már. [...] Lizi néni [...] nem csupán az övét gondozta mindvégig, de karbantartotta a távolabbi rászoruló rokonokat, amikor már férj, feleség, édesgyermek se bírta a dolgot, ő zokszó nélkül ment naponta [...]” (165–166)

„Lizi néni éppúgy fél hatkor kelt ezekben a napokban is, mint máskor, elkészült, kiengedte a tyúkokat, aztán szép lassan, nyögve, egyik kezében a bottal, másikban a gereblyével hátracsoszogott a kertbe.

A gereblyével nagy nehezen összekapirgált egy kicsiny boglyányi babot [...].

Akkor visszament a kosárért, mert azt nem tudta kivinni az első fordulóval, a kosárral visszament a kertbe, a fölszedett babhoz, azt beleügyeskedte a kosárba, és nehezen, alig hogy, a bottal, kosárral visszakeveredett a gangra.

Ott lehányta a babot a hokedli mellé a köre, leült és elkezdte a babfejtést.

[...] föltett az asztalra egy porciót, szépen leszedte a gezemicéről a hüvelyeket, a gatz ledobta a hokedli túloldalára, a halványzöld mintás, évtizedes viaszosvászonnal fedett asztalon lévő babot gondosan szétválogatta, a zsengebb darabokat félretette, a többit szépen kifejtette egy kis vájdlingba.

Mikor egy adaggal végzett, markolta a következőt.

[...]

Ezt csinálta Lizi néni reggel hattól este nyolcig három napon át.

Közben kettőkor talán eszébe jutott Gold Lizi néninek, de a babfejtést persze nem hagyta, nem hagyhatta abba. Mert különben nem végzett volna vele. Megcsinálhatta volna csütörtökön is, pénteken is, következő héten is, nem romlik meg az a bab, ha megcsinálhatta volna. De mégsem csinálhatta volna meg. Mert akkor elmaradt volna. Ő pedig nem maradhat el.

Mondta neki Gold, hogy csütörtökön átmegy, segít neki, kifejti a maradék babot, de mikor csütörtök délelőtt átment, Lizi néni már végzett.

[...]

Csütörtökön már mehetett volna Lizi néni át a szomszédba kettőkor, de nem bírt, annyira elfáradt a babfejtésben. Alig tudott fölkelni az ágyból. Alig tudott jární.” (151–152)

Mint ahogy Lizi néni a habitus immár egyedüli, utolsó reprezentánsa, Gold úgy éli meg, halálával végleg felbomlik a rend. Idézem, ami Lizi néni temetésén megfogalmazódik benne:

„Látszott a dombról Gold Jenő háza, és látszott mellette Lizi nénié.

A temetésre már el is lett adva az.

Mikor Lizi néni ott született, a falu gazdag volt, büszke és erős. Hibátlan volt benne a tiszaság és a rend. Lehet, hogy szigorú, sőt kegyetlen volt néhanap, de rend volt. Mindenkinek megvolt a maga helye, szerepe, dolga. Megvolt a rendje születésnek, házasságnak, gyereknek, öregnek, bajnak, halálnak. Hétköznapiaknak és az ünnepeknek. És ami az egészet szabályozta, az volt a hagyomány, a vallás, a munka és tulajdon mindenekelőtt. Német volt a falu, kálvinista német, és gazdag. »Kulák« falu, mondták volna egykor, polgár-paraszt falu, mondanánk ma.

A falunak akkor gyökere volt.

Messzi német földbe vezettek azok a gyökerek, és messze-messze évszázadokig vissza, talán még addig a korig, amikor nem volt magánbirtok sem a világon, és a falu közössége együtt volt a gazda.

Ebbe született Lizi néni bele. És ez borult, foszlott szerteszt lány korában. A rend odakinn borult, de ő magában őrizte azt. Amikor a nap lement, akkor Lizi néni nyugovóra tért. Amikor a nap fölkel, akkor fölkel ő is. Mert ez az élet rendje. Villanyt csak tévére pazarolt a végén.

Álltak a Goldok fent a dombon.

S tudták – a falu most ér véget éppen.” (163–164)

Ez a szöveghely kirajzolja a kötet egyik fő szerkezeti, térkezelési, mintázatát is, mely meglátásom szerint a jelentéscsoporthoz kódja is. A jelentés közelmenés-közelengedés és eltávolodni tudás dinamikájában képződik meg: az elbeszélőt nagyon erős empátia-készség jellemzi, úgy tud azonosulni alakjaival, hogy képes velük való kapcsolatában megeremteni a reflexióhoz szükséges távolságot is. Nem idealizál. Világosan lát gyengeséget, függőséget, devianciát, például alkoholizmust, tolvajlásra berendezkedett életet, és a defektusok mögé nézve (okokat, történeteket megértve), azokkal együtt fogad el.²³ A térkezelés közel és távol dimenzióihoz az időkezelés múlt és jelen dimenziói kapcsolódnak, az elbeszélés, mint már utaltam rá, az érték-, mert értelemtelni múltat ütközteti az érték-, mert értelemvesztett jelenel, egy olyan világgal, melyben „Értelme nem maradt semminek” (68), melyben nem biztosít rendet jelentéscsoporthoz, melyben „szétruhadt” (74) az élet. A számadás a veszteséget veszteségnek láttatja, mégpedig igen határozottan. Az elbeszélés jellemzője, hogy néhány vonással rajzol meg alakokat, folyamatokat és köt össze eseményeket, történéseket, és ha nem is elemzi azokat részleteikben, olyan összefüggésekre világít rá, amelyek aligha tárhatók fel a re-konstruált habitus észlelési és gondolkodási sémáinak kötöttségében, s melyeket egyéb észlelések, például történetírás és szociológia, óvakodnak ezzel az élességgel megvilágítani. (Példaként a kárpótlás intézményének rajza idézhető: „A kapott jegyeket hetven százalékért adta Pista bácsi el, az egész fürdőszobára persze nem futotta a hetvennégyezer forintból, ennyi lett húsz holdból, sőt harminckettőből, ökörből, borjúból, bikából, lóból, szekérből, házból, papából, mamából, egymást követő parasztnemzedékek egész életéből, ennyi: két ágy, egy kád és

²³ Szemléltesse ezt Jani, a gyakorlatilag folyamatosan részeg villanyszerelő rajza, akit akkor hívnak, mikor végképp senki nem képes megtalálni a bajt a hálózatban és orvosolni azt: „Este tizenegyre végzett, pénzt nem akart elfogadni, végül valamit a zsebébe gyűrték, hazafuvarozták a falujába, ott még nyitva volt az egység, becibálta a szállítókat, persze nem engedett fizetni, elköltötte az összes keresményét Jani, a villanyszerelő, akinek csak baja volt sok, munkahelye, a téesz dögrováson, családja hullófélben, pénze kevés, munkája alig van, a villanyszerelő, akinek se kutyája, se macskája, se társa, akit az alkohol tart úgy-ahogy még e zűrös, piszkos világ habjai felett, a villanyszerelő, akinek egyetlen biztos, kiszámítható, hűségese barátja van csak, akivel szavak nélkül is megértik egymást, akitől nem kell félnie, aki nem árt neki, át nem veri, meg nem vágja már soha – az áram.” (146 – *A villanyszerelő*)

néhány csaptelep.” [78 – *Csallóköziek*]; vagy a szociális struktúrák átalakulásáé a földtulajdon összefüggésében: „Nemigen kellett a föld senkinek. Csak egynek, két-tőnek. [...] A falu földjei zömmel idegen kézbe kerültek. A zürzavarból három-négy nagygazda látszik kiemelkedni. Köztük a legtekintélyesebb [...] már agrárdiplomás, egy nagy állami gazdaságban volt középvezető sokáig. Szorgos, derék ember. Ő lett az úr. Tucatnyi dolgozót be is jelentett már. A többi kézhez veheti az első munkanélkülit. Aztán fél év múlva végképp nem marad más, csak a napszám. Bevégeztetett. Beköszöntött a cselédvilág.” [128–129 – *Földtörténet*]. De idézhetők itt a rövidlátó magyar önelégültség észlelési sémáit kritizáló szöveghelyek is: „A gyerekek miatt szögezzük le újra és újra: a németek kitelepítése, csakúgy, mint a zsidóság kipusztítása kivételekkel enyhített, összmagyar rablással párosult.” [34 – *Magyarok*]; „[...] amikor oly sok féltő szó esik azokról, akiknek nem engedik, vagy nehezítik, hogy nyíltan gyakorolhassák magyarságukat, mindig emlékezzünk azokra is, akiket a magyar állam taszított el magától, akiket a magyar nem engedett magyarnak lenni. [...] Elvittek innét nem csupán szorgos embereket, iparosokat, de elvittek kultúrát, nyelvtudást, egy darab polgári Magyarországot, népet, nemzetet.” [83–84 – *Fekete füzet*]

Az, hogy *Az elhagyott falu* elvesztésében is tudja objektíválni a sváb (kulturális) tőkét, úgy lehetséges, hogy az elbeszélő előbb elsajátította azt. Ebben kapcsolódási képessége van segítségére, már említett empátiája, osztozni tudása. A tőke inkorporációját mutatja, hogy úgy tudja működtetni és elbeszélni az elsajátítottat, ahogy Lizi nénit látja élni, tudniillik:

„Mindennap jött, és surcába kötve vagy lábaskában hozott tíz tojást és hozott mindent, ami neki adatott, szomorúságot, fájdalmat, betegségeket, halált. Elmesélt mindent, mindent, ami volt, és eltűnt mára nyomtalanul.” (165 – *A dombon*)

Az elbeszélő mint elbeszélő alak ahogy kapni, elfogadni tud, úgy tud adni is, voltképpen mindenért, amit kap (Bourdieu-t idézve²⁴), személyével fizet. Azzal, hogy meghallgat, valódi érdeklődéssel figyel, azzal, hogy részt vesz disznóvágásban és disznótemetésben, „hazaszállításban”, recepteket kérdez, segítséget hív összedőlt melléképület bontására, azzal, hogy meglopják, és még sorolhatnám, csakugyan részévé válik a közösségnek. Ennek elbeszélésével pedig az elbeszélő ad az olvasónak, szintén mindent, amit neki (alakjai által) megtapasztalni adatott. Ebben az összefüggésben említendő az elbeszélésnek az a képessége is, hogy arcot ad, megkönnyítve az olvasó kapcsolódását. Ha levéltári adatokat dolgoz fel például a betelepítésről,²⁵ akkor arcot kap telepítő földesúr és betelepített jobbágy is, láthatóvá válnak vágyaik, gyengéik, érdekeik és kényszereik, ha a falu jelenének lepusztultságá-

²⁴ Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, 161.

²⁵ A magyarországi németek őseit a törökidulás után, a 18. században telepítették Magyarországra.

ról és reménytelenségéről ír, akkor a periférián lévők, az amúgy ismeretlenek, egybe-mosódók kapnak arcot, mindig egyénit.

A sváb (kulturális) tőke objektívációja kapcsán azt is meg kell állapítani, hogy az elbeszélő ugyanolyan természetességgel jár-kezel valóság és fikció határán, mint ahogyan elbeszélte önmaga jár-kezel (sétál, beszélget, elegyedik szóba) a faluban. Tartja a fikció kereteit, ezáltal az olvasó biztonságosan ereszkedhet bele a tapasztalati térbe, ugyanakkor karcol is a tolla annyira, hogy bőrünkbe metsszen, vagyis hogy a magunk valóságára vonatkoztassuk a tapasztaltakat. A számadás, a rend (a habitus) reprodukciója tehát a reflexiót szolgálja. Elbeszélő és elbeszélte önmaga habitusa, mint rámutattam, a kötődés, és ez a kötődés rendkívüli erővel mozgósítja az olvasó kötődéseit, és azokról való gondolkodását is. Szimbolikusan is olvasható *A kép* című írás, melyben Gold a Nép rajzi Múzeumban talált falubéli fényképekkel ballag el egy családroz, Lizi néni igazítja útba, és bár azok eleinte sehogya sem akarják felismerni a házat és magukat, kis idő elteltével, mert Gold makacskodik, hogy de Lizi néni mondta, nagyítót előkotorva mégis azonosítanak ólat, tűzifatartót („Olyan, mint a miénk.” – 32), és végül nagymamát is, aki aztán maga is megerősíti a magukra-ismerést, „Ez tényleg én vagyok” (33) – a kép, melyet a szöveg megrajzol, olyan eleven, hogy az olvasó nemigen tehet mást, mint hogy keresni kezdi benne magát.

Az elbeszélő tehát a megtalálás lehetőségét nyújtja, még ha a paratextus, a cím az elhagyást emeli is ki. Arról, hogy az elbeszélő elhagyná a falut, abban az értelemben, hogy cserbenhagyná, azért sem lehet szó, mert a sváb tőke könyvvé konvertálásával létrejön valami, ami szembehelyezkedik bomlással, pusztulással, amit a faluban maradtak is úgy mutathatnak fel az értelemvesztéssel szemben (hisz a kötet irodalmi struktúrába szervezett értelmet ad életüknek), mint Lizi néni a rendet a külső bizonytalansággal szemben.

Látható, hogy az elbeszélő kulturális tőke-létrehozásban, tőke-gyarapításban érdekelt, gazdasági tőke-megfontolások kevésbé inspirálják. Re-konstrukciójával egy szemléletmódba igyekszik bevonni olvasóját, mondhatni, kulturális tőke-képességet facilitál.

Összegzésként az állapítható meg, hogy a két szöveg ugyanazt a sváb habitust dolgozza ki értéként, s míg az egyik úgy próbálja megőrizni ezt az értéket, hogy kime-revítí a habitust, a másik elengedi azt, hogy más habitusból is megtalálhassa, más habitusokba is beépíthesse az értéket. A feltárt szövegvilág-struktúrákat a szociális világ struktúráira vonatkoztatva pedig az mondható el, hogy az *Ómama nyaklánca* ugyan derűlátó világot teremt, de mert az a szociális valósághoz viszonyítva illuzó-rikus, *Az elhagyott falu* szövegvilága a szociális bajok realista re-konstruálásával sokkal inkább befogadónak bizonyul, abban az értelemben, hogy adaptálhatóbb jelentéseket nyújt olvasójának annak önmeghatározásához.

Műhely

Tverdota György¹

ÖNTUDAT²

A proletárként való önmeghatározás már nagyon korán fölmerült József Attila pályáján. 1922 novemberére keltezett *Proletárok!* című versében „valakinek” nevezi magát, „aki most / Pásztorok istenes kurjantásával / Közétek lendül belőlem, // Testvéreim!” Nemcsak a „pásztorok istenes kurjantása” ébreszt azonban kételyt az iránt, hogy itt a proletariátussal való tényleges azonosulásról lenne szó, hanem az a körülmény is, hogy a konvenció, amely szerint a megszólított proletárokat testvéreinek nevezi, még nem lép túl a kismemesi öntudatú, de progresszista Ady horizontján, aki a „véreim, magyar proletárok” sorban testvéreiként fogadja el a munkásosztály tagjait. A *Proletárok!* szabad verses formája, a benne felbukkanó expresszionista avantgárd rekvizitumok Kassák 1919-es verseinek, a *Vörös pillanatnak*, a *Népgyűlésnek*, a *Boldog köszöntésnek* a perspektíváját ismétlik meg. „Testvér! Testvér!” – kiált föl egyik versében Kassák. Más kérdés, hogy a „testvéreim” kifejezés, illetve annak adys változata, a „véreim” csak átvitt értelmű lehetett, míg József Attila és Kassák egyenes értelemben is érthette a szót.

A társadalmi identitás tényleges alakítása ment tehát végbe a felkészülés éveiben, a húszas években. A (kis)polgári életvitel kialakításával kecsegtető banki állás kudarcának tudatosítása során, volt osztályfőnökéhez, Tettamanti Bélához írott, 1923 decemberében kelt levelében így adott hangot a polgárságtól való viszolygásának:

„Én már kezdek kétségbe esni jajgatva törvén az eszem, hogy miféleképpen lehetne a bankoktól örökre megszabadulni. Engemet világnézeti meggyőződésemm minden ilyen nagyobbkaliberű kapitalista vállalattól visszairtóztat, nem is szólva arról, hogy a költő is berzenkedik és félve fél mindentől, ami az ő rovására megy.”³

¹ A szerző a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Intézetének professzora.

² A József Attila Társaság *Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében* című konferenciáján 2015. május 23-án elhangzott előadás szövege.

³ JÓZSEF Attila levele TETTAMANTI Bélának, Bp. 1923. dec. 13. [és 14.], in *József Attila levelezése*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta STOLL Béla; összeállította H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, Osiris, Budapest, 2006, 46. (Osiris Klasszikusok) (A továbbiakban *József Attila levelezése*)

A Vágó Márta-szerelme hónapjaiban a közte és szerelmese közötti társadalmi különbségnek folyamatosan tudatában volt. Márta édesanyjához például ezt a meglepő kérést intézte: „Engedd, hogy fátokat föl vágjam.” A szakítást, a szerelmesétől való elválást utólag osztálykülönbségek érvénybe lépésével magyarázta. *Végül* című versében így: „Egy jómódú leány szerettem, / osztálya elragadta tőlem”. A *Kispolgár* című versben pedig ekképpen: „Tünődöttél, mért hagy el / a jómódú leány.” Az *Anyám* című versben, 1931 elején, aztán újra a proletárokhoz fordul, mint az 1922-es *Proletárok!* című versében: „gondoljátok meg, proletárok – –”. Ezúttal az odafordulás egyértelműen azonosuló jellegű. Prózájában ugyancsak nyomon lehet követni, hogy kiépül a proletár osztálytudat. Az 1930 szeptemberében, az illegális kommunista mozgalomba történt belépésének pillanatában írott befejezetlen vitacikkben ezt olvassuk: „Hiszen mi szeretjük a kultúrát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak felszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk.”⁴

A proletárként való önmeghatározás létjogosultságát éppen kétségbe lehet vonni, de igazában ez fontoskodás lenne, mert maga Marx sem volt proletár, Engels, a gyáros, még kevésbé, s az osztálykategóriák meghatározása során maguk a klasszikusok sem jártak el soha szociológiai szörszálhasogatással. Az az értelmiségi, aki a munkásosztály ügyével szolidaritást vállalt, áldozatot hozott a harcokban, hathatósan és önzetlenül támogatta a politizáló munkásközösségeket, aki osztozott e réteg sorsában, vállalta nélkülözéseit, joggal várhatta el, hogy a proletárok maguk közé tartozónak tekintsék. Persze feszültségek adódtak ebből a szövetségi viszonyban. A magyar kommunista mozgalomban az értelmiségieket, akik folyton okoskodtak, akadékoskodtak, akik a szemináriumokon villogtak, de például a plakátragasztás feladatától húzódoztak, tulkoknak nevezték. József Attila a *Szabad-ötletek jegyzékében* sérelemként tartja számon, hogy a mozgalomban őt is a tulkok közé sorolták.⁵ Súlyosabb volt, ha valaki a „kispolgár” bélyeget kapta társaitól, az ilyen elnevezés erősen megbélyegző vagy elhatárolódó jellege miatt. A kispolgár gyanús, közénk keveredett, de nem tartozik valójában a közösségünkhöz.

Bármint legyen is, József Attila 1930 őszétől, osztály-hovatartozását tekintve a proletariátushoz tartozónak tekintette magát. A társadalmi identitás ilyen meghatározása messzemenő következményekkel járt. Minden társadalmi csoporthoz tartozás esetén meg lehet állapítani olyan erkölcsi és illemszabályokat, amelyeknek meg kell felelni, ha valaki az adott közösség része kíván lenni. Nem részletezem a párbajképesség, a dzsentri attitűdök, a polgári magatartásmódok kérdéskörét. Proletárnak

⁴ JÓZSEF Attila, *[Tisztelt szerkesztőség!...]*, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930, Szövegek*, közzéteszi HORVÁTH Iván vezetésével BARTA András et al, Osiris, Budapest, 1995, 292. (A továbbiakban *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930*)

⁵ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, in „*Miért fáj ma is*”, *Az ismeretlen József Attila*, szerkesztette HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, Balassi–Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1992, 434. (A továbbiakban „*Miért fáj ma is*”)

lenni éppúgy kötelmek betartásával járt, mint polgárnak, dzsentrinek, arisztokratának lenni. Aki a forradalmi munkásmozgalomban részt akart venni, annak jól fejlett osztályöntudattal kellett rendelkeznie. További elemzéseink tárgya ez az osztályöntudat lesz. Vajon József Attila csakugyan törődött volna ilyen – ma kissé bornírtnak ható – dolgokkal? De még mennyire! Egy nagyon érdekes verse, a valószínűleg 1931 őszen megfogalmazott *Párbeszéd* a cipéssztrájk kapcsán született, és egyfajta proletár illemtanként vagy erkölcstanként is megállta a helyét. Elég, ha a 4. sort emelem ki: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!” – mondja a proletár a burzsujnak, aki őt sztrájkülésre akarja rábírní. Ámde nemcsak napi ügyekben kell helytállnia az osztálytudatos munkásnak, hanem a kommunista párt programját, a végső harc megvívását is vállalnia kell: „csak az öntudatos proletárok diktatúrája / vethet véget a burzszikizsákmányolásnak örökre” – zárul a vers. Érdemes megemlíteni azt az egysoros töredékét is, amelyben nem kellően öntudatos társát inti meg a költő az osztállyal szembeni nem megfelelő magatartása miatt: „S ó te szerencsétlen, ki viszályba taszítod az osztályt!”

Az idézetekből egyértelműen kiviláglik, hogy József Attila számára volt jelentősége az „öntudatos munkás” vagy „öntudatos proletárok” jelzős szerkezetének. Korántsem magától értendő azonban, hogy az öntudat kérdésének jelen kellett volna lennie a korszak gondolkodásában, önállóan foglalkoztatnia kellett volna a marxista értekezőket. Márpedig a kérdés figyelemben részesült a forradalmi munkásmozgalom köreiben. Jelenlétét mi sem mutatja jobban, mint egy magyar marxista filozófusnak épp a húszas években megjelent munkája, amely szinte máig ható nemzetközi jelentőségre tett szert. Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein* című könyvére gondolok, amely magyarul sok évtizedes késéssel *Történelem és osztálytudat* címen jelent meg.⁶ A német nyelvű változat 1923-ban, Berlinben, a Malik Verlag gondozásában látott napvilágot.⁷ Voltaképpen tanulmánygyűjtemény, amelyben Lukácsnak 1918 és 1922 között megjelent tanulmányai kaptak helyet továbbfejlesztett formában. Köztük az *Osztálytudat és Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című írásoknak a címében is megjelent a bennünket foglalkoztató probléma.

Vajon József Attila ismerte-e ezt a tanulmánygyűjteményt? Bókay Antal szoros párhuzamot állított föl Lukács műve és József Attila *Egyéniség és valóság* című tanulmányának marxista aspektusa között.⁸ József Attila kétségkívül számon tartotta Lukács Györgyöt. Egy nagyon érdekes, Jolán nővérehez írott levélrészlete arról árulkodik, hogy 1925–1926-os bécsi tartózkodása idején személyes kapcsolatban állt a marxista filozófussal:

⁶ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971, 197–660.

⁷ Georg LUKÁCS, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Malik Verlag, Berlin, 1923.

⁸ BÓKAY Antal, Marxizmus és pszichoanalízis, József Attila elméletei, *Tiszatáj* 2006, június, 6. szám, 92–94.

„Itt említjük meg – írja 1926 nyarán küldött levelében –, hogy Lesznai Anna (Jásziné), Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi – mint az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikust, aki hivatva van mielőbbi nagyobb pénzküldeményedet kézhez venni. Fentemlített urak [...] közös levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja.”⁹

A Kner Izidornak írott levél valóság volt. Knerék ugyan nem adták ki a költő verseit, de kéziratát évek múltán, 1930 januárjában visszajuttatták hozzá.¹⁰ A dolog szépséghibája, hogy Lukács öregkorában, visszatekintve a húszas évekre, nem tudott érdemi kiegészítést fűzni az 1926-os találkozásukra utaló József Attila-levélhez,¹¹ azaz, ha egykor megdicsérte is a fiatal költőt, nem tulajdonított tartós jelentőséget az „első világirodalmi kvalitásokkal rendelkező proletárköltőnek”. Balázs Béla 1938-as moszkvai naplójában visszaemlékezett találkozásukra, de sajnálkozva állapította meg, hogy ekkor nem vette még őt komolyan: „Húsz évig élt és dolgozott egy nagy magyar költő, akiről én nem is tudtam, holott személyesen diákkorában ismertem. Lesznai Anna mutatta be Bécsben és az akkori versei még jelentéktelenek voltak.”¹² József Attila ellenben Lukácsot nagy magyar gondolkodóként tartotta számon. Egy francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőinek, Hankiss Jánosnak és Juhász Gézának 1930-ban szemére vetette, hogy munkájukban nem szerepeltették a tudóst: „miért nézik Lukács Györgyöt levegőnek” – tette föl a kérdést, s nyomban válaszolt is rá: „Lukács György népbiztos volt, tehát jeltelen semmiség az ő világszinten magasértékű esztétikai-bölcséleti munkássága.”¹³ 1932-ben, az általa szerkesztett *Valóság* című, egyetlen számot megért folyóiratban az ő fordításában jelent meg Laurent György álnév alatt Lukács *Goethe világnézete* című tanulmánya.¹⁴

⁹ JÓZSEF Attila levele JÓZSEF Jolánhoz, [Bécs, 1926. júl. ?], in *József Attila levelezése*, 112.

¹⁰ KNER Imre levele JÓZSEF Attilának, Gyoma, 1930. január 31., in *József Attila levelezése*, 363.

¹¹ LUKÁCS György, *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*, az interjúkat készítette EÖRSI István és VEZÉR Erzsébet, szerkesztette EÖRSI István, Magvető, Budapest, 1989. 177.

¹² BALÁZS Béla kiadatlan naplójából, in *Kortársak József Attiláról, 2. kötet, 1938–1941*, szerkesztette BOKOR László, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta TVERDOTA György, Akadémiai, Budapest, 1987, 1192. (Új Magyar Múzeum – Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye 14)

¹³ JÓZSEF Attila, Forrás a sivatagban, „Panorama de la Littérature Hongroise”, in *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930*, 287.

¹⁴ „A szám élén az ő *Egyéniség és valósága* áll, majd Lukács György (Laurent György álnéven) *Goethe világnézete* című írása, amelyet Agárdi Ferenc keresett ki a Der rote Aufbau-ból, és József Attila fordított magyarra.” SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár; József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Akadémiai, Budapest, 1998, 158. (Irodalomtörténeti könyvtár 41) (A továbbiakban SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*)

József Attila Lukácshoz való viszonyának tisztázása azért érdekes, mert segít válaszolni a kérdésre: ismerhette-e a költő a *Történelem és osztálytudat* német nyelvű változatát. Lehetősége mindenestre megvolt erre. Espersit Jánosnak 1926 elején Bécsből írt levelében azt olvassuk, hogy „a legkülönbözőbb szocialista és anarchista tanokat tanulmányozhatom”.¹⁵ Miért ne fordulhatott volna meg olvasmányai között Lukács György könyve? Bécsi ismerőseinek emlékezése szerint valóban tanulmányozta a marxista irodalmat. Német nyelvtudása mindazonáltal aligha lehetett ekkor még megfelelő szintű a *Geschichte und Klassenbewusstsein* befogadásához. Verseiben, értekező prózájában és levelezésében a legkisebb nyomát sem találjuk olyan gondolatoknak, amelyeknek eredete Lukács könyvében megtalálható lenne. Ha tényleg ismerte volna ezt a munkát, amint Bókay Antal párhuzama feltételezni engedi, legfőljbbe a harmincas évek elején, marxista műveltségének elmélyítése idején kerülhetett kapcsolatba vele. Kutatásaim során direkt kapcsolat meglétére utaló jelekre mindenestre eddig nem bukkantam.

A *Történelem és osztálytudat* jelentősége tehát számunkra nem közvetlen filológiai szinten mutatkozik meg, hanem abban lehet segítségünkre, hogy a Lukács által felállított gondolati mércéhez hozzámérhetjük az osztálytudatról a költő által kialakított felfogást. Lukács utólagos, önkritikus visszatekintésében figyelmeztet arra, hogy a kötetben megjelentetett írások vagy a világháborút befejező nagy forradalmi hullám idején, az orosz forradalom, a berlini Spartacus-felkelés, a bajor forradalom, a magyar tanácsköztársaság élménye alapján születtek, vagy közvetlenül a forradalmak leverése után, de még a várhatóan hamarosan bekövetkező világforradalom reményében íródtak, valamiféle ún. „messianisztikus szektásság”, tehát egyfajta ultrabalos radikalizmus szellemében. A könyv nyelve erősen filozófikus, a polgári gondolkodás proletár szándékú kritikáját Lukács a klasszikus német filozófia elemzése révén hajtja végre, igen erős hegelianus beállítottsággal. Noha szemléleti kiindulópontul a közigazdász Marxnak, *A tőke* szerzőjének felfogását választja, középpontba nem a munkás nyomorát, kizsákmányolását, elnyomását állítja, amelyre a szocialista mozgalmak hagyományosan hivatkoztak, amikor a kapitalizmus megszüntetése mellett érveltek, hanem az eldologiasodás fogalmát. Az eldologiasodás a kapitalizmus olyan átka e felfogás szerint, amely mindenkit sújt, munkást és polgárt egyaránt, de amely pusztító hatást mégis sokkal inkább a munkás életfeltételeire gyakorol.

Az eldologiasodás az a folyamat, amelynek során az áruterelés eluralkodása miatt az emberrel saját termékei idegen tárgyként kerülnek szembe, az emberi kapcsolatok emberek és dolgok, dolgok és dolgok közötti viszonyok álarcát öltik magukra. Ezt az élettelen dolgok halmazává merevedett világot kell a munkásosztálynak harcai során visszaváltoztatni közvetlen emberi viszonyokká. Az eldologiasodás elleni sikeres küzdelem egyik alapfeltétele, hogy a proletariátusnak totalitásában kell gondolkodnia. Nem szabad elfogadni megváltozhatatlan, szilárd tényekként

¹⁵ JÓZSEF Attila levele ESPERSIT Jánoshoz, Wien, 26. febr. 8., in *József Attila levelezése*, 97.

a számára adott társadalom közvetlen adottságait. A totalitás gondolata a vízválasztó a polgári és a proletár gondolkodás között. A polgárnak (akár üzletember, akár filozófus), elemi érdeke, hogy az adott világban valami szilárdat, megváltoztathatatlanat lásson, hogy a polgári társadalmat örök adottságként fogja fel. A polgárt érdekei a részletekhez, a tények birodalmához kötik. A munkásosztály ellenben a meglévőt nem tekinti véglegesnek, képes arra, hogy feloldja a látszólag szilárd dolgokat folyamatokká, és a jelent történelmi perspektívába állítsa, amelyben a jelen állapot meghaladhatónak mutatkozik. A módszer, amely a közvetlenül adott kritikáját és a totalitáshoz való felemelkedést lehetővé teszi, a hegeli dialektika módszere.

E felfogás éle nemcsak a polgári gondolkodás, hanem egyúttal a szociáldemokrácia ellen is irányul, amely a kommunisták szerint hajlandó behódolni a polgári objektivizmusnak, empirizmusnak, relativizmusnak, ahelyett, hogy a munkásosztály igazi érdekeit képviselve a kapitalizmus megdöntésére törekedne. A szociáldemokrácia beéri a közvetlen célokért, rövidebb munkaidőért, magasabb bérekért, jobb munkakörülményekért folyó harccal, s a polgári berendezkedést, a totalitást hajlandó változatlanul hagyni. A kommunista nem mondhat le a napi harcokról, de ezt csupán edzésnek, előkészületnek tekinti az igazi harchoz, a rendszer – ha kell erőszakos – megdöntéséhez. Ez a felfogás ultraradikálisnak minősült, túlzottan intranzigensnek, taktikátlanul kompromisszumképtelennek bizonyult. Bizonyos elemeit még maga Lenin is megbírálta. Lukács természetesen megfogadta Lenin kritikáját, s igyekezett pragmatikusabb, rugalmasabb álláspontot kialakítani. Erre kényszerítette őt is, eszmetársait is a történelem alakulása. Az 1919 körül tetőző forradalmi hullám lecsillapult, a kapitalizmus konszolidálódni látszott, az azonnali világforradalom határideje a távolabbi jövőbe tolódott ki. Csakhogy 1929-ben kitört a gazdasági világválság, amelyet a kommunisták megint hajlandók voltak úgy értékelni, mint a kapitalizmus utolsó válságát, amelyből a rendszer már nem fog tudni kikeveredni. Megint elérkezettnek érezték az időt a forradalmi változások napirendre tűzéséhez. A messianisztikus szektarianizmus újra időszerűnek látszott. A magyar értelmiségi fiatalság balra tolódása, a költő bekapcsolódása az illegális mozgalomba ebben az időben, ilyen körülmények között következett be.

Nem lehet ezért azt állítani, hogy József Attila gondolkodása ne olyan irányban fejlődött volna a harmincas évek elején, mint amilyenek a *Történelem és osztálytudat* mutatja az öntudatos proletár beállítottságát. Lukács közvetlen hatása ugyan nem mutatható ki nála, az eldologiasodás, a totalitás fogalmai nem jelennek meg értekező írásaiban, legalábbis nem játszanak számottevő szerepet. Két olyan fogalom azonban, amelyek jelentősége nem kisebb az előbbieknél, hangsúlyt kap József Attila írásaiban is. Az egyik a dialektika fogalma. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban csak arra utalok, aminek a fordítása alapján Farkas János László a költő német nyelvi tudását vizsgáztatta, Leninnek a *Filozófiai füzetek* című könyvéből származó *A dialektika kérdéséhez* címet viselő részletre.¹⁶ Bennünket a másik fogalom érdekel, amely közös Lukács és József Attila gondolkodásában: az osztálytudat fogalma.

¹⁶ FARKAS János László, Fordította József Attila, *Literatura* 2007, 3. szám, 328–338.

Kettejük relációjában elsődleges az, hogy Lukács hogyan gondolkodik az osztálytudatról, mert ő képezi a szilárd viszonyítási pontot. Lukács felfogásának magva szintiszta kollektivizmus. Számára az egyén mellékes, a közösség pedig mindenekelőtt való. Könyvének *Rosa Luxemburg, a marxista* című fejezetében leszögezi:

„Az egyén álláspontjáról [...] nem adódhat semmiféle totalitás; [...]. A tárgy totalitása csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás [...]. A totalitás mint szubjektum e nézőpontját a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az osztályok szolgáltatják.”

Szerinte Marx „az egész kapitalista társadalom problémáit az azt felépítő osztályok (kapitalisták és proletárok) mint összességek problémáiként vizsgálja”. Utóbb ehhez még hozzáfűzi:

„Az osztály nézőpontjának tudományos és módszertani magasabbrendűsége (szemben az egyén nézőpontjával) már az előzőekből világos [...] csak az osztály képes a társadalmi valóság cselekvő áthatására és totalitásának megváltoztatására [...]. A proletariátus mint a társadalom elgondolásának szubjektuma, egy csapásra megoldja a tehetetlenség paradoxonát: a tiszta törvények fatalizmusa és a tiszta érzület etikája közti dilemmát.”¹⁷

Ugyanezt a tételt fejt ki könyvének *Osztálytudat* című fejezetében, erőteljesen cáfolva az osztálytudatnak bármiféle pszichológiai értelemben vehető empirikus megközelítését:

„Az osztálytudat mármost az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez. Ez a tudat tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek. Az osztálynak mint totalitásnak történelmileg jelentős cselekvése mégis ettől a tudattól függ – innen ismerhető meg –, nem pedig az egyének gondolkodásától. Ez a meghatározás kezdettől rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja.”

Lukács mintegy kiélezi állítását azzal, hogy az osztálytudatot előnyösen különbözteti meg akár a legzseniálisabb gondolkodó vagy művész egyéni tudatától is: „az osztálytudatnak semmi köze a mégoly haladó egyének gondolkodásához és a tudományos megismeréshez”.¹⁸

¹⁷ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, 248., 262–263.

¹⁸ I. m., 277–278., 281.

Végül *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című fejezetből vett, viszonylag hosszabb idézettel is megvilágítom, hogyan gondolkodott Lukács az egyén és a közösség, az egyéni tudat és az osztálytudat viszonyáról:

„Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, melyeket készen talál, melyekkel kapcsolatosan csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály (nem a »nem«, ami csak kontemplatív-stilizált, mitologizált egyén) képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan viszonyulni [...] Az egyén számára a dologság s ezzel együtt a determinizmus [...] megszüntethetetlen. Minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy ettől a »szabadsággal« lehessen eljutni, szükségképpen meg kell, hogy hiúsuljon, mert a tisztán »belső szabadság« a külvilág megváltoztathatatlanságát előfeltételezi.”¹⁹

Lukács szerint tehát az osztálytudat az osztály, a mi esetünkben a proletariátus tudata. Nem ezé vagy azé a proletaré. Nem Leniné, nem József Attiláé vagy Lukács Györgyé. Az ő tudatuk e képlet szerint lényegtelen, elhanyagolható, mert csak egyéni tudat. A történelmi változásokat nem egyének hajtják végre, hanem mindig csak közösségek, osztályok. Az egyén csak mint egy osztály tagja jöhet számításba. Ennek a gondolkodásnak súlyos következményei vannak. Az egyik ilyen következményt Lukács expressis verbis ki is mondja: „A proletár osztálytudat ezen alakja a *párt* [...] a párt magasztos szerepe az, hogy *a proletariátus osztálytudatának hordozója, történelmi küldetésének lelkiismerete legyen.*” „A kommunista párt a proletár osztálytudatnak a forradalom érdekében *önállósult alakja.*”²⁰ A pártnak, (ami voltaképpen a pártvezetés direktíváit jelenti) a kommunista párttag szemében abszolút tekintélye kell, hogy legyen, elvégre a párt maga testesíti meg a proletár osztálytudatot. Ebből egyrészt következik, hogy a forradalmi munkásmozgalmat egyetlen központból, ebben az időszakban Moszkvából irányították, másrészt az, hogy a moszkvai irányítást tévedhetetlennek kellett tekinteni. De ez nemcsak a szovjet pártvezetésnek történt feltétlen alávetettséget jelentette, hanem a piramis alacsonyabb fokainak abszolút tekintélyét is. Mindenki, aki el tudta érni, hogy őt elfogadják a bolsevik pártakat autentikus képviselőjének, ítélkezhetett a vele szemben álló párttagok véleményének helyességéről vagy teljesítményének értékéről. Az osztálytudat tehát normatív tudat volt, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglalata. A pártban fegyelemnek kellett lennie, s aki ezt a fegyelmet nem tartotta be, azt megbírálták, önkritikára készítették, megbélyegezték, vagy végső esetben kizárták maguk közül.

¹⁹ I. m., 485.

²⁰ I. m., 265., 648.

József Attila a párttal kötött házasságának mézesheteiben osztotta az osztálytudatnak ezt a fogalmát, s magára vette azt a gondolkodási fegyelmet, amellyel ennek a fogalomnak az elfogadása járt. Az ilyen fegyelemnek és nevelhetőségnek egy tanulási folyamatban megvan a maga létjogosultsága. Ennek jegyében sajátította el, tette magáévá sorra-rendre a költő a marxizmus tanításait, ennek jegyében tanította a munkásokat az illegális szemináriumokon, s ennek jegyében írta meg több versét is. Amikor azt idéztem tőle, hogy „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!”, akkor a párt által kezdeményezett sztrájk esetén elvárható magatartásra figyelmeztette olvasóit. Amikor azt idéztem, hogy: „csak az öntudatos proletárok diktatúrája / vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre”, akkor arra a kommunista tételre emlékeztettem, amely szerint nem elég a béremelésért sztrájkolni, az osztályöntudat azt diktálja, hogy a proletárnak részt kell vennie a kapitalista társadalmi rendszer erőszakos megdöntésében. Az „ó te szerencsétlen, ki viszályba taszítod az osztályt!” figyelmeztetés pedig egy olyan személynek szólt, aki nem tartotta be az osztályszolidaritás kötelező normáját. A költőnek 1930 őszétől 1933 közepéig írott verseiből össze lehetne állítani a proletár osztálytudat normatív tartalmainak katalógusát, amelyet József Attila ekkor magára nézve is kötelezőnek fogadott el. De osztálytudatos álláspontját egy 1932 tavaszán megjelent vitacikkében is megfogalmazta: „a marxi fölfogás nem ösmer »általános emberi szolidaritást«, főkategóriája ezzel szemben éppen az osztályharcé, az osztályézés és osztályöntudaté.”²¹

Sőt, a párt vezető szerepéről és megkérdőjelezhetetlen tekintélyéről a mozgalmon belül kialakult közmegegyezést is a magáévá tette. Az a gépirat, amely feltehetőleg a költőnek a szemináriumokon tartott előadásaihoz készült sorvezetőül, erről világosan tanúskodik:

„A pártok az osztályoknak, meg az osztályok rétegeinek legöntudatosabb megnyilvánulásai. A pártok vezetik az osztályok harcát, nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is [...] Győzelem után a győztes párt vezeti az államgépezetet, természetesen osztályharcos érdekeinek megfelelően [...] Az elnyomott osztályok, ha uralomra jutnak, a meglévő államgépezetet összetörik és új államgépezetet alkotnak [...] A párt vezetői mindig a párt legképzettebb és legosztálytudatosabb képviselői azok, akik a vezetésnek irányát, hogy úgymondjam hadászatát, stratégiáját és harcászatát, vagyis a taktikáját a legjobban el tudja látni. Ahol nem a gombhoz varrják a kabátot, ahol nem egyes emberek alkotnak pártot, amelyhez csak aztán verbuválják a tagokat, hanem ahol a párt történelmi szükséglet, ott mindig a legképzettebb és legosztálytudatosabb párttagok kerülnek élre.”²²

²¹ JÓZSEF Attila, Természettudomány és marxizmus, in JÓZSEF Attila *Összes művei*, 3. kötet, *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1958, 119–120. (József Attila *Összes Művei*) (A továbbiakban *JAÖM* 3)

²² JÓZSEF Attila: *Tanulmányunk három [...]*, publikálatlan írás.

Be kell látnunk, hogy ez a gondolkodásmód mai szemmel korlátoznak minősíthető, s nemigen tudunk hozzá másként viszonyulni, mint idegenkedéssel vagy egyenesen megbotránkozással. Tudjuk, hogy amikor ebből rendszer lett, az szörnyűségekhez, Sztálin, magyar vonatkozásban pedig Rákosi terrorjához vezetett. Az a kérdés merül föl, vajon ezen az alapon egy tehetséges költő műhelyében születhettek-e remekművek? Az egyik válasz erre a kérdésre ismeretes: Nem! A válaszból eredő következtetéseket is levonta az irodalomtudomány. Sokan úgy gondolják, hogy József Attilának az illegális kommunista mozgalom keretében írott versei, a *Tömeg*, a *Szocialisták*, a *Lebukott*, a *Favágó*, a *Munkások* és társai nem tartoznak remekművei közé. Akad, aki a kört tovább tágítja, akár még *A város pereméig* vagy az *Elégiáig* vagy a *Téli éjszakáig* menően is.

Az 1990-es évek közepén volt egy konferencia József Attiláról. A rendezvény végén arra a körkérdésre kellett válaszolniuk a résztvevőknek, melyik a kedvenc József Attila-versük. A rendszerváltás után néhány évvel voltunk, s ki-ki igyekezett valami nagyon szublimált kései költeményt kiválasztani. Ez nagyon felbosszantott, és mindenki megrökönyödésére kijelentettem, hogy az én kedvenc versem József Attilától a *Munkások*. Hű, micsoda megbotránkozást keltettem! Később elemzést is írtam erről a költeményről, amelyben megpróbáltam bebizonyítani, hogy jelentős műről van szó. Ma is azt gondolom, hogy bizonyos témakörökben, bizonyos hangvétellel, korlátozott nézőpontból is lehet remekművet alkotni. Nem minden alkotói pozíció alkalmas remekművek létrehozására. Az a radikális osztályharcos elkötelezettség, amely József Attilát a harmincas évek legelején jellemezte, nem zárta ki esztétikailag sikeres szövegek megalkotását. Ha egy évvel tovább tart ez az állapot, az teljes bizonyossággal költészeti hullámvölgybe taszította volna a költőt. Azt gondolom, idejében túllépett rajta, s ez az elfogultság nem okozott maradandó hatást költői gyakorlatában. Hogyan történhetett meg a továbblépés? Ennek megértéséhez vissza kell térnünk Lukács György gondolatmenetéhez.

Lukács nem tehetta meg, hogy gondolatrendszeréből kiiktassa az egyént, az egyedi munkást. Ha a történelmi változások alanya a munkásosztály, a kapitalizmus valóságában mégiscsak az egyes proletár szenved, mégis az egyedi munkás adja el munkaerőjét az egyes tőkésnek. Az eldologiasodás folyamatai az egyént sújtják, még ha ezek a sérelmek az egész osztály sérelmeiként kumulálódnak is. Már első fokon, annak pusztá felismerése, hogy kizsákmányolás tárgya, eldologiasodás szenvedő alanya vagyok, csak saját személyes tapasztalatként élhető meg:

„Itt már azok a mozzanatok, melyek a munkás társadalmi létét és tudatformáit dialektikussá teszik, s ezáltal a pusztá közvetlenségen túllendítik, világosabban és konkrétan mutatkoznak meg. A munkás mindenekelőtt csak akkor ébredhet társadalmi létének tudatára, ha tudatába kerül saját áru mivoltának. Közvetlen léte [...] tiszta és merő objektumként illeszti bele őt a termelési folyamatba. Ahogy ez a közvetlenség sokszoros közvetítés következményének bizonyul, ahogy kezd világossá válni, mennyi mindent előfeltételez ez a közvetlenség, kezdenek szét-

hullani az árústruktúra fetiszizált formái: a munkás felismeri önmagát és saját magának a tőkéhez való viszonyát az áruban. Bár még nem képes arra, hogy gyakorlatilag felülemelkedjen ezen az objektumszerepen, tudata: *az áru öntudata*: [...] az árutermelésre, áruforgalomra épülő tőkés társadalom önismerete, önleleplezése.”²³

A kapitalista társadalom megdöntésére irányuló törekvés csak e felismerés nyomán következhet be, s ez sem nélkülözheti a munkás, a proletár mint egyén tevékeny, autonóm cselekvését:

„A munkás létezésében levő merőben absztrakt negativitás tehát nemcsak az eldologiasodás objektíve legtipikusabb megjelenési formája, a tőkés társadalmiasodás strukturáló mintaképe, hanem – éppen ezért – *szubjektíve* az a pont, ahol ez a struktúra a tudatba kerül, és ilyen módon gyakorlatilag áttörhetővé válik. [...] csupán e létezés hamis megjelenésmódjait kell a maga közvetlenségében megszüntetni, hogy a proletariátus számára megvilágosodjék saját létezése mint osztálylétezés.”²⁴

Az idézet utolsó mondata – „a proletár saját léte osztálylétezés” – persze meg is szünteti az egyedi proletár öntevékenységet. Lukácsnak gondja van arra, hogy a világot megváltoztatni akaró egyént beterelje az osztálylétezés és az osztálytudat kikötőjébe. Mégis, az egyéni spontaneitás, a személyes tapasztalat megjelent a *Történelem és osztálytudat* horizontján is, és ezáltal fölvethetővé vált az egyén és az osztály viszonya, az egyéni tudat és az osztálytudat relációja.

Erre a pontra József Attilának is hamar el kellett érkeznie. Akkor is be kellett volna ennek következnie, ha nem keletkeznek nagyon korán hajszálrepedések a költő és a mozgalom kapcsolatában. A lírikus ugyanis, kollektivista meggyőződése és önfegyelme dacára is született individualista, született egoista. A saját személyes érzelmeit, egyéni nézőpontját nehezen tudja kiküszöbölni. Az alkotás ráadásul kreativitást, egyéni kezdeményezőkézséget követel, s ez óhatatlanul feszültségbe kerül a kommunista mozgalom által megkövetelt katonás fegyellemmel. Ráadásul, amint ez közismert, József Attila szenvedélyes vitatkozó, lelkes szórszálhasogató volt. Ez megfelelő magatartás lehetett a Japán kávéházban, ahol a bohém értelmiségiek kedvtelve cukkolták egymást, de az interaktivitás nem volt nyerő például azon a szemináriumon, amelyet a magyar kommunisták egyik vezetője, Madzsar József a pártelit válogatott körének tartott.

Nagyon érdekes dokumentuma az osztálytudat és az egyéni ambíciók és aspirációk konfliktusának az a vers, amelyben a költő, igazi lírikushoz méltóan beszámolt egy olyan késhegyig menő vitáról, amelyben ő szenvedett vereséget. A *Bánat* című

²³ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, 448.

²⁴ I. m., 454.

versről van szó. Győztes ellenfelét a költő „elvaduló csahosnak”, tehát veszett kutyának minősíti, s akkor kérdezzük meg Lukács Györgytől: hol van itt az osztálytudat? Egy és ugyanazon osztályt képviselő személyek nagyon is emberi konfliktusát mutatja meg a vers. Ráadásul a „kimartak” ige arra utal, hogy a vers írója kisebbségi helyzetbe került, neki kellett vesztesként elhagynia a terepet, a többség az „elvaduló csahos” pártját fogta. A líra tehát egy olyan határhelyzetről ad tudósítást, amelyben az osztálytudat és az egyéni tudat, a kollektív értékelés és az egyéni értékrend között konfliktus alakult ki. Ilyen konfliktusok lehetségesek – mondhatjuk –, ámde végül is fel kell oldódnuk az osztálytudat egységében.

Történt azonban egy olyan konfliktus, amely már nem látszott oly könnyen feloldhatóknak, s amelyben az egyén joggal félreértés áldozatának tekinthette magát. A konfliktus okozói olyan személyek, illetve belőlük álló kollektíva volt, akik magukat sikerrel tolták föl a párt autentikus képviselőivé. Moszkvai magyar kommunista emigránsokról van szó, közel a centrumhoz, egy szovjet írószervezet (Moszkvai Proletárirók, MAPP) magyar szekciójának tagjairól, akik József Attiláról azt állították, hogy „a fasizmus táborában keresi a kiutat”.²⁵ A magyar proletárirodalom platformtervezetéről van szó, amely kiverte a biztosítékot a költőnél, s amelyre hosszú, részletes, keserű és támadó szellemű választ írt, melyet igyekezett Moszkvába kijuttatni. Mindenesetre idő kérdése volt, amikor József Attilában kezdett kialakulni az osztálytudatnak vagy osztályöntudatnak Lukács szélsőséges kollektivistá változatától eltérő variánsa: osztályöntudata az egyénnek van. Az osztálytudat nem egy osztály, a proletáriátus tudata, hanem egy egyén ilyen vagy olyan osztálytudata. Nem jelentette ez azt, hogy az egyén túltette magát a közösségi tudaton, hogy elutasította annak a közösségnek a normáit, amelyhez tartozott, de jelentette azt, hogy mérlegelni kezdte ezekhez a normákhoz való viszonyát. Megengedett magának olyan egyéni megoldásokat, amelyek a lukácsi osztálytudat fogalmába nem fértek volna bele.

E kalandozás során végzetes félrelépésre került sor. 1931 nyarán találkozott Rapaport Samuval, régi szegedi belgyógyász ismerősével, aki Budapestre költözött és – mivel szert tett pszichoanalitikus képesítésre – pszichoterápiás praxist nyitott. Összekötve belgyógyászai tapasztalatát a pszichoanalitikus képzettséggel, *Ideges eredetű nyomor- és bélbajok keletkezése* címmel könyvet kívánt megjelentetni. De mivel nem volt jó stilisztá, a költőt kérte meg kéziratának stiláris javítására. A költő, akinek komoly gyomorpanaszai voltak, jó hipochonderként fölismerte magán a könyvben leírt betegségi tüneteket. Elhatározták, hogy az orvos nem pénzzel fizet, hanem – úgymond – leanalizálják a kézirat javításának értékét. A költő pszichoanalitikai kezelésbe került, s elkezdett érdeklődni az iránt a tanítás iránt, amely a terápia elméleti háttérét képezte.²⁶ Elkezdett foglalkozni a freudi pszichoanalízissel. Ennek

²⁵ JÓZSEF Attila, A magyar proletárirodalom platformtervezete, in *JAÖM* 3, 438.

²⁶ Lásd erről VALACHI Anna, Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval, in „*Miért fáj ma is*”, 229–258.

egyik súlyos következménye az lett, hogy élettársát, a marxizmust megcsalta egy kétes hírű hölgygel, a pszichoanalízissel. Csak idő kérdése volt, hogy ezt a hűtlenséget megtorolják rajta. A marxizmust korántsem hagyta el hűtlenül, hanem a bigámia bűnébe esett. Egyszerre élt házaseletet a marxizmussal és a freudizmussal. Sőt, mohamedán módon, a két feleséget egy háztartásba kívánta szervezni.

Mi most mégse az egzisztenciális következményekkel, hanem a szemléleti átalakulással foglalkozunk, mert ez jelenti az igazán fogas kérdést. Mi történik, ha az osztálytudat találkozik a betegségtudattal? a kizsákmányolt tudatos az elfojtott tudattal? a forradalmiság a neurózissal? a kollektív a személyessel? Marx Freuddal? Ez a találkozás teljes bizonyossággal véget vetett a bolsevizmussal töltött mézesheeteknek, felrobbantotta az ortodoxiát. Úttörő szerep vállalására kényszerítette a párt ez idáig fegyelmezett közkatonáját. A teljes odaadás, a feltétlen elkötelezettség határait vissza kellett szorítani, s helyet biztosítani olyan tartalmaknak, amelyek kiindulópontja a magánszemély: szorongásokról, kudarcokról kellett beszámolni, szexuális vágyakat és ezek frusztrációját bevallani, sérelmeket elpanaszolni, ambícióknak hangot adni.

Maga Lukács György is úgy fogalmazott a *Történelem és osztálytudat*ban, hogy: „az osztálytudat a proletariátus »etikája«”.²⁷ Az „etika” szó persze idézőjelbe van téve, mert Lukács az etikai nézőpont tényleges felmerülését a munkásmozgalomban az opportunizmus, tehát a szociáldemokrata megalkuvás jelének tekintette. Az etikai szempontot a harmincas évek elején József Attila is elutasította:

„Állandóan felelősségről, erkölcsről, lelkiismeretről, a lélek szigorú bírójáról beszél, holott minden parapatias, neurotikus, ideges ember a felelőségnek, az erkölcsnek, a lelkiismeretnek, a lélek szigorú bírójának a betege ma... Forradalmárt nem is köt a polgári társadalom erkölce, felelősségérzete, a nagyobb részét amúgyis polgári osztályérdeket szolgáló humanizmus.”²⁸

Hiába azonban az etikai szempont elutasítása, József Attila már nem helyettesíthette be Lukács György módján az etikát az osztálytudattal, mert közbeékelődött nála a parapatia, a neurózis, az idegesség tapasztalata. Helyet kellett szorítania gondolkodásában a mélylélektan tanulságainak.

A kétféle indíttatás összeegyeztetését, harmóniába hangolását eleinte, úgy látszik, nem tartotta nehéz feladatnak. Úgy gondolta, lehet valaki egyszerre gyógyításra váró lelkibeteg és könyörtelen forradalmár: „A marxizmus az elnyomott proletariátus felszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.”²⁹ A József Attila-kutatás mindmáig nem volt képes megfelelő mértékben

²⁷ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, 266.

²⁸ JÓZSEF Attila, *Az ifjúság nemi problémái*, in *JAÖM* 3, 128.

²⁹ Uo.

levonni a költő kettős meggyőződéséből eredő következtetéseket, pedig ezek mindig rányomták bélyegüket gondolkodására és alkotásmódjára is. Vagy úgy fogták föl a pszichoanalitikus tájékozódást, mint az ötvenes évek kultúrpolitikusai, hogy ez a költő eltévelyedése volt, s legjobb hallgatni róla. Vagy ha szóba kerül, akkor csak bíráló megjegyzéseket szabad tenni vele kapcsolatban. Vagy pedig, mint később, a nyolcvanas évektől kezdve, szégyellősen hallgattak a tudományos szocializmus jelenlétéről a költő gondolkodásában, és legszívesebben csak a freudi elkötelezettségét emlegették. Holott a költő egyszerre volt jelen és hatott gondolkodásában is és művészi gyakorlatában is.

A mi szempontunkból ez azt jelenti, hogy az osztálytudat és a lélektani értelemben vett tudattalan egyaránt fontos volt számára. Világa a normatív, fegyelmezett gondolkodás és a minden gondolkodást megelőző és megalapozó ösztönös késztetések összehangolt együtteseként gondolható el. József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője. A két véglet együttes jelenlétének és együttműködésének képlete már az 1931 őszen megjelent Kassák-kritikájában, tehát nem sokkal a Rapaporttal való találkozás után kialakult:

„...a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, a tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából hozza föl képeit. Azonban ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben.”³⁰

Azaz, József Attila megadja a tudattalannak, ami a tudattalané. Neki köszöni azokat a tapasztalatokat, amelyek a művészet nyersanyagát képezik. Ám így folytatja:

„S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük, és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyban foglalja össze.”³¹

Nem jelent ez mást, mint hogy a költő az értelemben, a tudatnak is megadja azt, ami neki jár. A műalkotás, a remekmű a két elv, a tudattalan és a tudatos együttműködésének szerencsés együttműködése következtében áll elő. A tudat persze nem szükségképpen osztálytudat, de hogy innen származtatható le, azt éppen a Kassák-kritika bizonyítja, amelyben a költő azt veti Kassák szemére, hogy „az ifjú elméket megzavarja, a szövődő proletáröntudatot szétkuszálja, és a szocialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti”.³² E felfogás szerint a művészet anyagát az egyén tapasztalata, annak különösen spontán, tudattalan tartalmai adják, de ezeket a tar-

³⁰ JÓZSEF Attila, Kassák Lajos 35 verse, in *JAÖM* 3, 111.

³¹ Uo.

³² I. m., 112.

talmakat a normatív, kollektív nevelésen átesett, s ilyen nevelésre vállalkozó tudat megfélemez, megnyirbálja, elfinomítja és rendezi. Ahová eljutottunk, az már tartós eredmény. József Attila egész további költészete, többféle változatban a tudattalan tudatosításának programját valósítja meg.

A pszichoanalízis térnyerése a marxizmus rovására történhetett csak, mivel a marxizmus nem tűrt meg maga mellett másik, akár kiegészítő gondolatrendszert sem, teljes hegemoniára törekedett. A folyamat kulminációs pontjára József Attila gondolkodása 1932 nyarán került, amikor a párt megbízásából általa szerkesztett, s csak egyetlen számot megért folyóiratban, a *Valóságban* megjelent *Egyéniség és valóság* című tanulmánya. A tanulmány nagy botrányt okozott mozgalmi körökben hegelizáló, de valójában skolasztikusan túlbonyolított megfogalmazásmódjával. A botrány egyik oka az volt, hogy az olvasók nem értettek belőle semmit. A másik, ennél még megbotránkozotatöbb vonása az volt, hogy amit viszont megértettek, az elképedéssel töltötte el őket. Mint a cím is mutatja, az erősen kollektivistá beállítottságú marxista eszmerendszertől ebben az időszakban merőben szokatlan módon, a tanulmányban előtérbe került az egyéniség problémája.

Ez nem elég, ráadásul az egyéniség nem mint harcos, egészséges, kiegyensúlyozott proletár került a figyelem középpontjába, hanem mint neurotikus beteg, tehát erőteljes mélylélektani csóvát húzva maga után. És mindennek a teteje, hogy a freudizmus leginkább tenyérbe mászó vonása, pánszexualizmusa vitte a prímet. A tanulmány utolsó fejezete *A neurózis* címet viseli. A gondolatmenet korábbi részében a költő az egyént, illetve az egyéniséget „társadalmi folyamatként” határozta meg, olyan valamiként, amely folytonos alakulásban van, nincsen készen. Folytonos alakulásában egyszerre társadalmi alanynak és társadalmi tárgynak is mutatkozik. Fölösleges időpazarlás lenne belemélyedni abba, hogy mit is jelent ez, a lényeg az, hogy az egyéniség belső meghasonlását szerinte az idézi elő, ha az egyéniség mint társadalmi alany szembekerül önmagával, mint társadalmi tárggyal. Márpedig a jelenben, a kapitalista társadalomban ez történik. Ezért, folytatja a költő, korunk

„egyéni, illetve, egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora. A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban, a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen tételezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység. A neurotikus egyén vagy orgazmus nélkül koitál s így e társadalmi folyamatban pusztán a társadalmi tárgy technikai szerepét tölti be, vagy csupán libidója van, anélkül, hogy a koituszban technikailag a társadalmi tárgy szerepét játszhatná s így pusztá társadalmi alany”.³³

El lehet képzelni azt a megrökönyödést, amellyel a budapesti pártvezetés ezt az okfejtést olvasta. Megbotránkozásukat nem enyhítette, sőt, talán fokozta, hogy a költő a neuróvizist, a zavart a koituszban közvetlenül összekapcsolta a forradalmársággal, a betegséget a társadalom elleni lázadással:

³³ JÓZSEF Attila, *Egyéniség és valóság*, in *JAŐM* 3, 126.

„A társadalmi forradalom korszakában a puszta társadalmi tárgyak, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurotikusok. Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmosítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurotikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás.”

József Attila 1932-ben neurotikusnak tudta és forradalmárnak tekintette magát. Két úrnak szolgált egyszerre: mint neurotikus a tudattalannak, mint forradalmár a tudatnak. Megint ugyanoda jutottunk, ahol már korábban is jártunk: a tudattalan tudatosításának programjához, a két ellentétes elv összekapcsolásának ambíciójához. „A neurotikus gyógyítása – olvassuk tovább a szövegben – éppen nem egyéb, mint társadalmi valóságnak a tudatba hozatala.”³⁴

Bármilyen bizarrnak tűnik is első pillantásra a pánszexualizmus belekeverése az osztályharcba, a gondolkodás e fordulatának József Attila költészetére nézve rendkívül termékeny hatása volt. Idéztem az imént azt a gondolatot, hogy „a neurotikus tevékenysége [...] tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás”. A pszichoanalitikus orientáció következménye az volt, hogy a korábban etikaellenes József Attila gondolkodásába a harmincas évek derekán hirtelen bezúdult „az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás”. Azaz a költő öngyötrő moralizálásba kezdett. Kései költészete nem más, mint a büntudattal, a lelkiismerettel folytatott viaskodás, mint az őt ért sérelmek, gyermekkori frusztrációk fölemlgetése. A szexuális zavarok tudatosításának hullámán beletorkollott költészetébe mindaz a gazdag és tragikus emberi tartalom, ami kései költészetét oly magasra emeli.

Ezzel párhuzamosan eljutott arra a pontra is, amelyen túlléphetett az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán, anélkül, hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna. Ennek az új gondolati fejleménynek a leginkább ékesszóló kifejtése az 1934-ben megjelent *A szocializmus bölcselete* című írásában történt meg: „A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva.” Az idézetnek ezt a részét Lukács György és a bolsevikok is helyeselheték volna. Ami ez után következik, az már határozottan elszakad attól a modelltől, amely Moszkva felől érkezett hozzánk:

„Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat

³⁴ I. m., 126–127.

helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit sem lehet emberi öntudatra kényszeríteni.”³⁵

A költő kitartott az öntudat fontossága mellett, ez azonban többé nem egy osztály öntudata volt, nem is egy egyén osztályöntudata, hanem emberi öntudat. Az emberi öntudat álláspontját aztán mindvégig vallotta. Az 1937 márciusában született *Flóra* ciklus második darabjában így fogalmazott: „Úgy kellesz nekem Flóra, mint [...] munkásoknak emberi öntudat.” Ilyen horderejű változást nem lehetett volna végrehajtani a kommunista mozgalmon belül, s ez a szakítás nyilvánvalóvá vált *A szocializmus bölcseletében* is: „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneténe”³⁶ – írta itt, amit úgy kell értenünk, hogy az osztályöntudat a kialakuló emberi öntudat megzavarodásának tüneténe. Azaz József Attila, szakítva a bolsevizmussal a demokratikus szocializmus, más szóval a szociáldemokrácia irányzatához került közel. De ez a változás nem jelentette sem azt, hogy gondolkodásából kikerült volna a tudattalan problémája, sem pedig azt, hogy a tudatosság elveszítette volna régi pozícióját. Költészetében mindvégig a tudattalan tudatosításának programját hajtotta végre.

Az egyik leglátványosabb fordulatot József Attila gondolkodásában a marxista fordulat a művészet kérdéseit tárgyaló szövegekben idézte elő. Az utolsó olyan szöveg, amelyben a műalkotás minémiségéről, alkotó és költemény viszonyáról, a vers létrejöttéről nyilatkozott, az *Irodalom és szocializmus* volt. Igaz, hogy ez az írás a költő első jelentős gondolatmenete volt, amelyet marxista igénnyel készített, de a látzat ellenére nem történt több annál, mint hogy a húszas évek végén kialakított költészetesztétikáját, lényegi változtatások nélkül vörösre festette. Amikor a marxista műveltsége elmélyült, nem foglalkozott többé a költői mű kérdéseivel. Élete végén ugyan felmerültek írásaiban a nyelvi művészettel kapcsolatos problémák, de ezek elsősorban verstani természetűek voltak. A költő a műalkotás lényegéről nem hagyott ránk marxista koncepciót.

A művészet kérdése továbbra is érdekelte őt, de nem az alkotás, hanem a befogadás felől közelítve keresett válaszokat, vizsgálódása nem esztétikai, hanem sokkal inkább irodalomszociológiai természetű volt. Ennek a fordulatnak és az új irány kibontakozásának megértése érdekében érdemes visszatérnünk avantgárd korszakához. A kísérletezés éveiben ő is eljutott egy olyan költészeti modellhez, amely a formabontás, a költői nyelv teljes felforgatása legszélsőségebb változataitól sem riadt vissza. Kassák számozott verseinek hatása alatt olyan műveket alkotott, amelyek nem tartottak számot az érthetőségre, nem kívántak eleget tenni az értelmi megközelítés legelemibb igényeinek sem. A szövegek egymással összefüggésben nem lévő, vagy csak igen lazán összefüggő szólamokból lettek összeállítva, amely szólamokban

³⁵ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, in *JAÖM* 3, 149.

³⁶ I. m., 148.

önmagukban véve is bukfcencet vetett az értelem. Utolsó ilyen kísérletei Párizsban születtek *A bőr alatt halovány árnyék* és *Kiszombori dal* cím alatt.

Az érthetőség követelményének kielégítése számos későbbi kompozíciójában is elmaradt, amelyek nem az avantgárd, hanem a tiszta költészet, a tömény vers kódja szerint olvashatók. Legjelentősebb közöttük a *Medáliák* ciklus. Fordulatszerű változás ezen a téren a húszas évek végén következett be. A fordulatban nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a Bartha Miklós Társaságban folytatott tevékenysége nyomán kibontakozó népi elkötelezettsége. Egy nagyobb közösség, a nép, a szegények, a falusi emberek, a parasztság érdekében emelt szót, s elsődleges olvasók, hallgatók gyanánt a belőlük verbuválódott közönségre számított. Illetve, mivel ekkor a költészetet a társadalom antagonizmusával ellentétben a nemzeti egység, s annak anyagi megtestesülése, a magyar nyelv elemi megnyilvánulásának tartotta, verseinek befogadjaként az egyetemes nemzeti közösségre számított.

Ezért sok más költőtársával (Illyéssel, Erdélyivel, Szabó Lőrincsel) együtt, magáévá tette az avantgárd, illetve a kísérletező irodalom hanyatlásával arányosan egyre inkább érvényre jutó normát, a költészet közérthetőségének követelményét. Az 1930 őszén történt kapcsolatfelvétele az illegális kommunista párttal, felgyorsította és felfokozta ezt az önkéntes önálávetést a közérthetőség normájának. A harc a közérthetőségért talán mindig is folyt, de az élen járó irodalom egy időre elhárította magától ezt az igényt, előbb az önmagát az átlagosságtól, középszerűségtől megkülönböztető kifinomultság, kulturális elitizmus jegyében, mint a *Nyugat* első nemzedékének számos alkotója esetében. Aztán pedig a forma forradalmára hivatkozva, avantgárd hangszerelésben képviselte ugyanezt. Kassák és mozgalma 1926-os hazatérése előtt szocialista kulturális körökben élénk vita bontakozott ki a kérdésről. A konzervatív ízlésű, középszerű tehetségű szocialista írók és kritikusok hangoztatták, hogy a munkásolvató sem az esztétikailag kifinomult, sem pedig az izmusok formabontása következtében túlbonyolított nyelvi kompozíciók befogadására nem képes és nem hajlandó. A munkásnak a versben rá kell ismernie önmagára, önnön problémáira, s olyan nyelven kell hozzá szólni, amelyet meg tud érteni. A kommunista agitáció is megkövetelte, hogy teljesen világosan, érthetően fogalmazódjék meg a versekben az üzenet. A húszas évek végére ez az igény győzedelmeskedett.

Ebben a küzdelemben József Attila a győztesekhez csatlakozott. A csatlakozás első látványos megnyilvánulása a Kassákkal való szembefordulás volt. A *Korunk* 1931. szeptemberi számában jelent *Kassák Lajos 35 verse* című kritikája, amely a magyar avantgárd vezére által írt 100 számozott vers utolsó sorozatát tette bírálat tárgyává.

„Írásokat ír – veti Kassák ellen –, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. Mondatokat mond, amelyek a mondattani kapcsolatokat nélkülözik. Képeket képzel, amelyek közül hiányzik a szemléleti folytonosság. Gondolatokat gondol, amelyek jelenést nem hordoznak. Összetételeket gyárt, anélkül, hogy dolgának jelentősége volna.”³⁷

³⁷ JÓZSEF Attila, Kassák Lajos 35 verse, in *JAÖM* 3, 111.

Példaként a költő azt a részletet hozza föl, amely a korabeli kritikában általános megbotránkozást keltett:

„Avagy miféle jelei vannak az ilyen írásnak, miféle kapcsolatokra lelni az ilyen mondatok között, mifajta folytonosságot szemlélhetünk az efféle képeken át, bukkannunk-e jelentésre az ilyen gondolatokban [...] hogy: »A virágnak árnyéka van, a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől, ami a domboldalon ketyeg?« [...] Nem érthetetlenek, csak értelmetlenek – állapítja meg a fiatal költő, a volt Kassák-tanítvány az ilyen versekről. – Nincs értelmük önmagukon belül, nincs értelmük önmagukon kívül. Nincs értelmük különösen és nincs értelmük általánosan. De legfőképpen – nincs értelmük társadalmasan.”³⁸

A Kassák-kritika szerzője olyan művek megalkotását tűzi ki célul, amelyek eleget tesznek az értelmesség, az érthetőség igényének: „Kell-e, hogy a műalkotás értelmes legyen?” – teszi föl a kérdést, s a válasz: „a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van. Másfelől meg az ember értelmes lény, már pedig a költeményt ember alkotja.”³⁹ József Attila olyan közösséget keresett, amely ezt az értelmességet elvárta a költői műalkotástól. Ezt az igényt azonban az olvasók igen széles tábora, talán túlnyomó többségük elvárja az olvasott vagy meghallgatott szövegtől. A differencia specifikát, amely lehetőséget biztosít a tágabb közvéleménytől a saját közönség körülhatárolásához, további kritériumok adhatják meg. Nem mindegy, mi az az üzenet, amelyet érthető nyelven közlünk. A Kassák-kritika kezdetén a költő megfogalmaz egy ilyen kritériumot. A költeményt többek között abból a szempontból tartja megvizsgálandónak, hogy „az adott társadalom adott osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke)?”⁴⁰ S ha a szövegnek az osztályharcban kell helyt állnia, akkor szocialista vagy kommunista költő az elnyomottak, kizsákmányoltak számára fontos és rokonszenves mondandókat szólaltat meg.

Kassák számozott verseit József Attila azért ítélte el, mert ezt a társadalmi értéket tagadta meg tőlük:

„Van-e e közleménynek akár csak sejteleemnyi hasznuk is a munkásság számára? – kérdezi. – Két eset lehetséges: vagy hatnak, vagy nem hatnak. Ha nem hatnak, hasznuk nincs. Ez a kívánatosabb eset. Mert hatásuk [...] lehet-e más, minthogy az ifjú elméket megzavarja, a szövődő proletáröntudatot szétkuszálja és a szocialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti? Az imperializmus korában élünk. Hát lehet-e jó harcosa osztályának és történelmi feladatának az a munkás-ifjú, aki ilyen sorokon épül: »a szélfogóban lakik öreganyánk eresszéték ki ő majd tanácsol valamit, de addig is jó lesz, ha naponta kétszer lemosakodtok hideg víz-

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ I. m., 110.

ben kerülitek a nyilvános klozetteket s esténként nem vetemedtek Bernard Shaw olvasására?« Hát válik öntudatosná az az ifjúmunkás, hogy várhassunk tőle valamicskét, ha Kassák eme sorain töpreng kevésbé fertőzött elméje: »azt hiszitek két szomorú lámpa között nőttek fel műkezekkel és múltakkal de mindenki tudja a nyílt tereken lödörögtök és hencegtek a pattanásokkal amik az orrotok körül virágoznak?«⁴¹

A proletárköltő proletár közönséghez beszél. Munkásifjak a kritikában azért játszanak kiemelt szerepet, mert Kassák a húszas évek végén *Munka* címmel folyóiratot alapított azzal a kifejezett céllal, hogy orgánumban munkásfiatalok korszerű szocialista neveléséhez járuljon hozzá. Ezzel a nevelési szándékkal szembesítette József Attila a számozott versek utolsó sorozatát, amely szerinte elemi szinten alkalmatlan a vállalt nevelő szerep betöltésére.

A proletárköltő azonban nem érheti be azzal, hogy szól a proletárközönséghez. Fel kell számolnia kapcsolatait a polgári irodalmi körökkel. A szakítás egy része automatikusan végbemegy a témaválasztás, illetve a versek hangvétele, a bennük megfogalmazott gondolatok, esetleg az írások nyelvezete révén. Az a reakció, amellyel a polgári kritika egy része a proletárköltővé vált József Attila vállalkozását, a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* füzetet fogadta, mutatja, hogy a költőnek polgári közönséggel való kapcsolata legalábbis konfliktusossá vált. A kritika elutasításának erős nyomatékot adott az a körülmény, hogy a kötetet a rendőrség elkobozta, szerzőjét osztályelleni izgatás és közszemérem elleni vétség vádjával bíróság elé állította.

A kölcsönös elhatárolódás végbemeneteléről és horderejéről az a levél a legékeszőbb bizonyíték, amelyben a költő mecénása, atyai barátja, Hatvany Lajos jelentette be az általa nyújtott támogatás figyelmeztető célú felfüggesztését a mozgalmi időszak kellős közepén:

„...jeles orosz elvtársaid kitűnő búza-dumpingje olyan helyzetbe hoz, melyben hajdani maecenási allurejeimet le muszáj szoknom. Nem akarlak fiam, télvíz idején bajba sodorni, – szóval április elsejéig folyósítani fogják a 100.– pengőt havonként. Aztán júniusig 50 pengőt leszek kénytelen folyósítani, – abban a hitben és reményben, hogy addig talán mégis jobbra fordul sorod és valami kis keresetre tehetsz szert.”⁴²

A barátságtalan levél és barátságtalan gesztus egyik oka nyilván József Attila vehemens kapitalizmus-ellenessége, az az indulat lehetett, amellyel a tőkét támadta. Kétségtelenül volt valami visszás abban, hogy a kapitalizmus engesztelhetetlen ellen-sége egy kizsákmányoló anyagi támogatásával tartotta fenn magát. Ezt a visszásságot kívánta felszámolni Hatvany.

⁴¹ I. m., 112.

⁴² HATVANY Lajos levele JÓZSEF Attilához, [Budapest, 1931 eleje], in *József Attila levelezése*, 367.

De a költő nemcsak írásainak tematikája, szelleme, nyelve folytán, közvetve szakitott a polgári társadalommal. Az *Irodalom és szocializmus*ban kategorikusan tagadta, hogy napjainkban polgári irodalom, azaz a polgári társadalmat elfogadó érvényes művészet egyáltalában lehetséges: „Ami ma polgári művészet, az már nem művészet” – írja, s lapalji jegyzetben hozzáfűzi: „A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektíve művészet, de objektíve nem, azaz egyáltalában nem művészet.” A főszöveg nyomatékosítja ezt a megállapítást: „Az legfőljebb »polgári kísérlet a műalkotásra.«”⁴³ Márpedig ha így van, akkor az érvénytelen kísérletekre képes polgári művészeket, amilyen például Babits Mihály is volt, könyörtelen bírálatban kell részesíteni, le kell leplezni, a Babits-pamflet és az *Egy költőre* című vers után az *Irodalom és szocializmus* jegyzetében is: „A »poëta doctusnak« (tudós költőnek) csúfolt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy : »mi volna más az Intuicio, mint Ösztön?« És írja azt az Írástudók Árulása (!) c. »tanulmányában«!”⁴⁴

Ez az agresszivitás azon nyomban visszaütött. Arról, hogy Baumgarten-díjban részesüljön, ettől kezdve szó sem lehetett. A *Nyugat* második nemzedékének költőit bemutató nemzedéki antológiába mindössze két verssel kerülhetett be. A *Nyugat* egészen 1933 áprilisáig nem közölt tőle verset.

Egy ideig ezt a félreszorítást föl se vette, hiszen az értéktelen polgári irodalommal szemben a proletárművészet művelésére tette föl az életét, abban a szilárd hitben, hogy „a népművészet a múlté, a polgári művészet a jelené és a proletárművészeté a jövő”.⁴⁵ A korabeli bulvársajtó és propaganda Moszkva guruló aranyairól, guruló rubelekről beszélt, amikor az illegális kommunista körök anyagi támogatásának titkát fessegette. Nem tudom, hogy voltak-e guruló rubelek, de hogy a költő egyetlen ilyen rubelnek nem került birtokába, abban bizonyosak lehetünk. A rövid életű szélsőbaloldali orgánumok nem fizettek honoráriumot. Az illegális szeminárium után jó esetben a hallgatók az előadójuk villamosjegyét dobhatták össze, hogy télvíz idején ne kelljen gyalog hazamennie Rákospalotáról a Székely Bertalan utcába. De lelkesítette őt az a tudat, hogy saját proletárközönsége van, akiknek ír, akik megértik költészetét és képesek számára a megérdemelt megbecsülést biztosítani.

A harmincas évek elején ebben a tudatban dolgozta ki a Kassák-kritikánál szélesebb és mélyebb alapozással szociológiai jellegű irodalomszemléletét. Ennek a szociologizáló megközelítésnek legkiérleltebb megfogalmazása a *[Bármiféle társadalmi...]* szavakkal kezdődő töredék. A kezdőmondatok megadják a fogalmi keretet, amelyhez az egész gondolatmenet alkalmazkodik: a gazdasági alap és a rá épülő szellemi felépítmény kettősségét, amelyben az irodalom a szellemi felépítmény része: „Bármiféle társadalmi élettevékenységhez szükséges, hogy gazdasági alapja legyen. Valamely társadalomnak egész irodalma a társadalom gazdasági rendjének szellemi függvényeként jelentkezik.”

⁴³ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus*, in *JAÖM* 3, 93–94.

⁴⁴ I. m., 85.

⁴⁵ JÓZSEF Attila, *Fiatalságunk és a népművészet*, in *JAÖM* 3, 116.

A gondolatmenet egy további részében meggyőzően mutatja ki, hogy a tiszta szellemiségként felfogott irodalomnak milyen erős anyagi, gazdasági feltételei vannak:

„Hogy pedig sok ember elméjébe eljusson a mű, ahhoz nyomda, gépek, gépgyárak, papírgyárak, festékgyárak és az ezek előállításához kellő termelőeszközök és tudományos eredmények, végső fokon tehát az összes termelő eszközök és a társadalom egész materiális termelő ereje szükségesek.”⁴⁶

Nem követhetjük részleteiben, hogyan taglalja a szöveg a szellemi függvényként felfogott irodalom mint intézmény felépítését és alakulásának folyamatát. Elegendő kiemelni, hogy szociológiai szempontból korrekt módon eljut az intézményi működés magjához, „a mű alkotójának és a mű kiadójának közvetlen kapcsolatához”, amelyet „közvetlen gazdasági függés”-ként határoz meg. Eljut az olvasóközönséghez, amely ebben az összefüggésben vásárlóként konkretizálódik. Ha az alkotó a kiadótól közvetlenül függ, úgy függése az olvasótól, aki megvásárolja, vagy nem vásárolja meg művét, közvetett függés. Ezen a ponton azonban a költő meglepő irányban tágítja a függőségi rendszerét. „Az irodalmat – írja – azonban nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, akik nem olvasnak.”

A gondolatmenet eljut ahhoz a felismeréshez, amely szerint „az irodalom nemcsak alapját leli a termelésben, hanem vissza is hat a termelésre”. A marxista osztályelmélet és az osztályharc elve ezen a ponton kapcsolódik bele az irodalomszociológiai alapvetésbe:

„Az uralkodó osztály irodalma »nemes konzervativizmussal« ellenszegül az érzelmek, erkölcsök, emberi magatartások, gondolatok stb. átértékelésének, tehát az elnyomott osztályok öntudatosodásának. Minthogy pedig az elnyomott osztályok öntudatosodása vagyis az élcsapat létrejötte szükséges ahhoz, hogy a termelés irányítását a kezükbe vehessék [...] az uralkodó osztály irodalma a termelés fejlődésének akadályozója. Vele szemben a kizsákmányoltak irodalma a kizsákmányoltak öntudatosodását siettet, [...] és ezzel együtt a termelés fejlődését szolgálja. Az irodalmon belül tehát éppúgy, mint a társadalomban, osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztályizlést és ideológiai szükségletet elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.”⁴⁷

A költő úgy érezte, hogy megtalálta biztos helyét ebben az osztályharcban, s hogy rátalált arra a közönségre, amely honorálni fogja művészi erőfeszítéseit.

⁴⁶ JÓZSEF Attila, *[Bármiféle társadalmi...]* – publikálatlan írás.

⁴⁷ Uo.

Alighanem ez volt életének egyik legsúlyosabb tévedése. Idő kérdése volt, hogy ráébredjen arra, hogy a proletár olvasó kiváló irodalmi ítélőképességébe vetett hite pusztá illúzió. A tanulatlan munkást megtenni ítélőbírónak művészeti kérdésekben, zsákutcába vezet. Ha saját kútfejéből merít, többnyire az irodalom, a zene alsó regiszterének izlésbeli beidegződéseit fogja mozgósítani. Minden szokatlan, a hagyományokat áthágó, kísérletező megoldással szemben gyanakvó. De a legnagyobb baj az, hogy izlésbeli és műveltségbeli hiányosságai miatt igen nagy mértékben manipulálható, orránál fogva vezethető. A közérthetőség elvének nagy, kiiktathatatlan hiányossága az volt, hogy nem lehetett egyértelműen meghúzni a határait. Kassák és köre a művelt és művelődni hajlandó proletárra hivatkozva még a merészen kísérletező darabjaikat is befogadhatónak tekintették. Számos olyan munkásolvasó volt ugyanakkor, akik a közérthetőség eszményének tudatosan megfeleltetett műveket sem voltak képesek felfogni, és az érthetőségnek egy ennél sokkal erősebb mértékét kívánták meg. A közérthetőség igényének bizonyos fokát csak a gyermekeknek szóló rigmusok, a publicisztikusan lapos versezetek tudták teljesíteni. József Attila is ilyen csapdába esett bele. Láttuk, hogy elutasította a Kassák-féle versbeszédet, arra hivatkozva, hogy az csak az ifjúmunkások alakuló proletáröntudatának szétzilálására képes.

Amikor azonban saját verseivel állt a munkásközönség elé, tapasztalnia kellett, hogy a közérthetőség igényével írt szövegeit hasonló értetlenkedés, tartózkodás fogadja az olvasók és hallgatók részéről.

„Egyiket-másikat nehezen is tudtuk megérteni – írja Andrásfi Gyula, József Attila szemináriumainak egyik, a költőt tisztelő, vele szimpatizáló hallgatója – az olyanokat, hogy »Csibor húzzon tücsökzenét undok urad udvarába!«, szóval az Öt szegény szól című versét. De ő aztán megmagyarázta, hogy ezek az átkok nemcsak a csószt illetik, hanem gazdját is [...] – Értitek? – kérdezte. – Értjük – mondtuk, és most már mintha értettük volna, de legközelebb megint elkezdte valaki a kötődést, mi az, hogy »rege, róka, rejtem«. Miért írsz, Attila, ilyen marhaságokat? Nem haragudott azért, megmagyarázgatta ezt is, meg más új verseit is.”⁴⁸

Megmagyarázgatta, de nem állíthatott minden verse és minden olvasója vagy hallgatója mellé egy versmagyarázót. Azaz hamarosan tudomásul kellett vennie a proletár olvasó hozzáértésének problematikusságát. Tamás Aladár Horváth Mártonra hivatkozva írta, hogy a *Munkásokat*, tehát az egyik leginkább mozgalmi logikával írott versét is hasonló értetlenség fogadta kommunista körökben: „e versét sokan nem értették meg, kifogásolták, gúnyolták érte.”⁴⁹

⁴⁸ ANDRÁSFÍ Gyula, Szemináriumvezető: József Attila, in *József Attila emlékkönyv*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, Szépirodalmi, Budapest, 1957, 290–294.

⁴⁹ TAMÁS Aladár, József Attila a munkásmozgalomban, in *József Attila emlékkönyv*, 304–305.

A példákat szaporíthatnánk, de beérhetjük annak az írásnak a felidézésével, amelyet egyik költőtársa, Pákozdy Ferenc a pártvezetők, Madzsar József és Sándor Pál megbízásából írt a *Külvárosi éj* kötetéről, s amely kritika rádöbentette, hogy a magas esztétikai mércét megütő költészet nem találkozhat a mozgalmi körök és általában a munkásközönség jelentős részének igényeivel. Hogy Pákozdy mint hivatásbeli, mint költőtárs értette-e a költő verseit és csak a megrendelésnek eleget tenni kívánva és pályatársi rivalitástól fűtötten keltette az értetlenkedő olvasó látszatát, vagy pedig tényleg nem fogta föl a művek értelmét és nem volt képes felmérni értéküket, nem könnyű eldönteni. De ennek nincs is túlzottan nagy jelentősége. Pákozdy bizvást támaszkodhatott a közönség hozzá-nem-értésére, bizonyos lehetett abban, hogy értetlenkedése miatt senki nem fogja rajtakapni őt műveletlenségen, az esztétikai érzék elemi hiányán, mert hogy olvasói sem rendelkeznek ilyesmivel. A *Külvárosi éj* című verset például így értelmezi:

„A költő úgy látja, hogy a szövőszékek a holdfény fonalával »szövik szövönök való álmait«. (Hogy a szövönök nemcsak álmodozni szoktak, hanem heti 10-20 pengőért sorvadnak a szövőgépek mellett, arról itt nem esik szó!) [...] »...vasgyár, cementgyár, csavargyár. Visszhangzó családi kripták. A komor föltámadás titkát őrzik ezek az üzemek.« (Marx mennyivel megrázóbban, költőiebben mutatja be a gyárat a Kapital-ban.) »Röpcédulákkal egy-egy elvtárs iramlik át. Kutyaként szimatol előre és mint a macska fülel hátra.« (Kedves hasonlatok az állatvilág köréből). »az öntőműhelye vasladik, s piros kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba.« (Mi az a piros kisded, amiről a vasöntő »álmodik«? Vörös Jézuska?) [...] az »éj«-jel kapcsolatos képzavarokat és logikai ellentmondásokat nem is bolygatjuk.⁵⁰

Az idézett részletből és a recenzió más kitételeiből a költő megértette, hogy áthidalhatatlan szakadék választja el őt a proletárközönségtől, és hogy az a közösség, amelynek keretében harcolni akart egy új világért, nem kér a költészetéből. Egyebek között ez a felismerés vezetett az illegális kommunista mozgalommal való szakításhoz.

A konfliktus tudatosításának helye egy kéziratban töredékesen fennmaradt fejtegetése, amely az *1. Bevezetés, mely borsot tör sokak orra alá* címet viseli:

„»Politizáljon-e« az irodalom? Így hangzik a kérdés, amelyet újra és újra mellünknek, írók mellének szögeznek. Mielőtt feleletet adna az ember, kiderül, hogy a kérdés pusztá formaság, mert tartalmára nézve türelmetlen követelődzés. Politizáljon-e az irodalom? Igenis, politizáljon! – válaszol Ignotus –, szálljon síkra a demokrácia értékeinek, az örök emberi értékeknek a védelmében. Politizáljon! – mondja Gömbös, a nemzeti egység pártjának vezére, – itassa át a nemzeti egy-

⁵⁰ PÁKOZDY Ferenc, *Külvárosi éj*, József Attila újabb költeményeiből, *Társadalmi Szemle* 1933, február, 2. szám, 87–88.

ség eszméjével a lelkeket. Politizáljon! – kiáltják fennen a forradalmi szocialisták – az irodalom az osztályharc fegyvere. A politikusok közt tehát igen nagy az egyetértés. Egyik sem utasítja vissza, sőt a legkülönbözőbb erkölcsi eszmék jegyében az irodalom kötelességévé teszi a politikát, – az ő politikáját. Az irodalomról, az írásművészetről pedig szó sem esik, az írónak arról kell döntenie, hogy milyen szekeret toljon. Egy ilyen állapot nem sok örömmel kecsegteti azokat az írókat, akik a politikain kívül művészeti öntudattal is rendelkeznek. Céhbeliek fájdalommal látják az irodalomnak, mint a társadalmi haladás egyik jelentékeny formájának a kisémmizését. Avagy dadogjanak-e a gyönyörűségtől, amikor már nem tagadhatják tovább, hogy – a reakcióról nem beszélvén – a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül? Ez nem vád, hanem – sajnos – a szubjektív föltételek hiányának egyik adaléka. Ha egy osztály – a bémunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőltlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”⁵¹

Kemény szavak ezek, amelyek mutatják, hogy József Attila megszabadult olyan történelmi illúzióktól, melyek akadályai lehettek volna költői kibontakozásának, és felismerte, hogy a művésznek „művészeti öntudattal” is rendelkeznie kell. A költő nemcsak egy osztályba tartozik, de azon belül más típusú közösségnek is része, amelyet az idézett részletben foglalkozási csoport értelmében vett középkori eredetű kifejezéssel céhnek nevezett, magát a „céhbeliek” közé sorolva. Csakhogy a szakítás sem jelenthetett megoldást számára. A polgári irodalomnak hátat fordított. A forradalmi munkásmozgalomból kitesékeltek. A szociáldemokráciához ekkor még nem volt hajlandósága közeledni. 1933 tavaszára tehát közönség és közösség nélkül maradt. Céhe nem vagy alig tartotta számon. Mindenesetre nem tekintette őt egyenrangú tagjának. Inkább csak céhlegénynek, mintsem mesternek számított.

Végzetesen elmagányosodott. A „nemzeti kommunizmus” kalandja ebben a légüres térben zajlott le.⁵² De érdekesebb megnézni, hogy az ennyire izolálódott költő, a céhlegény ebben az időszakban milyen műveket írt, vagy tett közzé? A *Téli éjszaka* nem sokkal korábban, 1932 és 1933 fordulóján készült. 1933 áprilisában jelent meg a *Nyugatban* a *Reménytelenül*. Nem sokkal később, júniusban ugyanott az *Óda*. 1933 nyarán a *Korunk* közölte az *Elégiát* és *A város peremén* című ódát. Megkezdte a költő az előkészületeket az *Eszmélet* megírásához. Ha e művek felől mérjük föl a távolságot, amely ekkor a magyar versolvasó közönség és a költő között feszült, a szakadékot, amely a két partot elválasztotta, azt tragikusnak kell tekintenünk. A költőnek a maga kárán kellett rádöbbenie arra, hogy nincs más, csak polgári közönség. Ha egy munkás elegendő műveltséggel rendelkezik egy irodalmi mű befo-

⁵¹ JÓZSEF Attila, *I. Bevezetés, mely borsot tör sokak orra alá* – publikálatlan írás.

⁵² Erről lásd SZABOLCSI Miklós, *A nemzeti szocializmus*, in SZABOLCSI Miklós, *Kész a lettár*, 255–259.

gadására, akkor ő is polgárként fogadja be a művet, nem pedig proletárként. A költő belátta, hogy újra kell építeni kapcsolatait a korabeli polgári olvasóval, érintkezésbe kell lépni azokkal az orgánumokkal, amelyek verseket tesznek közzé. Az irodalom-szociológiai meditációi mögött ez az őt sújtó negatív tapasztalat lappang.

A [*Bármiféle társadalmi...*] kezdetű, már idézett töredékben kidolgozott irodalom-szociológiai megalapozásra építve, az általa elszenvedett kudarccal számot vetve, önkritikus élel akart hozzászólni egy, a jövedelem nélküli írók anyagi támogatásának kérdéseiről indított ankéhez. Ha az író szociológiai szempontból kisáru-termelőként határozzuk meg, ha a kiadóban a nagybani vásárlót és közvetítő kereskedőt látjuk, az olvasót pedig az írói műhelyben termelt áru vevőjének tekintjük – írja a *Munkanélküli írók táppénze* című töredékben –, akkor a művésszel szemben is az árutermelő társadalomban érvényes követelményeket támaszthatjuk. Az így megfogalmazott követelményeket, nem nehéz belátnunk, József Attila magamagával szegezte szembe:

„Az írók, a tehetségesek, egy kicsit önmagukat is megvizsgálhatnak, hogy miért nem kapós az árujuk. Az irodalom is termelés, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál s az ma már nem elegendő, hogy egyesek tetszését megnyeri a munka.”⁵³

Az önvizsgálat eredménye lehangoló és kilátástalan: „A szóban forgó írók kivonták magukat az életből. Valóban nyomorognak és mégis álnyomorban élnek. Kávéházban feketéznek, ahelyett, hogy kifőzésben ebédelnének.”⁵⁴ A közönség meghálálná, ha az írók megfelelő választ adnának az őt izgató problémákra. A kávéházban lebzselő bohém értelmiségiek, mint Jancsi János Kosztolányi *Barkohbájának* József Attiláról mintázott hőse, mint Gerlei, a Nagy Lajos *Budapest Nagykávéházában* József Attiláról rajzolt karikatúra, azonban

„nem képes válaszolni, elszakadt az élettől, nincsenek a közönséggel közös élményei, melyeket megformálhatna. Saját, analóg érzelmei, problémái elvont kérdésekké válnak. Nem termelhetnek valóságos szükségletnek megfelelően, mert nem ismerik a valóságos szükségleteket.”⁵⁵

Megrendítő mértékű elbizonytalanodás. Még nem is olyan régen volt, hogy egy egész osztály történelmi vállalkozása részesének érezte magát a költő. Verseit egy olyan proletárközönség számára írta, amely saját költőjeként, ahogy egy baráti kritikus írta: „a proletariátus Petőfijeként” fogja őt számon tartani.⁵⁶

⁵³ JÓZSEF Attila, *Munkanélküli írók táppénze*, in *JAÖM* 3, 154.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ JÓZSEF Attila, *Külvárosi éj*, *Literatura* 1933. január, 25.

1933-ban és 1934-ben a költő úgy érezte, kilátástalan helyzetbe került. Többes szám harmadik személyben, de saját magáról írta töredékének végén:

„Kivonják magukat az életből s az élet kivonja őket magából. Minden intézményes segítség, mely nem műveket jutalmaz, amely az író, pusztán azért, mert író, átsegíti az élet nyomorán, meghosszabbítja az írói áléleletet, mégjobban kitépi a valóság formáló kezéből ezeket a tehetséges, megnyilatkozásra képes lelkeket.”⁵⁷

Válságának mélypontján József Attila levonta a helyzetéből adódó következtetéseket. Elszakadt Szántó Judittól, 1934 telén elszakította szellemi kapcsolatait a fővárosi értelmiségi közzel, Hódmezővásárhelyre költözött. Azt latolgatta, hogy befejezi az egyetemet és vidéken tanárságot vállal. Aztán azt tervezgette, hogy Szántó Judittal Balatonszárszóra költöznek, és gondnokságot vállalnak az Etelka nővére által vásárolt üdülőben. De aztán úrrá lett kétségbeesésén, megírta az *Eszmélet* ciklust, 1934 őszén megszerkesztette és megjelentette válogatott verseinek gyűjteményét, a *Medvetáncot* és újra belevetette magát az irodalmi életbe, fölvéve a kapcsolatot a polgári progresszióval, de megmaradva szocialista elveinél, marxista felfogásánál.

---

⁵⁷ JÓZSEF Attila, Munkanélküli írók táppénze, in *JAÖM* 3, 155.

Veres András¹

A TUDAT/ÖNTUDAT PROBLÉMÁJÁNAK ALAKULÁSA JÓZSEF ATTILA ÉRTEKEZŐ PRÓZÁJÁBAN²

Bevezetés: Tverdota György folyamat-képe

A konferenciára mintegy előzetes tájékoztatásnak készült anyag, Tverdota György *Öntudat* címmel írt kitűnő összefoglalása részben megnehezíti, részben megkönnyíti dolgomat. Mivel egyetértek azzal a folyamat-képpel, melyet az 1930-as években József Attila gondolkodásának alakulásáról ad, úgy tűnhet, elveszi kenyeremet. Valójában lehetővé teszi, hogy ne kelljen a munkát előlről kezdenem, hanem az ő szövegét továbbgondolva, némelyik pontján korrigálva vagy kiegészítve, írjam tovább, amit József Attila gondolkodói pályájáról tudni lehet. Azok számára, akik nem ismerik, előljáróban összefoglalom Tverdota György legfontosabb megállapításait.

Az 1922. novemberi *Proletárok!* című verssel kezdi áttekintését. Úgy látja, hogy a költő itt még nem azonosult ténylegesen a munkásosztállyal. A Vágó Márta-szerelme kudarcra ébresztette rá a költőt (legalábbis dokumentálhatóan) társadalmi hovatartozására; az 1931 eleji *Anyám* című versében már egyértelműen azonosuló jellegű a proletárokhoz fordulás. Prózájában ugyancsak ebben az időben, az 1930 szeptemberében írt (de nem publikált), töredékben maradt vitacikkében (*[Tisztelt Szerkesztőség!...] nyilatkozik meg először proletár osztálytudata: „Hiszen mi szeretjük a kultúrát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak fölszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk.”*³ Az utóbbi szöveg persze – hozzátennem – a Bartha Miklós Társaság nevében vagy legalább annak baloldali szárnya nevében emel szót, és ekkor a költő még (társaival egyetemben) egy olyan szocializmus mellett tör lándzsát, amely (a szociáldemokráciával, azaz – ahogy József Attila itt nevezi – a „német szocializmussal” szemben) figyelembe veszi a sajátosan magyar nemzeti viszonyokat, tehát azt, hogy nincs okunk a Nyugatban bizakodni, mert elmaradottságunk folytán a Nyugat gyarmatosításának is áldozatai vagyunk.

---

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet professzor emeritusa.

² A József Attila Társaság *Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében* című konferenciáján 2015. május 23-án elhangzott előadás javított és bővített változata.

³ JÓZSEF Attila, *[Tisztelt Szerkesztőség!...] in JÓZSEF Attila, Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Szövegek, közléteszi HORVÁTH Iván et al, Osiris, Budapest, 1995, 292.*

Tverdota úgy gondolja, hogy 1930 őszétől a költő a proletariátushoz tartozónak tekintette magát, részt kívánt venni a munkásmozgalom forradalmi küzdelmeiben, tagja lett az illegális kommunista pártnak, ami együtt járt azzal, hogy jól fejlett osztályöntudattal rendelkezék. Érzékletesen tükrözi ezt az 1931 őszén írt, a cipészsztrájkhoz kapcsolódó *Párbeszéd* című verse, amelyben – a burzsoáival vitázó – proletárnak ilyen mondatokat ad szájába: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot! / [...] csak az öntudatos proletárok diktatúrája / vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre.” A *Szabad-ötletek jegyzékében* utóbb sérelemként hozta fel, hogy a mozgalomban őt is a „tulok”-ok közé sorolták – e névvel azokat az értelmiségieket illették, akik fölöslegesen okoskodtak, a szemináriumokon villogtak, de már a plakátragasztástól húzódoztak.

Tverdota György szerint József Attila valószínűleg nem olvasta Lukács György 1923-ban németül megjelent nevezetes könyvét, a *Geschichte und Klassenbewusstseint*, de ekkori álláspontját rokonítja vele a párt vezető szerepének abszolutizálása és az, hogy az osztálytudatot normatív tudatként fogja fel, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglatának. Meggyőződése korántsem akadályozta meg abban, hogy egész sor jelentős verset írjon. Ugyanakkor csak idő kérdése volt, hogy a végletesen kollektivistá szemlélettel felhagyjon. A lírikus ugyanis szükségképpen individualista, az alkotás egyéni kezdeményező-készséget, kreativitást igényel – azaz óhatatlanul feszültségbe kerül a kommunista mozgalom által megkövetelt katonás fegyelemmel. A *Bánat [Hát, kijöttem ide...]* című verse már 1931 őszén egy olyan vitahelyzetet panaszol el, amelyben a költő vereséget szenvedett. Még nagyobb törést okozott benne a Moszkvai Proletárirórk által kollektívan képviselt, de nyilvánvalóan félreértésen alapuló helyzetkép (1931. június), mely szerint ő „a fasizmus táborában keresi a kiutat”. Töredékben maradt válaszcikkében József Attila ízekre szedi a „platformtervezet” megállapításait, kétségbe vonva szerzőinek marxizmusát. Értekező prózájában megfigyelhető, hogy egyre inkább úgy gondolja: az osztálytudat nem egy osztály, a proletariátus tudata, hanem egy egyén ilyen vagy olyan osztálytudata. Nem azt jelentette ez, hogy az egyén túlteszi magát a közösségi tudaton, hogy elutasítja annak a közösségnek a normáit, amelyhez tartozik, de azt igen, hogy mérlegeli a viszonyát ezekhez a normákhoz.

Még inkább elmélyítette a költő eltávolodását a pszichoanalízissel való találkozás, ettől fogva az osztálytudat és a lélektani értelemben vett tudattalan egyaránt fontos volt számára. Jóllehet Marx és Freud összekapcsolására törekedett, a pszichoanalízis térnyerése gondolkodásában csak a marxizmus rovására történhetett, mivel az utóbbi nem tűrt meg maga mellett másikat, akár kiegészítő gondolatrendszert sem. A József Attila szerkesztette *Valóság* egyetlen számában közreadott írása, az *Egyéniség és valóság* 1932 nyarán nemcsak túlbonyolított hegelianus nyelvvel és szókimondó szexualizmusával keltett megrökönyödést mozgalmi körökben, hanem az egyéniség problémájának kiemelésével és a kétféle, marxista és mélylélektani megközelítés párhuzamba állításával is. Az egyéniség belső meghasonlását („neurózisát”) a cikk abból származtatja, hogy társadalmi alanyként szembekerül önmagával, mint társadalmi tárgygal.

„A társadalmi forradalom korszakában a pusztá társadalmi tárgyak, illetve alanyok – írja József Attila – vagy forradalmárok, vagy neurotikusok. Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmosítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurotikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás.”⁴

Tehát József Attila immár neurotikusnak tudta és forradalmárnak tekintette magát. Két úrnak szolgált egyszerre: mint neurotikus a tudattalannak, mint forradalmár a tudatnak. Így jutott el *a tudattalan tudatosításának* programjához, a két ellentétes elv összekapcsolásának ambíciójához. „A neurotikus gyógyítása éppen nem egyéb – olvashatjuk tovább az idézett szövegben –, mint társadalmi valóságnak a tudatba hozatala.”⁵ József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője.

Tverdota György hangsúlyozza, hogy míg a harmincas évek elején Lukács Györgyhez és a bolsevik állásponhoz hasonlóan a költő is elutasította az etikai szempontot, a neurózis, az idegesség tapasztalatának figyelembevételével azzal a következménnyel járt, hogy a harmincas évek derekán hirtelen bezúdul „az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás”. Azaz a költő öngyötrő moralizálásba kezdett.

„Kései költészete nem más – írja Tverdota –, mint a büntudattal, a lelkiismerettel folytatott viaskodás, mint az őt ért sérelmek, gyermekkori frusztrációk fölemlégetése. A szexuális zavarok tudatosításának hullámán beletorkollott költészetébe mindaz a gazdag és tragikus emberi tartalom, ami kései költészetét annyira megemeli.”

Ezzel párhuzamosan a költő eljutott oda, hogy túlléphetett az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán, anélkül, hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna. Ennek az új gondolati fejleménynek a legjelentősebb kifejtése az 1934-ben megjelent *A szocializmus bölcselete* című írásában történt meg:

„A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”⁶

⁴ JÓZSEF Attila, Egyéniség és valóság, in *József Attila Összes Művei (JAÖM) III, Cikkek, tanulmányok, vázlat*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1958, 126–127.

⁵ I. m., 127.

⁶ JÓZSEF Attila, A szocializmus bölcselete, in *JAÖM III*, 149.

József Attila immár a bolsevista álláspontot mint „a kialakuló öntudat megzavarodásának egyik tünetényét”⁷ veszi számba. Tehát kitart az öntudat fontossága mellett, ezt azonban többé nem egy osztály öntudatának tekinti, nem is egy egyén osztályöntudatának, hanem általánosan, emberi öntudatnak. Ekkor képviselt álláspontján azután nem változtatott.

Más kérdés, hogy művészi öntudatát igencsak sértette és marxista történelemvizióját is aláasta, hogy az igazi közönségének tekintett munkásmozgalom nem fogadta el őt. Egyik töredékes, nem publikált szövegében 1934 őszén szóvá tette elégedetlenségét:

„»Politizáljon-e« az irodalom? [...] A politikusok közt [...] igen nagy az egyetértés. Egyik sem utasítja vissza, sőt a legkülönbözőbb erkölcsi eszmék jegyében az irodalom kötelességévé teszi a politikát, – az ő politikáját. Az irodalomról, az írásművészetéről pedig szó sem esik, az írónak arról kell döntenie, hogy milyen szerkezetet toljon. [...] Céhbeliek fájdalommal látják az irodalomnak, mint a társadalmi haladás egyik jelentékeny formájának a kisemmizését. Avagy dadogjanak-e a gyönyörűségtől, amikor már nem tagadhatják tovább, hogy – a reakcióról nem beszélvén – a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölü? Ez nem vád, hanem – sajnos – a szubjektív föltételek hiányának egyik adaléka. Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”⁸

József Attila úgy lábolt ki válságából (legalábbis átmenetileg), hogy belevetette magát az irodalmi életbe, társakat keresett vállalkozásához, a *Szép Szó* szerkesztéséhez, s verseiben és publicisztikájában képviselte kritikai marxista álláspontját.

Módszertani megjegyzés

Célszerűnek látszik elsőként módszertani fenntartásomat jelezni: nem tartom helyesnek azt a gyakorlatot, amely aggálytalanul felelteti meg egymásnak a tudat és öntudat problémáinak költői és értekező megjelenítését. Példaképpen az *Eszmélet* (1934) ismert sorát idézem: „minek is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat!” Fejtő Ferenc az egyik legmegvilágítóbb írásában (*József Attila, az útmutató*, 1947) a gondolat háttérét a következőképp vázolta fel:

⁷ I. m., 148.

⁸ JÓZSEF Attila, [*I. Bevezetés, mely borsot tör...*], publikálatlan írás.

„Attila nyilvánvalóan sem közelebbi, sem távolabbi anyagi érdekeket nem keresett a szocializmusban, s ha abban csak az anyagi érdekek kielégítésének filozófiáját ismerte volna meg, mint idegent s megvetésre méltót utasította volna el. Hányszor idézte viták közben Marx gyönyörű mondatát: »A szocializmus nem kenyérgkérdés, hanem az emberi méltóság ügye!« Erkölcsi szükséglet volt számára egy filozófia, amely az emberszereteten alapul. [...] József Attila egyéniségében volt valami, hitetlenségében is szelíd, keresztényi vagy buddhai, e szavaknak őseredeti, gyermekded és gyengéd értelmében. Sok indulat fűtötte, de mind végső bomlásáig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szeretete a gyűlöletet. [...] »Nem tudok mást, mint szeretni« – sóhajtott a *Eszmélet* egyik stanzájában. Haragudni tudott, de a gyűlölethez nem volt tehetsége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...”⁹

Kisebb baj, hogy a Marxnak tulajdonított, valóban gyönyörű mondat szerzője föltehetően Moses Hess, akire az ifjú Marx előbb fölnézett, majd aki fölött éles kritikát gyakorolt. Nagyobb baj, hogy az itt leírt álláspont nem egyezik az *Eszmélet*ével. A vers szövegében olvasható állítás („minék is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat!”) *ambivalens* pozíciót foglal el: egyfelől sajnálkozik azon, hogy erre kényszerülünk, másfelől belátja, illetve elfogadja ennek szükségességét.

Ugyanakkor Fejtő Ferenc jellemzése is helytálló, s találhatott volna éppen őt igazoló idézetet. Például az *Eszmélet*tel közel egy időben, *A szocializmus bölcseselete* című írásában (1934) a költő elhárítja az öntudatot fegyverként forgató bolsevik gyakorlatot:

„Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni. Olyan eljárás volna ez, mintha a kényszerképzetes betegeket állandó ütlegelésekkel akarnók meggyógyítani.”¹⁰

A vers szövege többértelmű, nem foglal állást a cikket jellemző egyértelműséggel. Mi következik ebből? Publicisztikájában a költő a lehető legnagyobb pontosságra törekedve próbál fogalmazni; következésképp a politikai és egyéb nézetei közvetlenül kiolvashatók ezekből a szövegekből. (Ami nem jelenti azt, hogy sokszor ne szo-

⁹ FEJTŐ Ferenc, József Attila, az útmutató, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval, Fejtő Ferenc ifjúkori írásai*, válogatta és szerkesztette, az utószót írta SZÉCHENYI Ágnes, Nyilvánosság Klub–Századvég, Budapest, 1992, 159–160.

¹⁰ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcseselete*, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval*, 149.

rulnának alapos értelmezésre.) Költészetében merőben más céloknak igyekszik megfelelni. Éppen a legköltőibb szövegeiben jár el a legösszettebb módon, így az *Eszmélet* idézett sorában vagy az *Elégiában* (1933), amikor az „öntudat kopár öröme”-nek erejére figyelmeztet. Az is igaz, hogy versenként más és más az esélye a szöveg egyértelműsítésének. Az olyan didaktikus szövegekben, mint a *Párbeszéd* (1931), bizonyára könnyebben azonosítható a jelentés. Ismét más a helyzet *A város peremén* (1933) esetében, amely jóval bonyolultabb, mint a *Párbeszéd*, de akadnak részei, amelyek szándékoltan egyértelműek.

Ha József Attila költészetét és értekező prózáját összességében próbáljuk meg összehasonlítani (ami, valljuk be, fölöttebb kockázatos eljárás), szembevetendő a karakterbeli különbség. Tverdota György – Németh Andort követve – úgy fogja fel József Attila harmincas évekbeli költészetét, mint folyamatos törekvését arra, hogy a tudatalant tudatosítsa. Mármost én az értekező prózáját éppen ellentétes irányultságúnak találom: mintha *a tudatost igyekezne tudattalanítani* – a marxizmus racionalitását egyre kevésbé találja kielégítőnek a pszichoanalízis és nemcsak a pszichoanalízis felől. Ebben persze a történelem irracionálisnak megélt alakulása játszott a legfőbb indítékot: a várt szocialista forradalom helyett a német nemzetiszocializmus győzelmével kellett szembesülnie, és Európa-szerte még sok más diktatúra sikerével is, beleértve a sztálini Szovjetuniót is. Kénytelen volt revízió alá venni a marxi jövendölést, Marxnak szemére vetni, hogy lebecsülte a véletlen jelentőségét, illetve hogy talán nem is a véletlenül, hanem mélyebb okokon múlik a 20. századi történelem félresiklása.

József Attila korai álláspontja

Tverdota György folyamat-képe döntően az 1930-as évekre szorítkozik, holott a tudat/öntudat problematikája már korábban is jelen van József Attila gondolkodásában. Ismét erősen leegyszerűsítve, azt mondhatnánk, hogy míg a húszas évek végén elsősorban a tudat mibenléte foglalkoztatta, addig a harmincas évek elején az osztálytudat, később pedig az öntudat kérdésköre. Az osztálytudat problematikáját átvette, ha tetszik, készen kapta, ezzel szemben a másik két kategória összefüggéseinek vizsgálatában kreatív volt. A kezdetet értekező prózájában korai főműve, az *Ihlet és nemzet* reprezentálja, az öntudat értelmezését pedig (*A szocializmus bölcselete* mellett) kései főműve, a *Hegel – Marx – Freud*.

Bár magának a tudatnak kategóriájával nem élt József Attila, de az *Ihlet és nemzet* éppen ennek problematikáját emeli középpontba. Az emberi tudat (az ő terminológiájával: „szellemiség”) három formáját különbözteti meg. *Az intuíció* (a szemlélet) közvetlenül a valóságra irányul, ezért csak a részeit ragadja meg, nem képes belátni teljességét, és csak azt fogja fel, ami adott – tehát passzív jellegű „történet”. A másik két tudati forma (a spekuláció és a költészet) viszont aktív, valóságalkító „cselekvés”. A *fogalom* (a spekuláció) közvetve irányul a valóságra, elvonatkoztat

tőle, „megtagadja”, hogy megalkossa az igazságot. (A spekuláció tölti be a fogalmi reprezentáció, illetve a tudomány szerepét.) Ezzel szemben az *ihlet* (a költészet) nem tagadja, hanem maga mögé utasítja a valóságot: „a valóság teljes fogyatkozása egyetlen valóságélemre”, melyet teljes valóságnnyivá növeszt (és így a valóság többi részét eltakarja vele).¹¹ Tulajdonképpen az ihlet hozza létre a nyelvi valóságot; a szó teremtése valójában költészet („keletkezésekor” maga a szó: költemény), de amikor már „(el)használt” lesz, azaz megszokottá, „adottsággá” válik, a szemléletünk kompetenciájába tartozik. A *nemzet* voltaképp olyan közösség, amelyet nyelviileg alkotnak meg (ezért mondja József Attila, hogy „a nemzet: közös ihlet”).¹²

Nyilvánvaló, hogy elképzelésében döntő jelentősége van az *eredetiség*nek: éppen ez a megkülönböztető vonása az ihletnek (költészetnek); az adottságra irányuló szemlélet nem lehet eredeti. „Tévedés ne essék, ami új, az még nem művészet, de a művészet föltétele, hogy új legyen, mert különben intuíció volna” – jegyzi meg József Attila, amikor Adyt nagy költőnek nyilvánítja.¹³ A költészet többlete a másik két tudati formához képest, hogy egyesíteni tudja képességeiket. Ugyanakkor az ihlet és a költészet viszonyának bemutatásában érezni némi tisztázatlanságot. Nem feleltethető meg a kettő teljesen egymásnak, illetve ha a nemzetet alkotó nyelvi ihletet költői teljesítménynek tekintjük, az szétfeszíti, illetve metaforikussá változtatja a költészet fogalmát. Aligha véletlen, hogy a „szellemiség” terminusát József Attila hol az „egzisztencia”, hol pedig a „nyelv” fogalmával helyettesíti.

Kétségtelen, hogy az *Irodalom és szocializmus* című előadásszövegét (1931) követően a költő nem vállalkozott kifejtett művészetelmélet létrehozására, előadás-szövege pedig korábbi álláspontját visszhangozza, néhány szocialista ízű kiegészítéstől remélve a kívánatos aktualizálást. De nemcsak az *Irodalom és szocializmus* esetében nyúl vissza korai művészetbölcseletéhez. Ezúttal költői példával élnek, de melegséggel szolgáljon, hogy *A város peremén* (1933) – mint arra már utaltam – egyértelmű kiállásra törekszik. Olyan versről van szó, amely a költő munkásmozgalmi korszakát reprezentálja: nemcsak a marxizmus történelemfilozófiai vízióját tartalmazza (tehát azt, hogy a történelem tudatosításán, illetve a proletariátus öntudatosodásán keresztül vezet az út az osztály küldetésének teljesítéséhez), hanem az ebből fakadó intellektuális fölény-érzetet is (a proletariátus kezében a történelemben eligazító és a történelem radikális átalakításához szükséges tudás).

Ugyanakkor a költő hangsúlyozottan megkülönbözteti magát és feladatát osztályától és annak küldetésétől: „A költő [...] (az adott világ / varázsainak mérnöke), / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.” Utóbb helytelenül feleltették meg a sztálini meghatározásnak („az írók a lélek mérnökei”), mivel a „világ varázsai”-ra való hivatkozás József Attilának a költészet mágikus ter-

¹¹ JÓZSEF Attila, *Ihlet és nemzet*, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Szövegek*, közzéteszi HORVÁTH Iván et al, Osiris, Budapest, 1995, 123. Lásd még 104–105., 110–111.

¹² JÓZSEF Attila, *Ady-vízió*, in *Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Szövegek*, 166.

¹³ I. m., 168.

mészetét és eredetét feltételező „névvarázs”-felfogására vezethető vissza. De a költő különbözősét (és függetlenségét) kimondó szöveg nemcsak a mozgalmon belüli mozgásterét értelmezi eretnek módon (legalábbis a bolsevik felfogáshoz képest), hanem *átmenti* a korai művészetbölcseleti koncepcióból az „ihlet” különleges jellegét (teremtőerejét) és jelentőségét is. Figyelemreméltó az is, hogy az én-tudat és a mi-tudat kettőssége éppolyan hangsúlyt kap itt, mint a *József Attila* című korai versében (1924), amikor a munkásmozgalom (és a marxizmus) még csak távoli lehetőségként merült fel a költő horizontján.

A középső korszak furcsaságai

József Attila életében az 1930-tól 1934-ig tartó időszak – Tverdota György dolgozata lényegében ezt tekinti át – a révbe érés és a rév elvesztésének története. Ahhoz képest, hogy 1930 végén úgy tűnt: megtalálta a maga hitvallását és mozgalmát, a felkészülés éveire hasonló rendkívül gyors dinamika jellemzi a költő további útkeresését. Gondoljuk meg, a kommunista párt kötelékében zavartalanul eltöltött idő nem több mint egyetlen esztendő! Tverdota írása a pszichoanalízis hatásában jelöli meg a költő eltávolodásának legfőbb indítékát. Természetesen különbséget kell tenni az eszmei és mozgalmi pályáiva között. Az utóbbit illetően már 1931 nyarán nem akármilyen pofon érte a moszkvai „platformtervezet” támadása révén. (Nem véletlen, hogy válaszában először érzi úgy a mozgalomba kerülése óta, hogy hivatkoznia kell költői teljesítményére.) Bár 1932 májusában a marxizmus pozícióját védi Totis Béla könyvével szemben, rövidebb később közzéteszi az *Egyéniség és valóság* című, elsősorban elvtársai pukkasztására alkalmas írását. A következő fordulóponthoz József Attila életében Hitler győzelme, ennek traumáját élete végéig nem tudta kiheverni. Az *egységfront körül* című cikke 1933 májusában már nyílt szembehelyezkedés a kommunista állásponttal. Az 1933 végén és az 1934-ben írt, töredékben maradt szövegei jól érzékeltetik a mozgalomtól való eltávolodását. A szovjetunióbeli írókongresszusra való meghívás elmaradásának sérelme csak az utolsó csepp volt a pohárban. Az i-re tette föl a pontot az 1934 novemberében publikált, nyíltan antibolsevista írása, *A szocializmus bölcselete*.

Lehet mondani, ezek a fontos események elsősorban mozgalmi életét befolyásolták. De következményei voltak eszmei tájékozódásában is. Az *Egyéniség és valóság* forrásvidékét nem tartom kielégítően feltártnak. A pszichoanalízis jelenléte persze nyilvánvaló, és a tudat merőben új értelmezését indítja el a költő gondolkodásában. Ugyanakkor nem világos, hogy József Attila mennyire tudott támaszkodni magára Marxra. Az *Egyéniség és valóság*ot lehet olvasni logikai zsonglőrködésként is, de az eldologiasodás-probléma egyfajta megközelítéseként is. Ehhez nem volt szüksége József Attilának Lukács György könyvére. Marx ifjúkori művéről, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokról* már tudott ekkor, de alapos tanulmányozásába csak később fogott. Valószínűleg *A tőke* árufetiszizmus-fejezete lehetett a legfőbb ihletője. (Igaz,

utóbb az is előfordult, hogy József Attila az árufetiszizmusra hivatkozott, holott a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* építette állításait.) Amikor a marxi tanítást filozófiaként kezdte vizsgálni, álláspontja elmélyítésében messzemenő segítséget kapott a korai Marx-műtől. S úgy gondolom, kései korszakában József Attila marxista álláspontjának alakulásában legalább akkora jelentőséget kell tulajdonítanunk a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, mint a pszichoanalízis hatásának.

Bár a mézeshetek rövid ideig tartottak a mozgalomban, a proletariátus világtörténelmi küldetését hirdető szocialista elképzelés hosszú időre meggyőződése lett a költőnek (mint azt érzékletesen bizonyítja *A város peremén* is, amely 1932 nyarán vagy őszén, legkésőbb 1933 elején született). Tehát az osztálytudat fogalma több volt számára, mint a proletársors leírása és megértése. De hangsúlyozni kell, hogy a marxizmus nem elméleti, hanem *gyakorlati* kérdés volt a szocialista munkásmozgalom számára: az iránytűt jelentette a burzsoázia elleni harcban. Az utolsó Feuerbach-tézis világosan kimondja, hogy a filozófusok eddig magyarázni próbálták a világot, a cél immár az, hogy megváltoztassuk. A marxizmus a gyakorlat filozófiájának hirdette magát. Természetesen nem elhanyagolható segítséget jelentett a harcban a tőkés gazdaság Marx által adott tudományos bírálata, amely a termelésben a proletariátust mutatta ki az érték létrehozójának. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a marxi tan nézőpontjából a munkásmozgalomnak egyszerre volt kötelessége és kiváltsága a világtörténelmi fordulat végrehajtása. Ezért nem igazán érzem szerencsésnek a „magánvaló” és „magáértvaló” kategóriák alkalmazását a tudat/öntudat marxista megközelítésére, mert filozófiai dilemmának állítja be a kérdést – mint ahogy ez történik Lukács György hivatkozott könyvében is.¹⁴

Az osztálytudat fogalma szocialista értelmezésben *eleve tartalmazza az öntudatot is*. A proletariátust tudatosítani kell ahhoz, hogy felkészüljön feladatára, tehát az öntudatos proletár csakis szocialista meggyőződésű lehet. Nem akármilyen hierarchiát lehetett felépíteni erre az állványzatra: a tudatos proletár felett áll a még tudatosabb párt és e fölött a még nála is tudatosabb vezér. A szocialista mozgalom eleinte igyekezett betartani a demokratikus játékszabályokat, de az alapító atyák, illetve a szociáldemokrata vezetők tekintélye eleve kikezdte ezeket, a bolsevik gyakorlat pedig csaknem teljesen mellőzte őket. A bolsevista párt tudatosan militarista szervezetként működött, hatékonyabban helyállva a hatalomért folytatott küzdelemben – az igazi gondok csak akkor jelentkeztek, amikor sikerült győznie. A küldetéssel járó öntudat persze nem lebecsülhető hittel és erővel vértézi fel híveit, akik nem akármilyen főlényt érezhetnek tudatlan és szükségképpen kudarcra ítélt ellenfeleikkel szemben.

József Attila a lehető legnagyobb örömmel talált rá a munkásmozgalomban részben virtuális, részben valóságos közösségére, amely őt is a történelmi igazságszolgáltatás és haladás beteljesítésének szereplőjévé tette. Nem elméleti megfontolások

¹⁴ Itt BAGI Zsolt megközelítésmódjával vitázom, melyet a konferencián *A szocializmus bölceletéről* adott.

vezették. Az 1929-es gazdasági világválság igazolni látszott Marx jövődölését, katasztrófaelméletét. A mozgalomba kerülve aztán a költő belevetette magát a rendelkezésre álló irodalomba, szemináriumvezetőként maga is tanuló volt. Az *Irodalom és szocializmus* (1931) talán legfőbb újdonsága az, hogy kinyilvánította elkötelezettségét a proletariátus mellett, melyen nem annyira az osztályt értette, mint inkább az ő választott közönségét, úgy is, mint a jövő letéteményesét. A proletárváltó elnevezés valójában *szocialista* költőt jelent. Figyelemreméltó, hogy bár egy eszmeifuttatásában újra nekirugaszkodik a művészet és a proletariátus közti viszony tisztázásának (1932), ez töredékben marad. (Igaz, az 1934-ben írt költői „kijelentkezései” is töredékesek maradtak.) Marxista meggyőződését nem rendítették meg mozgalmi konfliktusai. Ami igazán kikezdte hitét, az Hitler győzelme Németországban. Ez sem azonnal. Fejtő Ferenc visszaemlékezéséből tudjuk, hogy József Attilával együtt kezdetben kérszéletű, átmeneti diadalnak tekintették a náci uralomra jutását, történelmi kisiklásnak, melyet rövidesen korrigálni fog az idő. (Talán ez magyarázza, miképp születhetett a magabiztos hitet tükröző nagy vers, *A város peremén* Hitler győzelme után – ha ugyan akkor született. A vers keletkezésének időpontjában a szakirodalom mindmáig bizonytalan.)

Később azonban, a náciizmus megerősödését és az európai diktatúrák trendjét látva, kénytelen volt revízió alá venni álláspontját. 1935-től arra a kérdésre keresi a választ, melyet legpregnansabban a *Hegel – Marx – Freud* című kései művében fogalmazott meg: miért nem következett be a Marx által jósolt forradalom, „miért nincs még szocializmus”? Van viszont már hitlerista állam, ami a helyzet abszurditását még nyomatékosabbá teszi.

„Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba, hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek megvannak« s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?»¹⁵

Nagy gazdasági-politikai fordulatokhoz kötni a marxi elmélet érvényességét korántsem kifogásolható, mivel maga a tan a gyakorlat filozófiájaként lépett fel, s ezzel függővé tette magát a történelmi próbatételektől. Sokan azzal fejezték ki csalódásukat, hogy kiléptek a pártból. A vezetők és hivatalos hitszónokok persze mindig készen álltak a kellemetlen fejlemények súlyának kisebbitésére, nem riadva vissza a legkörmönfontabb, lepszeméretlenebb rabulisztikától sem, hogy megmagyarázzák: nem a tan tévedett, hanem a történelem. József Attila harmadik utat választott: megpróbálta tisztázni a marxi elmélet fogyatékosait, és ezekre kereste az ellenszert. Élete talán legvakmerőbb vállalkozása volt ez.

¹⁵ JÓZSEF Attila, Hegel – Marx – Freud, *Literatura* 2008/1, 104.

De előbb még el kellett viselnie az 1934-es év megpróbáltatásait. 1934 nyara volt az abszolút mélypont időszaka. Minden tekintetben defenzívába szorult. Jóllehet a mozgalom már 1933-ban kiközösítette őt, de csendben tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy nem kapott meghívást a Szovjetunióba, úgy élte meg, mint a kiközösítés nyilvánossá tett, látványos gesztusát. Ekkor döbbent rá igazán, hogy nincs visszaút számára. Az *Eszmélet* versciklusát nem tudom másként értelmezni, mint a költő totális elbizonytalanodásának dokumentumát. A variációsan föl-tett állításokra mindig vagy tagadás következik, vagy az, hogy egyáltalán nincs felelet; a fölmerülő lehetőségeket újra meg újra elejti; s bár sokféle utat villant fel, de egyik sem vezet sehová. Az *Eszméletről* szóló irodalom egyik nagy tévedése volt, hogy a marxista pozíció megtalálását próbálta kiolvasni belőle. Szövegszerűen aligha mutatható ki ilyen összefüggés.

A szocializmus bölcselete

Más kérdés, hogy ő maga nem sokkal ezt követően úgy próbált talpra állni, hogy kísérletet tett saját marxista pozíciójának tisztázására. Már csak azért is elengedhetetlennek tarthatta ezt, mert a megszegyenítő mellőzésre daccal válaszolt: külön marxista ő, mint akik kitessekelték a mozgalomból. Első próbálkozása, *A szocializmus bölcselete* című cikk a szociáldemokrata elméleti folyóirat, a *Szocializmus* 1934. novemberi számában jelent meg. A cikk megírásának indítékai között nyilvánvaló szerepet játszik a *törlesztési* szándék. Átveszi a bolsevizmus fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, és legalább elvont történelmi modellként magáévá teszi a szociáldemokraták evolucionista determinizmusát. (Mónus Illésnek csak nehezen sikerült megnyernie József Attilát; az is igaz, *Az egységfront körül* című cikke szociáldemokrata körökben is kiverte a biztosítékot.)

A történelem – írja – valójában „öntudatosodási folyamat, amelyet semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet, aminthogy egy ember sem gondolhat végig egy dialektikus gondolatsort úgy, hogy a gondolatsorból kihagyjon valamit”. Azaz arra hivatkozik, hogy a bolsevizmus a Szovjetunióban a marxizmust lejárató parancsuralmi rendszert teremtett, amivel csak azt sikerült elérnie, hogy szerte Európában a megrettent tömegek a fasizmusok ölelő karjaiba meneküljenek. A munkásságot és a többi elnyomott réteget nevelni kell, nem pedig fegyverrel kényszeríteni arra, hogy öntudatos legyen.

A cikk címe azt a megállapítást teszi hangsúlyossá, hogy Marx főműve, *A tőke* „nem is közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem is a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata”.¹⁶ Másképp fogalmazva: a marxi tan: *filozófia*, méghozzá

¹⁶ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, in *JAÖM* III, 150.

„determinista, tudományos történelemszemlélet” és nem tudomány.¹⁷ Tulajdonképpen József Attilát már korábban is (például az *Egyéniség és valóság*ban is) a marxi tanítás filozófiai aspektusa érdekelte, de nem ment el addig, hogy diszciplinárisan filozófiává avassa. A marxi elmélet filozófiává nyilvánítása föltehetően *átvétel*; szociáldemokrata körökben is voltak, akik elfogadták a frankfurti iskola interpretációját – így próbálva megóvni a 19. századi kapitalista gazdaságról adott kritika érvényességét az időközben bekövetkezett változások következményeivel szemben.

Nem kívánom részletesen értelmezni József Attila írását. A cikk legfőbb érdekessége témánk szempontjából, hogy immár az általános, sőt „objektív” *emberi öntudat* magaslatáról tekint le a „szubjektív osztálytudatokra”,¹⁸ és az egyetemes horizontra hivatkozva teszi szóvá a torzulásokat. A „társadalmi öntudatra ébredt ember” formulája föltehetően a polgári gazdaságtól magát függetleníteni képes, felvilágosult, egyetemes horizonttal rendelkező nézőpontot jelöli. Elvontsága szembeötlő, megvalósulásának lehetősége csak a távoli jövőben kecsegtet eredménnyel. De rendelkezik azzal az előnnyel, hogy túl van minden partikuláris megosztottságon, értékessége kétségbevonhatatlan.

Míg az *Egyéniség és valóság* az egyén szintjén diagnosztizálta a tudattorzulást, itt már e jelenséget József Attila *egész politikai irányzatokra terjeszti ki*: „a fasizmusok [...] a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el” – írja egy helyen,¹⁹ másutt pedig: „a bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünetéje”.²⁰ Más szóval: a fasizmus is kénytelen átvenni a közösségi elvet, ha tömeghatást akar elérni; a bolsevizmus pedig kisajátítja és rövidre zárja az emberi öntudat képviselőjét. *A szocializmus bölcselete* határvonalat húz a költő gondolkodástörténetébe. Egyfelől lezárja korábbi korszakát, amikor legfeljebb *kiegészíteni* akarta, de nem *felülbírálni* a marxi tanítást. Másfelől új szakaszt nyit, elsőként azzal, hogy itt merül fel először a *kollektív tudatzavar* problémája. Ez nemcsak azért fontos, mert József Attila utolsó korszakának meghatározó témája lesz, hanem mert a marxi elmélet radikális újragondolására készíti. Elsősorban e kérdésfölvetése ad a cikknek megkülönböztetett jelentőséget.

József Attila pozíciója utolsó korszakában

Tverdota György dolgozata a tudat/öntudat probléma tárgyalását gyakorlatilag *A szocializmus bölcseletével* zárja. Holott nem kétséges, hogy az utolsó három év elméleti teljesítménye jóval számottevőbb, mint a középső korszaké.

¹⁷ I. m., 152.

¹⁸ I. m., 151.

¹⁹ I. m., 148.

²⁰ Uo.

A kommunista mozgalomból kikerülve József Attila átmenetileg légüres térbe került, 1933 nyarától 1934 őszéig. Ezt követően igyekezett új szövetségeket találni. Először a *Szocializmus* körében fogadták szívesen, *A szocializmus bölcseletét* e folyóirat hozta le. (Más kérdés, hogy a költő végül eltávolodott a szociáldemokrátáktól is.) Ugyanitt jelent meg a Gömbös Gyula miniszterelnökkel szövetkező, Új Szellemi Frontként fellépő népi írók ellen támadó cikke is, amely ismét összehozta őt Ignotus Pállal, és új szövetségük az év végén közösen szerkesztett folyóiratuk, a *Szép Szó* megalapításához vezetett. 1935 májusában és júniusában bámulatosan megnő a költő értekező kedve, és írásai szinte egymásra torlódnak. *A Toll* június 15-i száma közli Kosztolányi-bírálatát, majd a „manchesterianus” nagytökécek (a szabad versenyes kapitalizmus) folyóirata, a *Cobden* júniusi–júliusi számában jelenik meg hozzászólása a középosztály-vitához, és ugyanitt decemberben a Hendrik de Man külön utas szocialista irányát képviselő Hort Dezső *Új szocializmust!* című könyvről írt recenziója. (A három írást már az is összefűzi, hogy az első kettőben is tetten érhető a Hort-könyv hatása.)

Közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítása után. Kevésbé látszik érhetőnek, legalábbis első pillantásra, a Magyar Cobden Szövetség ankétján való szereplése. Föltehetően Ignotus Pál volt a közvetítő, maga Ignotus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is elmondta véleményét a *Népszavában* – tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának valamennyi jelentős szereplője érdekeltnek tudta magát a középosztály-probléma megítélésében. De nem valamifajta Ignotusszal létesítendő „paktum” motiválta József Attilát,²¹ hanem mindenekelőtt a *téma* volt fontos számára: a munkásmozgalom által figyelembe nem vett *középosztály*, amely aztán azzal vétette észre magát, hogy uralomra segítette a fasizmusokat. S nemcsak József Attila, hanem a vita legtöbb részvevője e fejlemény súlyos következményeivel és ezek orvoslási lehetőségeivel akart számot vetni. A költő nyíltan szól erről:

„A középosztálybeliek ideológiai szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt az osztályellentétek megszüntetését ígéri [...] Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Közép-Európában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.”²²

Tulajdonképpen az általa már a mozgalmon belül is képviselt *népfront-koncepció* megvalósulása került napirendre ekkor – a Cobden-vitában is, a *Szép Szó* körének „népfrontos” összetételében is. A náciizmus és a többi politikai-szellemi diktatúra volt a közös ellenség. Hogy mennyire ez lett a meghatározó szempont József Attila

²¹ LENGYEL András, „Magával kötve mint a kéve”, József Attila középosztály-értelmezéséhez, *Kritika* 2015/5–6, 17.

²² JÓZSEF Attila, A középosztály és a vajudó világ, in *JAÖM* III, 174.

számára, jól érzékelteti, hogy még Kosztolányi-bírálatának korábbi változatában is – a költőtárs nihilizmusával kapcsolatban – szükségesnek találta megjegyezni:

„...ne higgyük, hogy olvasói is nihilisták lennének. E korban ugyan a szociális törekvések mellett benne lappang a társadalmi üresség érzése is és éppen ezt az érzést igyekeznek magukban sokan a fasizmussal, hitlerizmussal elfojtani”.²³

Mint ahogy az inkriminált népi írók ellen sem csupán az szólt, hogy lépre mentek a politikai és kulturális diktatúrát gyakorló miniszterelnököknek, hanem saját nézeteik gyanús és ködös elemei is, a modern ipari társadalmat megtagadó közösségi elképzeléseik. A *Szép Szó* megalapításában alapvető szempont volt az is, hogy alternatívát nyújtson a népi *Válasz*-szal szemben.

Az „emberi öntudat” formula a maga általánosságával immár a népfrontos egység létrejöttét szolgálja. Jól érzékelteti ezt az Ignotus Pállal közösen írt fizetési felhívás szövege (1936 januárjában):

„Programunk röviden Szép szóval napvilágra hozni azt az emberi öntudatot, melyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít. Igazságokat, de nem szükségképpen új igazságokat keresünk, inkább régi tévedésektől kívánunk óvakodni. [...] Társadalmunk alapja, melyet végső fokon a gazdaságban jelöltek meg elődeink, megingott. A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s [...] az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza. A társadalom elvesztette régi eszméletét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy ne kívánt volna minden emberinek foglalataul szolgálni. Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja. »Nemzeti öntudat«, »osztály öntudat«, »faji öntudat« önállóították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek mint valaha. E zűrzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni...”²⁴

Az emberi öntudatot tartalmazó mondat szó szerint jelenik meg (illetve tér vissza) a nevezetes *Szerkesztői üzenet*ben (a *Szép Szó* 1936. márciusi számában).²⁵

A szövetségkeresés természetesen *elvi engedményekkel* járt József Attila részéről. *A szocializmus bölcséletében* föltehetően Mónus Illés szociáldemokrata köre felé tett gesztusokat, a középosztály-vitában és a Hort Dezső könyvéről írt recenziójában

²³ JÓZSEF Attila, Ének a semmiről, in *JAÖM* III, 410.

²⁴ IGNOTUS Pál–JÓZSEF Attila, *[T. C.!...]*, publikálatlan írás.

²⁵ JÓZSEF Attila, Szerkesztői üzenet, in *JAÖM* III, 186.

Hendrik de Man szocialista munkaterve iránt mutatott érdeklődést. A hozzá közelálló Kosztolányi Dezső költészetéről szóló írását bizonyára nem ez motiválta elsősorban, de aligha zárható ki az a szándéka sem, hogy nyilvánosan demonstrálja a hangsúlyozottan polgári költő iránti megértését és nagyrabecsülését. Ugyanakkor valamennyi szövegében jelzi és képviseli a maga *vállaltan marxista pozícióját* is, amely – a mozgalomból kikerülve – tulajdonképpen ekkor válik egyre inkább *autonóm* állásponttá.

Különösen fontos dokumentuma e folyamatnak a Hort-recenzió, amely két ponton vitázik a könyvvel. Nem ért egyet Hort Dezsővel abban, hogy a „történelmi materializmus” helyett az „ökonómikus realizmus” elnevezést ajánlja, mert ez a marxi gondolatvilágot (Hort intenciója ellenére) leszűkítené a gazdasági szférára. József Attila azért tartja megfelelőbbnek – a Marx ifjúkori műveiben talált elnevezést követve – az ökonómikus vagy szociális humanizmus kifejezést, mert a marxi elméletet elsősorban filozófiának tartja, és (Hort Dezsővel ellentétben) úgy véli, hogy a filozófiának kell alárendelni a szociológiát is. (E tekintetben József Attila *A szocializmus bölcseletében* megkezdett utat folytatja tovább, a marxizmus diszciplináris újrapozícionálását.²⁶)

A másik, fontosabb vitapont a költő szerint: valójában *hol célszerű kezdeni* a marxi elmélet kritikáját. Úgy gondolja, hogy Hendrik de Man (és Hort Dezső) adós marad a felelettel arra, hogy

„a homo moralis, vagy ideologicus miért fordul szembe a homo oeconomicusszal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül? A Marx-kritikának itt kellene kezdődnie [...]. Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei.”²⁷

Ezt követően József Attila megismétli régi vesszőparipáját, azaz a pszichoanalízisre hivatkozva mutat rá a marxi tanítás hiányosságára: „A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni.” A „legemberibb” jelző világosan jelzi a költő személyes érintettségét. De a problémafelvetés merőben új kontextusba kerül, az elméleti kiütkeresésnek immár igen nyomós aktuálpolitikai indítéka van, az, hogy a diktátorokat és tömegtébolyokat produkáló kor rácáfolni látszik a marxi jövendölésre:

²⁶ JÓZSEF Attila, Új szocializmust! Hort Dezső könyve, in *JAÖM* III, 177.

²⁷ I. m., 178.

„Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A »szellemi természetéről« szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál. A társadalmi fejlődés humanista elvét össze kellene vetni már az egyén szociális fejlődésének tanulmányozásával, a történelmi materializmust a pszichoanalízissel.”²⁸

A Hort-recenziónak jelentőségét elsősorban az adja, hogy Hort Dezső könyve *mintát* kínált József Attila számára: hogyan lehet és kell számot vetni a marxi tanítás időszerről és elavult elemeivel. Amikor megjelöli, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie, már a maga változatát készíti elő – azt, amit a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában és annak szövegváltozataiban próbál később megvalósítani. A recenzióban fölvetett kérdések képezik bölcséleti igényű töprengéseinek kiindulópontját utolsó éveiben.

Hegel – Marx – Freud

Kései főműve befejezetlen maradt, bár az első részt legalább retorikailag lezárja az utóbb megírt 7. pont. Nagy kár, hogy ez éppúgy ismeretlen maradt, mint a töredékes szövegváltozatok, amelyek nemcsak jóval radikálisabb kritikát gyakorolnak Marx fölött, mint a *Szép Szó* emlékszámban publikált tanulmány, hanem sokkal érdekesebbek problémafelvetésükben is, érvelésükben is.

József Attila szemléleti nagykorúságát jól érzékelteti, hogy sikerült *szakítania a hagyományos, „vonalszerű” fejlődéssémával*, amelyet részben a marxizmustól kapott örökölt. Tulajdonképpen a *Szép Szó*-ból ismert szövegváltozat is (egy-két megállapítást leszámítva) azt a teleologikus logikát követi, hogy a későbbi gondolkodók felülírják a korábbiakat – tehát Feuerbach meghaladja Hegelt, Marx meghaladja Feuerbachot, Freud pedig (ha nem haladja is meg, de ugyancsak) rámutat Marx fogyatékoságaira. A töredékes szövegváltozatok jóval árnyaltabb mérlegelésre vállalkoznak: éppúgy kiemelik a hegeli koncepció igaz megállapításait Feuerbachhoz és Marxhoz képest, mint ahogy a feuerbach-i elgondolás pozitívumait is Hegellel vagy Marxszal szemben.

Az eredetileg tervezett címváltozatok közül sokkal találóbb lett volna az első rész élére Hegel–Feuerbach–Marx, mint Hegel–Marx–Freud hármasa, mivel Freud kevéssé szerepel benne (ő a tervezett második rész főszereplője lett volna), Feuerbach viszont kulcsjelentőséget kap. Az abszolút szellem önmozgásának hegeli elvét – olvashatjuk a tanulmány 3. pontjában –, Marxot megelőzve, Feuerbach úgy alakította át emberivé, hogy a fejlődést az emberek *öntudatosodási* folyamatoként írta le: előbb mint különféle vallásos változások sorozatát, utóbb pedig mint (a maga által is képviselt) huma-

²⁸ Uo.

nista fordulatot, melynek eredményeként az isteni szeretet helyébe az emberszeretet vallása lép. József Attila mindenekelőtt az *ész*, illetve az *erkölcs* meghatározó szerepét emeli ki a két gondolkodó tanításában: „Hegelnél az ész működik – öntudatlanul – a művelődés erkölcsében, Feuerbachnál az erkölcsiség lép elő tudatosan s teszi ésszerűvé a különböző korok vallásos képzeit.”²⁹

A 4. pont már Feuerbach és Marx történelemképét hasonlítja össze. Míg Feuerbach öntudatosodásként, addig Marx *önteremtésként* gondolja el az emberi történelmet. Jóllehet József Attila Feuerbachhoz köti az öntudatosodást, nem következetes ebben, hiszen Marx esetében is a „teljes emberi öntudat” kiteljesedéséről ír:

„Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesek voltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai.”³⁰

Az önteremtés fogalmába a *nemi tevékenység* is beleértendő – ennek József Attila megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít.³¹ Ugyanakkor kritizálja is Marxot a nemiség lebecsüléséért, és egyoldalúnak találja, hogy Marx a férfi és nő viszonyát csupán termelésnek tekinti. „Marx szemére veti Feuerbachnak – írja József Attila –, hogy a nemiséget »idealizálta.« Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig »materializálta« a nemiséget.”³²

A tanulmány utolsó, 7. pontjában már azt is kifogásolja, hogy Marx beéri a férfi és nő viszonyának jelentőségével:

„Marx megfeledkezik a gyermekről. Azt mondja, hogy az embernek önmagához való viszonya nyilatkozik meg a férfi és a nő »legtermészetesebb« viszonyában, de nem gondol arra, hogy ugyanígy »legtermészetesebb« viszony a felnőtt és a gyermek viszonya. Nem tud – hiszen akkor még nem is tudhatott arról, hogy a felnőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonylatban a felnőttekkel volt gyermekkorában; hogy ez a viszony nem pusztán a tudatra jellemző viszonyítás, hanem lelki *valóság*, melynek tünetei a testi szervek működésének zavaraiiban jelentkeznek.”³³

Hasonlóképp érvel (és hivatkozik a pszichoanalízisre) a 6. pontban, amikor Engels Feuerbach-kritikáját céltévesztettnek ítéli. Marx az embert – írja – mint látható, érzé-

²⁹ JÓZSEF Attila, Hegel – Marx – Freud, *Literatura* 2008/1, 105.

³⁰ Uo.

³¹ I. m., 106–107.

³² I. m., 108., illetve 121.

³³ I. m., 110.

ki valóságot szemléli, életfeltételeiből és „*realis énjéből*” következtet jövőjére. Azért teheti ezt, mert úgy gondolja, hogy az egyén léte adva van saját tudata számára. „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata.” „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” Eszerint saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket. József Attila szerint ez a feltételezés nem állta ki az idő próbáját.³⁴

A pszichoanalízis ugyanis azzal a fölfedezéssel vált betegségek gyógymódjává, hogy

„a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-észszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek fogalmát oly mulatóságosnak találta Engels Feuerbachnál”.

Márpedig az ilyen ember – teszi hozzá József Attila – kétségkívül valóságos lény, és „ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé híven megőrzi”.³⁵ Engels még úgy vélte, hogy mindezen, ami egy emberre hat, a tudatán kell keresztülmennie. Azóta a lélektan sok olyan jelenséget derített fel, melyet a 19. századi gondolkodó nem ismerhetett. Például megtudtuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot és a nemi kielégülést igen sokszor nem veszi tudomásul stb.³⁶

József Attila tulajdonképpen arra keresi a választ, hogy a marxi jövődőlés miért mondott csődöt, hol csúszott hiba a számításba. Talán úgy gondolta, hogy ha ezt meg tudja magyarázni, akkor fényt deríthet a náci és a többi diktatúra sikerének titkára is – legalábbis mélyebb válaszokhoz jutva el, mint amelyeneket a szociológia kínál (például a középosztályra mutatóval). De maga a tanulmány távolról sem tartalmazza mindazokat a fogyatékoságokat, amelyeket József Attila a marxi elméletben felismer, vagy felismerni vél. A továbbiakban kissé részletesebben bemutatok néhányat ezek közül, a töredékben maradt szövegváltozatok alapján. Külön érdekességük, hogy csaknem mindegyikben szerep jut Feuerbachnak is.

Elsőként Marx *természetfelfogását* bírálja. Marx egyoldalúan fogalmaz – írja József Attila –, amikor az emberi lényezetet a társadalmi viszonyok összességéként határozza meg, mivel abba beletartozik a természeti viszonyok összessége is.

³⁴ I. m., 109.

³⁵ Uo.

³⁶ I. m., 109–110.

„Marx itt Feuerbach hibájába esett. Hegel a természetben működő ész tudatosodásának látta az emberi művelődést; Feuerbach elszakította az emberi erkölcsöt a természetben működő észről; Marx ezt a szakadékot akarta áthidalni s újabb szakadékot hasított természet és társadalom között. [...] A marxi szakadék abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő emberek környezetének tekinti csupán, mint előfeltételt veszi számításba. A természet azonban nemcsak »számunkra« van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, – testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fönnálló kapcsolataink.”³⁷

József Attila érvelése itt igen szellemes és találó.

Részben az előző gondolatmenetből növeszti ki József Attila a *véletlen* marxi lebecsülésének kritikáját:

„Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölcséletében megleli a maga helyét, éppen mint »szükséges véletlen«. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincsen a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a társadalmat pl. kozmikus katasztrófa formájában. Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl váratlan, véletlen meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását. Napjainkban ilyen véletlenek fölbukkanásának vagyunk tanúi.”³⁸

Lehet, hogy József Attila a hitleri hatalomátvételt is beleértette „napjainak véletlenei” közé.

Hasonlóképp veti Marx szemére a *gazdasági oldal abszolutizálását*:

„S ahogy Feuerbachnál az erkölcsiség mögé búvik a természetes szerelem, úgy lapul meg Marxnál a gazdasági valóság mögött. [...] Marx egyáltalában nem magyarázza meg azt az erkölcsiséget, melyet Feuerbachnál visszavet, nem tesz mást, mint hogy a vallásos erkölcsiség helyébe a gazdasági erkölcsiséget lépteti. Egyszerű ténynek veszi azt a különös dolgot, hogy a családban az asszony és a gyermekek a férfi rabszolgái. A társadalom [...] tagjai (az emberek) pedig aszerint alkotnak osztályokat, hogy a termelési eszközökhöz képest milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el. Így azonban a társadalomnak ugyan a gazdaság az objektív alapja, magának a gazdaságnak alapját viszont a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség teszi. A társadalmat tehát a pusztá természet helyébe a tulajdon és a

³⁷ I. m., 115.

³⁸ Uo.

jog hozza létre és nem az élelmiszerek előállítására. A családot a nemi ösztönök tartják ugyan össze, de nem változtatják közvetlenül társadalommá. A társadalom sejtjévé akkor válik a család, amikor a nemiségen kívül fellép az erkölcsiség is és vele a jog – mely mi másból származhatna a családon belül, ha nem éppen a nemiségből, azaz nemiségről való lemondásból?”³⁹

Itt József Attila érvelése igen vitatható, kezdve ott, hogy a tulajdonjogot erkölcsiségnek nevezi. Figyelmen kívül hagyja, hogy a gazdasági szféra szakszerű vizsgálata nem tűri meg a saját szempontjából külső, illetéktelen tényezők, így az erkölcs figyelembe vételét. Részben ez az ára annak, ha *A tőkét* átpozícionálják tudományból filozófiává. Jóval meggyőzőbb vagy legalábbis érdekesebb, amikor Engels Feuerbach-kritikáját Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művére hivatkozva bírálja.

Először a kétféle szeretetfelfogáshoz fűz kommentárt:

„Szeretet is uralkodik a börzén, amennyiben ez nemcsak érzélgős frázis, mert mindenkinél boldogságösztöne kielégül a másokban» – gúnyolódik Engels Feuerbachon. »A valóságban minden osztálynak, sőt minden mesterségnek megvan a maga morálja és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, veszekedésekben, pörösködésekben, házi zsörtölődésekben, válóperekben és egymás minél nagyobb kizsákmányolásában nyilvánul meg.« – Engels veti e szavakat Feuerbach ellen s így elhárítja a kérdést, ahelyett hogy felelné rá, hogy a szeretet, amelynek – mint ő maga mondja – mindent egyesítenie kellene, miért tör ellenséges táborokban önmaga ellen.”⁴⁰

Nyilvánvaló, hogy a „nem tudok mást, mint szeretni” költője nem nyugodhatott bele a kérdés lekezelésébe. Ellenérvként Max Weber nagy hatású könyvére hivatkozik:

„Max Weber kutatásai azonban inkább Feuerbachot igazolják, mint Engelst. Weber, mint ismeretes, a kapitalizmus kifejlődését a protestantizmus puritán erkölcsi eszményeivel magyarázza, történelmi adatai alapján. A gúny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktözsde ha nem is »legszentebb temploma« az erkölcsösségnek, de mindenesetre tiszteletreméltó helye. »A feuerbachi elvont embertől a valóságos eleven emberhez csak akkor juthatunk el, ha azt tetteiben, a történelemben szemléljük« – mondja Engels. Max Weber »tetteiben, a történelemben« szemlélte »a valóságos, eleven embert«. (Azért teszem ezt a kifejezést idézőjelbe, mert valóságos, eleven embert csak akkor szemlélünk, ha személy szerint találkozunk vele – »osztályokkal« épp oly kevésbé találkoznánk és beszélgethetnénk, ha »valóság-

³⁹ I. m., 121–122.

⁴⁰ I. m., 124.

gosan, elevenen« végigsétálhatnánk a történelmen, ahogy »vallásos kedélyekkel« nem koccinthatunk.)⁴¹

József Attila éles szemmel ismeri fel Engels Feuerbach-kritikájának még egy sebezhető pontját: azt, hogy a vallással szembeni ellenszenvé vakká teszi őt az *egyházi (intézményes) jóváhagyás* társadalmi jelentősége iránt. A költő teljes joggal hivatkozik a marxista munkásmozgalom vezetőinek hasonlóképp intézményesült jóváhagyó („egyházi”) szerepére:

„»Feuerbachnál abban áll az idealizmus, hogy ő a kölcsönös vonzalmon alapuló emberi viszonyokat, a szerelmet, barátságot, részvétet, önfeláldozást nem tartja egyszerűen annak, amik azok önmagukban is, a Feuerbach számára is múlthoz tartozó különleges vallásokra vonatkozó visszaemlékezés nélkül is, hanem azt állítja, hogy ezek csak akkor hatnak igazán, ha a vallás magasabb kenettel látja el őket. Számára nem az a fontos, hogy ezek a tiszta emberi viszonyok fennállanak, hanem az, hogy mint új igaz vallást lehet felfogni őket.« Így Engels. Azonban az »osztályérdek« is csak akkor hat igazán, ha a »tudományos szocializmus« »magasabb kenettel« látja el s a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hívek mozgalmában – dönt arra nézve, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölkeszültségük.»⁴²

Nem kétséges, hogy József Attila „hibajegyzéke” legalább részben választ adhatott számára a marxi elmélet kisiklására. De a feltárt fogyatékok együtt sem magyarázták meg azt, hogy a szocializmus helyett a nemzetiszocializmus lett a befutó. Tanulmánya 7. pontjában végül oda kanyarodik vissza, amit már az *Egyéniség és valóságban* is fölvetett: a szubjektív, tudati tényező társadalmasodása valamiképp lemaradt az objektív, technikai tényezőéhez képest.⁴³ A lét közvetlen befolyásolhatósága legfeljebb lélektani támpontokat adhatott a tömegmanipuláció korabeli sikereinek magyarázatához, de József Attila maga sem gondolta azt, hogy a marxi elmélet heurisztikai erejét ez törte volna meg. Arról nem is beszélve, hogyha más nem, hát a bolsevik hatalomátvétel Oroszországban hasonlóképp bizonyíthatta: a marxi elméletre hivatkozás is alapja lehet eredményes tömegmanipulációnak. József Attila és elvbarátai akkori paradox helyzetét mi sem mutatja jobban, mint hogy arra kényszerültek: saját kisebbségi álláspontjukat – partikuláris öntudatukat – nyilvánítsák általános emberi öntudatnak.

⁴¹ Uo.

⁴² I. m., 124–125.

⁴³ I. m., 110–111.

Nothnagel Zoltán¹

MIT ÉR A KÖLTŐ, HA SZOCIALISTA?

– A művészet szerepének változásai a gondolkodó József Attila pályáján –

„Költő vagyok, mifene más – mondhatnám. Fejtegetéseim sarkcsillaga így a költészet, e körül fordul módjával gondolatom. A művészet többi öve is ennek világánál helyezkedik el a továbbiakban”² – ezt a vallomámos vezérelvet, amely a József Attila *Második költészetbölcseletének* elnevezett prózai töredékcsoport egyik fogalmazványában olvasható, mutatis mutandis kiterjeszthetjük arra a módra is, ahogy a költő – legalábbis elméletírói pályájának első éveiben – a művészet és a többi szellemi tevékenység egymáshoz való viszonyáról gondolkodott. Teorémáinak középpontjában ugyanis kezdettől fogva a műalkotás sajátos funkciója állt, minden más emberi tevékenységet ehhez viszonyítva vizsgált. Ahogy Tverdota György írta a József Attila-i és az azt inspiráló crocei esztétika közötti genealogikus kapcsolat természetéről:

„...a költő gondolati előföltevéséből kell kiindulnunk, amely őt a művészetről való bölcseletre indította, amely kezdettől mindvégig meghatározta gondolkodói beállítottságát, s amely így foglalható össze: a művészet a szellemi és gyakorlati tevékenységek egyéb formáival egyenrangú, tőlük független szellemiség. Az idegen gondolatrendszerekhez való viszonyát is ez a gondolati előföltevés szabályozta. Az olyan bölcseleti tendenciák iránt volt fogékony, amelyek igazolták ezt az előföltevést, és amelyek alkalmasak voltak arra, hogy anyagot: érveket, fogalmakat, szempontokat szolgáltatassanak ahhoz, hogy álláspontját művészetbölcseleti rendszerébe dolgozza ki.”³

---

¹ A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója „Az irodalmi modernség” doktori oktatási programon.

² JÓZSEF Attila, [A tudomány abban különbözik...], in J. A., *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*, Szövegek, sajtó alá rendezte HORVÁTH Iván vezetésével BARTHA András, GOLDEN Dániel, HEGEDÜS Orsolya, KIS Zsuzsanna, SERÉNY Zsuzsanna, Osiris, Budapest, 1995, 264. (A továbbiakban: *JATC 1*)

³ TVERDOTA György, József Attila és a crocei esztétika, in „*A mindenséggel mérd magad!*”, *Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette B. CSÁKY Edit, Akadémiai, Budapest, 1983, 195–196.

József Attila értekező prózájának magva, legalábbis eleinte, tehát – noha számos forrásból, mindenekelőtt Benedetto Croce esztétikájából merített ihletet – önálló, eredeti művészetbölcselet volt, amely a műalkotásoknak, és ennek révén saját költői gyakorlatának is kitüntetett szerepet szánt a létezők rendjében. Dolgozatomban azt szeretném részletesen megvizsgálni, milyen következményei voltak erre a konstrukcióra nézve annak, hogy a költő – legkésőbb 1930-tól számítva, és föltehetően élete végéig – egy tőle függetlenül létrejött, nagy hagyománnyal rendelkező eszmerendszer, a marxista szocializmus elkötelezett híve volt. Hogyan befolyásolta a művészetről vallott nézeteit ez az elsősorban nem a művészet kérdéseivel foglalkozó tan? József Attila első, töredékben maradt művészetelméleti kísérlete, az *Ihlet és nemzet* – kategorikusan visszautasítva azon elméleteket, melyek szerint a műalkotás lényege a gyönyörködtetés vagy a játék volna – egy ismeretelméleti rendszer keretén belül helyezte el a művészetet:

„A gondolkodók – szinte közmegegyezéssel – kétfajta szellemiségről, a megismerésnek két módjáról tesznek tanuságot s ezek mint szemlélet és gondolat nyernek megkülönböztetést. Ezért aztán nem tudják, mit csináljanak a művészettel. Hiszen letagadhatatlanul megismerés foglaltatik a művészetben [...]”⁴

A költő így arra a következtetésre jutott, hogy a művészet a két hagyományos alternatívától független ismeretszerzési mód, amelyekkel együtt megfeleltethető a dolgok objektív rendjének is:

„Azt állítjuk, hogy a szemléleten s a gondolaton kívül a megismerésnek egy harmadik módja is megadatott számunkra és ez a művészi megismerés, amelyet ihletnek nevezhetünk. Tudjuk, azt is, hogy ezzel azt állítjuk, hogy a megismerés számára az általános és a különös mellett adva van olyan harmadik tárgy is, amely nem különös és nem általános.”⁵

Ez a „tárgy” tehát olyasmi, amit sem fogalmakkal, sem szemlélettel nem lehet megragadni, mégis vitathatatlanul létezik, nevezetesen a világegész, amelyet a József Attila által ihletnek keresztelt művészi megismerés igen figyelemreméltó módon vesz birtokba:

„Az ihlet tehát megragad egy valóságelemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságelemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása.”⁶

⁴ JÓZSEF Attila, [A gondolkodók...] [1], in *JATC I*, 36.

⁵ I. m., 37.

⁶ JÓZSEF Attila, [...fogalom, mig az ihlet...], in *JATC I*, 91.

De nem elégedett meg azzal, hogy leírta ennek a különös ismeretszerzési módnak a működését: arra is magyarázatot adott, miért van szükség rá, mi az az igény, amelynek az ember – József Attila ekkori kifejezésével: az „exisztencia” – ezen a módon tesz eleget. A művészet ebben az összefüggésben egyfajta ismeretelméleti bravúr, a világ mint egész szemlélésének egyetlen módja, amire József Attila szerint bizonyos egzisztenciális igény, a „világhiány” miatt van szükségünk. *Az Istenek halnak, az Ember él* című tanulmányban tovább árnyalta ezt az igényt, a kielégítésére irányuló tevékenységet pedig egyúttal a mágia birodalmába utalta:

„Az ember azért ír verset, mert a szó szoros értelmében sürgős szüksége van reá. Földézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyü népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondi*-ját s ez sikerül is annak, akinek *mana*-ja, vagyis varázseréje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos.”⁷

De miért van szükségünk a tárgyak lelkének földézésére? A költő ezt a következőképpen indokolta:

„Az anyag végtelen, határtalan. És noha minden egyes dologban rábukkanunk a lélekre, a dolgok egyetemének lelke mégis elsikkad előlünk. Hiszen a dolgok egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül, mint teszem azt, egy cseresznyefát, hanem legfőlőbb elmélkedhetünk róla. A szellem így bele is veszne az anyag végtelenségébe, ha egyáltalában beletörődne abba, hogy kivüle is legyen valami, ami határtalan. Ez az elme számára örület volna, a képzelet számára képtelenség, a lélek számára – ne tessék mosolyogni – világhiány. De éppen emiatt az ész addig serénykedett, mignem fölfedezte az arisztoteleszi »végtelen regresszus lehetetlenségének« elvét. A képzelet addig csapongott kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a mítoszokat. A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegészet alkot.”⁸

A művészet ezek szerint az embernek csupán egyik, bár talán mind közül a legfontosabb eszköze arra, hogy úrrá legyen az őt körülvevő világ kétségbeejtő végtelenségén, amire már az alapvető életműködéshez is szükségünk van. Egyik töredékében József Attila egyenesen objektív, metafizikai szintre emelte ezt a szükségét:

„Hát muszáj élni? Muszáj gondolkodni? Nyilvánvaló, hogy nekem nem és neked sem. De az életnek muszáj, de az elmének muszáj, mert akkor nem volna az, ami. Nem szükséges, hogy én írjak verset – de úgy látszik, kell, hogy vers irassék, különben meggörcsölnének az adamant rudak.”⁹

⁷ JÓZSEF Attila, *Az Istenek halnak, az Ember él*, Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről, in *JATC 1*, 216.

⁸ I. m., 216–217.

⁹ JÓZSEF Attila, [A tudomány abban különbözik...], in *JATC 1*, 270.

Hogyan vált ebből a további magyarázatra nem szoruló kellésből, a megismerést a maga módján szolgáló, teljesen önálló művészi cselekedetből politikailag elkötelezett alkotótevékenység? Ha a művészet törvényeit magából a művészetből kell kikövetkeztetnünk, ahogy József Attila többször is tudatosította olvasóiban, hogyan fér össze ez az elképzelés azzal, hogy egy hozzá képest teljes mértékben külsődleges eszmerendszerből levezetett szabályozást érvényesítsünk rajta? Még egyértelműbb az ilyesfajta szándék okozta feszültség, ha – Tverdota György elemzését követve – a tiszta költészet manifesztumaként és elméleteként értelmezzük József Attila művészetbölcséletét, amint erre a költő saját szóhasználata is ösztönöz.¹⁰ A tiszta költészet ugyanis, ha a francia poésie pure hagyományát vesszük alapul, elvi szinten zár ki a költészet területéről mindent, ami – úgymond – költőietlen, elsősorban pedig a politikum bármely megjelenési formáját. Tverdota úgy oldotta föl az ebből eredő ellentmondást, hogy a poésie pure hívei számára mintául szolgáló ősi, mágikus költészet hagyományára utalt: ez ugyanis maga is „cselekvő költészet”, vagyis valamiféle adott közösség érdekében, adott céllal végrehajtott nyelvi aktus volt.¹¹ Láttuk, József Attilától ez a költészetfölfogás sem állt távol. Tehát, ha így tekintjük, a politikum nemhogy idegen lenne a költészet lényegétől, hanem egyenesen a legszorosabb értelemben vett művészség feltétele.

Anélkül, hogy kétségbe vonnám Tverdota következtetésének helytállóságát, fontosnak tartom megjegyezni: már a József Attila-i esztétika kezdeti formája is meglehetősen sajátos értelmezést adta a tiszta költészet ideáljának, amennyiben – még ha különös módon is – a világról szerezhető ismeretek egy speciális formájának tekintette azt. Noha a költő e művészi megismerés igényét kissé „rövidre zárva”, egy ellentmondást nem tűrő – szubjektív vagy objektív – szükség parancsával magyarázta, mégis úgy vélem, hogy alapvetően eme igény föltételezése nyújtott lehetőséget számára poétikai gondolkodásának a nevezett politikai ideológia irányába történt kiterjesztésére. Ezen túl, noha vitathatatlan, hogy a mágikus és a politikai költészet közös jellemzője a költői nyelv által történő cselekvés, némi magyarázatot igényel, mit jelent ez az egyik, és mit a másik esetében. Vagyis, hogy egészen pontos legyek, milyen úton-módon látta József Attila megvalósíthatónak a szocializmus ügyének a művészet általi elősegítését.

Fölvetéseim további kifejtésére a költő egy 1931-ben, szabadelőadásként elhangzott szövege, az *Irodalom és szocializmus* ad alkalmat. Ez a tanulmány még erőteljesen épített ugyan az *Ihlet és nemzetben* megalapozott művészetbölcséleti koncepcióra, de már egyértelműen deklarálta a szerző osztályharcos szocialista elköteleződését, méghozzá a messianisztikus forradalomvárás jegyében, amit a szóhasználat és a gondolatmenet szintjén is számos gesztussal érvényesített. Az elmélet szintjén a legfontosabb ilyen gesztus a mű tartalmi – vagy, ahogy a költő az előadásszöveg egy koráb-

¹⁰ TVERDOTA György, *József Attila*, Korona, Budapest, 1999, 37–47.

¹¹ I. m., 50–51.

bi változatában fogalmazott: ideológiai – oldalának hangsúlyozása a korábban kialakított formatan mellett. Noha itt József Attila szinte szóról szóra megismételte a művészet játékként való fölfogásával szemben megfogalmazott, korábban már idézett hitvallását a versírás objektív szükségességéről, az előadászöveg több pontján kitért annak praktikus hasznára is, ami – nem meglepő módon – közvetlenül kapcsolódik a proletariátus osztályharcához. A költő továbbra is elutasította a művészet céljának a gyönyörködtetésben való megjelölését, de érvelését ezúttal kiegészítette egy új szemponttal: „Az öntudatlan munkás meg egészen más módon, nem irodalomban, művészetben keresi gyönyörködtetését. Öntudatos társa pedig ha irodalmat olvas, éppen ellenkező céllal teszi, – azért, hogy tanuljon.”¹² És hogy mit tanulhat a munkás az irodalom olvasásából? A tanulmány buzgó ifjúkommunista szerzője efelől sem akart kétséget hagyni. Miután hosszasan elemezte Dos Passos *Nagyváros* című regényét, az abból leszűrhető tanulságokat, illetve azok hasznosságát a következőképpen fogalmazta meg: „...a tőkés gondolkodás new-yorki változatát könnyen kivonhatjuk a regényből, úgy hogy minden vonatkozásában látván könnyebben küzdhetnek ellene ottani elvtársaink.”¹³ A művészet tehát a társadalmi valóságra vonatkozó hiteles ismeretek közvetítőjeként veszi ki a részét az osztályharcból.

Ez a szemlélet természetesen nem előzmények nélkül való, hiszen már a marxizmus klasszikusai is a társadalmi forradalom egyik színterének tekintették a kultúrát, a művészetet. Marx szerint

„az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatos-sággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak a tudatára jutnak és azt végigharcolják.”¹⁴

A kultúra így fölfogott szerepének tudatos megvalósítását célozta Lenin kulturális forradalom-koncepciója: eszerint a kulturális örökség szisztematikus terjesztése a proletárság körében annak öntudatos-sá válását mozdítja elő, ami közvetve segíti osztályharcában. De a magát szocialistának valló művész a harmincas években nemcsak az általában vett kultúra forradalmi küldetéséről tájékozódhatott: a proletkult ideológusai elvi alapot szolgáltattak a művészetnek az osztályharc fontos színterékként való fölfogásához a jelenben alkotó művész számára is. Bogdanov például így nyilatkozott erről:

¹² JÓZSEF Attila, Irodalom és szocializmus, in JÓZSEF Attila *Összes művei, 3. kötet, Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1958, (József Attila Összes Művei) 81. (A továbbiakban: *JAÖM 3*)

¹³ I. m., 86.

¹⁴ KARL MARX, A politikai gazdaságtan bírálatához, Első füzet, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 13. kötet, 1859–1860, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Kossuth, Budapest, 1965, 6–7.

„1. A művészet eleven képek segítségével szervezi meg a társadalmi tapasztalatot, nemcsak a megismerés, hanem az érzelem és az akarat síkján is. Ennek következtében a művészet a kollektív erők, az osztálytársadalomban az osztályerők megszervezésének leghatalmasabb eszköze. 2. A proletáriátusnak erői megszervezésére a társadalmi tevékenységben, a harcban és az építésben feltétlenül szüksége van saját osztályművészetére.”¹⁵

József Attilától persze többnyire távol állt a proletkult agitációs retorikára kihegyezett esztétikája, hagyományellenessége pedig különösen. Azonban az irodalomnak az elnyomott osztályok öntudatosodásában betöltött szerepét, valamint a társadalomhoz, a gazdasági alaphoz kötött mivoltát, felépítményjellegét a harmincas években egyre több szövegében, egyre nagyobb problémaérzékenységgel tanulmányozta. Ezzel párhuzamosan pedig eltűnt gondolkodásából a világegész helyett szemléleti egészet teremtő művészet ideálja: a hangsúly a művészi alkotómunka helyett egyértelműen a műalkotás tartalmi-ideológiai oldalára tevődött át. Egyik ekkori fogalmazványában a kulturális-ideológiai küzdelmet az osztályharc önálló színtereként jellemezte: egyenesen a termelés fejlődését tette függővé az uralkodó társadalmi osztály és a „kizsákmányoltak” irodalmának egymással való küzdelmétől, mondván, az utóbbi az elnyomott osztályok öntudatosodása irányában hat, és így a termelés irányítását majdan magához ragadó „élcsapat” erősödését teszi lehetővé:

„Az irodalmon belül tehát éppúgy mint a társadalomban, osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztályizlést és ideológiai szükségletet elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.”¹⁶

A moszkvai proletárirók 1931-es irodalmi platformtervezetere adott válaszában ennél jóval szerényebben, noha egyszersmind specifikusabban határozta meg az irodalomnak a társadalmi harcokban betöltött szerepét:

„Történelmi szerepe nem az irodalomnak, hanem a proletáriátusnak van és a benne élő proletáriróknak. Az irodalom csak visszatükröződés, az osztályharc gyűjtő visszatükröződése, amely visszahat, de csak úgy, ahogy a kirakat tükörfalai visszaverik a *középpontban* égő lámpa fényét, közben összegyűjtve a fény szétszó-

---

¹⁵ A. Bogdanov határozati javaslata, 1918, in *A szocialista realizmus*, 1. kötet, a bevezető tanulmányt írta és a szövegeket válogatta KÖPECZI Béla, Gondolat, Budapest, 1970, 283.

¹⁶ JÓZSEF Attila, [Bármiféle társadalmi...] [2], in *József Attila összes tanulmánya és cikke, Szövegek, 1930–1937*, <http://textus.elte.hu/ja/textus-11.html#d1e6533> (letöltés ideje: 2016.01.31.)

ródó erősségét, fölfokozván a ragyogást és megvilágítván a tárgyakat ott is, ahol a visszavert sugár nélkül a lámpa fénye mellett is árnyékban maradtak volna.”¹⁷

Mindazonáltal vannak arra utaló jelek is, hogy József Attila még forradalmi szocialista korszakában sem vallotta kétségektől mentesen a művészet politikai küldetésének programját. Egy valószínűsíthetően 1932-ből származó prózai töredékében, amely *A művészet kérdése és a proletárság* címet viseli, csupán azt vette magától értetődőnek, hogy a politika hat a művészetre, azt az állítást azonban, hogy ez a hatás visszafelé is érvényesülne, ha nem vetette is el, bizonyításra szorulónak ítélte. A bizonyításhoz pedig a művészi tevékenység természetének újbóli körülírására tett kísérletet, amelyhez ezúttal már korántsem kizárólag közgazdaságtani fogalmakat hívott segítségül: amellet, hogy az alkotást egyfelől továbbra is valamely társadalmi szükségletet kielégítő termelőmunkának tekintette, másfelől visszatért okfejtésébe az alkotás ellenállhatatlan, szubjektív szükségként való fölfogása, amelyet immár lélektani fogalmakkal igyekezett definiálni – a művészet mibenlétének tárgyalása így torkollott az ösztönök dialektikájának végül befejezetlenül maradt elméletébe.¹⁸

Mindeközben saját személyes rossz tapasztalatai, valamint a nemzetközi politikai események egyre baljósabb menete – különösképpen a náciizmus németországi győzelme – mindinkább elbizonytalanították József Attilát afelel, hogy a várva-várt proletárforradalom valóban küszöbön álló esemény lenne, valamint, hogy az „élcsapat”, vagyis az illegális kommunista párt alkalmas lenne ennek kirombantására. Tapasztalataiból azonban nem a művészet társadalomjobbító szerepvállalásának hiábavalóságára következtetett, éppen ellenkezőleg: ettől kezdve az elnyomott osztályok öntudatosodási folyamatának legfőbb színtereként kezelte. Egyik 1934-ben írt politikai tárgyú cikkében, *A szocializmus bölcséletében* – demokratizálódó szocializmus-képének megfelelően – radikálisan átértékelt az öntudat eladdig viszonylag egyszerű képlet szerint kezelt kérdését, és a bolsevizmussal szemben foglalt állást:

„A munkások osztályharcának szerepe a szocializmus bölcséletének értelmében tehát nem abban áll, hogy fegyverrel erőszakolják szubjektív akarataikat az egész emberiségre, hanem abban, hogy a dolgozók osztályharcukkal, melyre akaratlanul is rákényszerülnek, napirenden tartják mindazokat a problémákat, amelyek az egész társadalomra vonatkoznak és így a szubjektív osztálytudatú embereket arra kényszerítik, hogy elméjüket megnyissák amaz objektív tudat számára, amely a termelésben érvényesül. Végül is így áll elő az a helyzet, amelyben mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy társadalmi lények vagyunk és csak úgy jutunk a szabadság országába, ha öntudatosan vállaljuk társadalmat alkotó lényegünket.”¹⁹

¹⁷ JÓZSEF Attila, „A magyar proletáriródalom plattformtervezete”, in *JAÖM* 3, 219.

¹⁸ JÓZSEF Attila, *A művészet kérdése és a proletárság*, in *JAÖM* 3, 256–259.

¹⁹ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcsellete*, in *JAÖM* 3, 153.

Az ilyen értelemben fölfogott öntudatosodási folyamat biztos mércéjéül a költő egy újabb művészetbölcséleti fejtegetésében – miközben újfent elhatárolódott attól a fölfogástól, amely a művésztől politikai agitációt követel, illetve elkülönítette egymástól a politikai és a művészeti öntudatot – a művészi önkifejezést jelölte meg: „Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenné ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”

Csakhogy hamarosan ez az elképzelés is túlságosan ambiciózusnak bizonyult számára. Egyik, még ugyanebben az évben keletkezett prózai töredékében József Attila azért deklarálta szociáldemokratának magát, mert a bolsevistákkal szemben ennek a politikai csoportnak, úgymond, „nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúziói”, márpedig ekkorra a proletariátus művészi önkifejezésre való képességének föltételezését is ilyen illúzióknak tekintette:

„...amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mind-ama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak, kifejtenek és rendszereznek is, egy olyan eddig meg nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol. Olyan okra, amelynek hatékonyan működő létét az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakkörökkel és dalárdákkal rendelkezik nincs költészete, nincs szépirodalma.”²⁰

Mindebből az következett a költő számára, hogy át kell értékelnie a proletariátushoz való viszonyát, valamint a tudat és a valóság dialektikájáról korábban vallott nézeteit. Halász Gáborhoz írt 1935-ös levelében már úgy nyilatkozott, hogy a „proletárság” számára csupán önnön sivársági érzésének kifejezési formája, nem pedig lényegi tartalom, mint ahogy a baloldali mozgalmárok látják. *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában pedig, mint ismeretes, kísérletet tett a „tudományos szocializmus” korrigálására a freudi pszichoanalízis révén, amire azért volt szükség, mert – mint írta – a marxizmus felől érthetetlen, hogy „a szocializmus megvalósításának tárgyi, technikai feltételei mellől miért hiányoznak a megvalósítás alanyi, lelki előfeltételei”.²¹ Az pedig, hogy ilyen helyzet előállhatott, csakis úgy lehetséges, hogy

„a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik [...]”²²

²⁰ JÓZSEF Attila, [E sorok írója költő...], in „*Miért fáj ma is*”, *Az ismeretlen József Attila*, szerkesztette HORVÁTH Iván, TVERDOTA György, Balassi–Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1992, 308.

²¹ JÓZSEF Attila, Hegel – Marx – Freud, in *JAÖM* 3, 269.

²² I. m., 268–269.

Ha a művészetet ebben az összefüggésben akarjuk értelmezni, úgy az nem lesz más, mint a kollektív tudat valamiféle terápiás célú analízise, amelyet a költő, aki *A Dunánál* című vers szellemében „az összejtig minden ős”, „minden, ami volt, ami van”, saját magán kell elvégezzen. Hogy ez az analízis milyen eredménnyel járt, természetesen vitatható. A benne munkáló társadalomjobbító szándék azonban mindig meghatározó maradt. Amint József Attila utolsó, még életében megjelent prózai írásában vallotta:

„Mi, mai költők, nem tehetünk mást, minthogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkisérelük a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántoritani.”²³

---

²³ JÓZSEF Attila, A mai költő feladatai, in *JAŐM* 3, 194.

Szemle

Márjánovics Diána

VALAHOGY ÉLNI KELL

– Deczki Sarolta, *Fordított világ, Kritikák, tanulmányok*, Szépmesterségek alapítvány, Budapest, 2016, 311 lap –

Deczki Sarolta bevezetőinél frappánsabbat írni nehéz. Az irodalomtudós második kritika- és tanulmánykötete,¹ a javarészt 2011 és 2016 között publikált írásokat² összegyűjtő *Fordított világ* egyes darabjainak jellemző stratégiája, hogy távoli témával indítanak, majd elegánsan térnek rá a vizsgálat tárgyát képező könyvre vagy problémára. Így jutunk el a mindennapi tárgyudatunkat leképező barkochba-játéktól Kántor Péter *Köztünk maradjon* című kötetének tanúságtevő objektumaiig, a fotográfia emlékezetmegőrző szerepétől Závada Pál *Természetes fény*ének képekről szóló narratóráig. A konstelláció rendszerint roppant termékeny; a szerző elemzési szempontjai életvilágunk, a kelet-közép-európai létmód lényegi problémáira világítanak rá.

A harmincnégy írásból álló kötet az irodalomtudomány által sajnálatosan keveset vizsgált szerzőről, Rejtő Jenőről szóló bevezetővel indít. Rejtő több vonatkozásban fontos. A szerzői űuvre és életút vizsgálata felveti azokat a problémákat, melyek Deczki kötetén végigvonulnak: a történelmi traumák irodalmi reprezentációjának témáját, a mindenkori hatalmi mechanizmusok működés módjának kérdését, a populáris és magas irodalom esztétikai megítélésének dilemmáját vagy a fikció és valóság, az életvilág és műalkotás viszonyának problémáját. A szerző itt fogalmazza meg az egyik – kritikusi pozíciót definiáló – tételmondatát:

„...az elmúlt években jobbra éppen olyan könyvekkel foglalkoztam, melyekben ezek a dilemmák [»az uralom és a szabadság viszonya« (12), a humánus, moralitás kérdése] – így vagy úgy – rendre felbukkantak. A kötet írásai sokszor reflektálnak a világunk állapotára, hiszen ez aligha maradhat kívül a kritikus horizontján, akár szépirodalmi, akár filozófiai vagy irodalomtörténeti munka akad a kezébe.” (13)

---

¹ Az első gyűjteményes kötet 2013-ban, *Az érzékiség dicsérete* címen jelent meg a Kalligram Kiadónál.

² A kötetben egy korábbi írás is helyet kapott: Megszabadulni önmagunktól – Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása, Aspecto* 2008/1.

A *Fordított világ* szépirodalmi kritikáinak egyik központi kérdése, hogy az elemzett írásokban a kelet-közép-európai létmódnak mely változata érhető tetten. Kabai Lóránt *Avasi keserűjének* kritikájában például a „hátborzongatóan otthonos, thriller-szerű kelet-európai sors[ról]” (39), a Tar-életmű kapcsán „lidérces keleti sáv(ról)”³ olvasunk. E horizont a könyv egyetlen világirodalom-kritikájában, a Sofi Oksanen-kötetről szóló elemzésben sem kevésbé számottevő: „A regény eseményei, sőt, szereplői (...) fájdalmasan ismerősek lehetnek a kelet-európai olvasó számára is, aki olyan országban él, melynek lakossága hasonló traumákkal küszködik, mint a távolinak tűnő nép”. (147.) Hatásos kompozíciós megoldás, hogy olykor a radikálisan eltérő szövegvilágokról szóló írások váltják egymást (Nádas – Rejtő – Tar). A *Fordított világ* érzékletesen mutatja, hogy az utóbbi évtizedek jelentős művei milyen poétikai eljárásokkal reflektáltak a „mi kis huzatos, zsúfolt, ideges és frusztrált Kelet-Közép-Európánk(ra)”. (261)

A *Fordított világ* a jelentős kritikakötetek jellemzőivel bír. A vizsgált szépirodalmi művek az utóbbi évek meghatározó alkotásai, így Deczki írásai lehetővé teszik, hogy az olvasó több év távlatából mérlegelje – többek között – Térey János, Kemény István, Tóth Krisztina vagy Borbély Szilárd munkáinak fontosságát, a recepció megállapításainak érvényét. A széles látókörű, kiterjedt tudományos érdeklődésről tanúszkodó gyűjteményes kötet sokrétű, mégsem túlságosan széttartó. A *Fordított világ* hat fejezetre, műfaji egységre tagolódik; benne olvashatunk 1. lírakitikákat (*Csak ami kell*); 2. prózakötetekről szóló tanulmányokat (*Vonat a semmibe*); 3. prózakritikákat (*Olümposz Mucsán*); 4. irodalomtudományi tanulmánykötetekről, monográfiákról szóló írásokat (*Beszél hozzánk*); 5. önálló tanulmányokat, esszéket (*Béka a fazékban*); 6. filozófiai kötetek bírálatait (*Megszabadulni önmagunktól*). Az írások számos ponton érintkeznek; hol egyértelműen összefüggnek, hol finom szálakkal szövődnek egymáshoz. A Szerb Antal-monográfiáról szóló (a műfaj, illetve tudományterület jelenlegi státusára is reagáló)⁴ Havasréti-kritika Szilágyi Zsófia Móricz-monográfiájának elemzéséhez közvetlenül kapcsolódik. A „fikció és a faktum, a szociográfiai hitelesség és az irodalmiság ellentmondásos viszonyát” (77) középpontba állító Tar Sándor-tanulmány a *Természetes fény* és a *Nincstelének* elemzésével villan össze.

³ „Kemény István »lidérces keleti sáv«-nak nevezi azt a földet, ahol Tar novellái játszódnak, amire azért is érdemes figyelni, mert azok az együttélési formák, társadalmi és kulturális viszonyrendszerek, amelyeket a Nyugattal szembeállítva – általában pejoratív módon – keletinek szoktunk tartani, Tarnál hangsúlyosan megjelennek.” (75)

⁴ „Nem olyan időket élünk, melyek kifejezetten kedveznének a monográfiák, vagy egyáltalán bármilyen nagyobb lélegzetű tudományos munka megszületésének. Több száz oldalon feldolgozni egy-egy személyiség, vagy korszak történetét sok-sok kutatómunkát és legalább viszonylagos nyugalmat igényel. Márpedig nem élünk nyugodt időket. Ha azokat élénk, akkor bizonyára több kutató bele tudna vagy merne vágni egy több évre szóló vállalkozásba, és alaposan fel lennének dolgozva azok a témák, melyekkel még adós az adott tudomány.” (209)

A sztereotip, nosztalgikus múltidézés kritikája⁵ pedig a Monarchia mítoszáról szóló munkában és az úgynevezett „nemzeti konzervatív” irodalom⁶ szerzőivel foglalkozó, a kortárs kultúrpolitika által befolyásolni kívánt kánon lényeges problémáira mutató írásban szintén megjelenik.

A kötet visszatérő teoretikus megállapításai ugyancsak koherenciát teremtenek, s egyértelműen tükrözik Deczki irodalomértését, gondolkodói logikáját. Az elemzések a vizsgált kötetet vagy problémakört filozófiai kontextusba ágyazva, a társadalmi és morális vonatkozásokra érzékenyen vizsgálják. A szerző azon kevés hazai kritikusok egyike, akik elemzéseikben remekül érvényesítik a teoretikus nézőpontját. A filozófiai, esztétikai megfontolásokat (többek között Heidegger, Merleau-Ponty, Levinas, Hegel vagy Husserl meglátásait) Deczki nem pusztán applikálja, hanem a műalkotás lényegi pontjaira mutatva érvényesíti. A Shusterman-, illetve Dewey-féle „hedonista esztétika” koncepcióját idézve például bravúrosan legitimálja a Rejtő-korpuszt;⁷ a *Párhuzamos történetek* elemzésében pedig a heideggeri idő- és térfelfogás szerint értelmezi a Nádas-regény történelemszemléletét.⁸ A Deczki-féle szövegnek emellett implicit törekvése, hogy *élő* legyen, az olvasó érintettnek érezze magát. Az írások bizonyítani igyekeznek, hogy egyes műalkotásoknak vagy elméleti megfontolásnak „egzisztenciális tétje van”. (286)

A kötet írásai személyessé teszik az olykor csak a szűk kutatói körökben, szaktudományos diskurzusokban érvényesülő problémákat. Deczki felveti azt a – minden történeti diszciplínával foglalkozó kutató számára is mérlegelendő – kérdést, hogy

⁵ „A nosztalgia immár nem a hiteles történelmi múlt felidezésére törekszik; egyáltalán nem áll érdekében a múlttól való igazság megismerése, hanem sztereotípiákban, valamilyen elképzelt és sohasem volt múltba vetített »aranykori« idillben, vagyis a szimulakrumban érzi magát otthonosan.” (252)

⁶ A kizáró terminus létjogosultságát Deczki az alábbi érvrendszerrel kérdőjelezi meg: „A három elemzett mű [Szabó Dezső: *Az elsodort falu*; Wass Albert: *A funtineli boszorkány*; Nyirő József: *Székelyek*] az úgynevezett nemzeti konzervatív kánon alapdarabjai közé tartozik. Már amennyire értelme van egyáltalán ilyen kánonról beszélni. Szerintem nincs. Mint ahogyan nincs értelme urbánus vagy liberális, vagy jobb, bal, vörös, narancs, zöld vagy hupikék kánonról beszélni sem. A magyar irodalom története a huszadik században sikertörténet, talán az egyetlen sikertörténetünk. Nincs értelme szétszabdalni és egyes darabjait kisajátítani. A magyar irodalom eleve nemzeti irodalom.” (102–103)

⁷ „Jómagam Richard Shusterman álláspontját érzem magamhoz közel állónak, aki Dewey nyomán afféle hedonista esztétikát művelve arra helyezi a hangsúlyt, hogy az adott esztétikai alkotás mennyiben hat ránk, nem csupán szellemi, hanem biológiai lényekként is. Mennyire örülünk, szenvedünk befogadás közben, vagyis, köznapián szólva, mekkora élményt okoz az adott műalkotás.” (62)

⁸ „...nem a hős »áll a történelemben«, hanem fordítva: a mindenkori tapasztalatból bontakozik ki a történelmi idő, és rétegződnek egymásra síkjai. A *Párhuzamos történetek* a történelmet nem felül- vagy kívülnézetből mutatja be, afféle krónikásként, hanem legbelülről, a »világ húsából« kiindulva.” (51–52)

„mit tudhatunk meg mi, újak magunkról a régieken keresztül” (236). A *Fordított világ* perspektívájából Móricz kortársunk,⁹ a szellemtudomány ma is ható elmélet.¹⁰ A szerző beteljesíti a célt, melyet Dávidházi Péter kötete kapcsán fogalmaz meg:

„A tudós feladata az, hogy az általa választott kutatási területet feltárja, s mindközben azt is világossá tegye számunkra, hogy ez kinek fontos és miért fontos. Mi köze van az életünkhöz, ahhoz, ahogyan magunkat értjük. Hozzáad-e valamit az adott kutatás a világunkhoz, képes-e eleddig át nem gondolt, ám hirtelen nagyon is megvilágító erejűnek vélt összefüggések feltárására?” (235)

A szerzői felfogás szerint „filozófiai megfontolásaink, töprengéseink és a művészet mindennapjaink, életpraxisunk szerves rész(e)” (196). Ezen attitűd, s Deczki szellemessége, az írások nyelvi oldottsága, a tiszta érvelési logika játékossága biztosítja a *Fordított világ* elevenségét. A kötet szellemi kaland, a befogadói perspektívát rendkívüli módon tágító, primer olvasói élményt nyújtó munka.

---

⁹ „Szilágyi Zsófia elemzéseiből egyértelműen kitűnik, hogy Móricz benne élt az anyagában, benne élt abban, amit megírt. De nemcsak benne élt, hanem viszonyult is hozzá, méghozzá sokszor nagyon kritikusán. S éppen ez a kritikai potenciál az, ami elevenné, kortársunkká teszi még ma, halála után több mint hét évtizeddel is. Mert még mindig beszél hozzánk, s mert még mindig érvényes, amit mond.” (227)

¹⁰ „Izgalmas [Imre László kötetének] felütés(e), hiszen azt az ígéretet hordozza magában, hogy a szellemtörténet alaposabb tanulmányozása révén magyarázatot kaphatunk néhány, akár jelenünket is nyugtalanító jelenségre. Olyanokra is akár, melyek nem a tudományos, hanem a mindennapi életben, a közéletben merülnek fel – azt is bizonyítva ezáltal, hogy megállják a helyüket a fenti kitételek: a humán tudományoknak igenis van mondanivalójuk, méghozzá megfontolandó mondanivalójuk azon társadalmi-politikai közeg számára, melybe beleágyazódnak.” (229)

E számunk szerzőinek e-mail címe

Balogh Gergő: tekergo05@gmail.com

Dobos István: dobos.istvan@arts.unideb.hu;
idobos@puma.unideb.hu

Márjánovics Diána: diamarjanovics@gmail.com

Németh Ákos: nemeth.akos@hotmail.hu

Nothnagel Zoltán: nothnagel.zoltan@gmail.com

Propszts Eszter: propszts@jgypk.u-szeged.hu;
propszts@jgypk.szte.hu

Tverdota György: tverdotagyorgy@yahoo.com

Veres András: veresandras2@gmail.com

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a Balassi Kiadó
Készült a Tama Solutions Kft. nyomdaüzemében